

Роднае Слова

8/236/2007
ЖНІВЕНЬ

В. а. галоўнага рэдактара Ларыса САГАНОВІЧ

Першыя намеснікі галоўнага рэдактара Алесь БЕЛЬСКІ, Мікалай ПРЫГОДЗІЧ

НАВУКОВЫЯ КАНСУЛЬТАНТЫ:

Радаслава АЛАДАВА
Уладзімір ГНІЛАМЁДАЎ
Віктар ГЎЧАНКАЎ
Аляксандр ЛАКОТКА
Уладзімір ЛАМЕКА
Сцяпан ЛАЎШУК
Васіль ЛПЦВІНКА
Алег ЛОЙКА
Аляксандр ЛУКАШАНЕЦ
Зінаіда МАЖЭЙКА
Валерый МАКСІМОВІЧ
Уладзімір МАРТЫНАЎ
Уладзімір МАРХЕЛЬ
Мікола МШЧАНЧУК
Міхась МУШЫНСКІ
Вольга НЯЧАЙ
Міхась ПЛПШЕНКА
Вячаслаў РАГОЙША
Іван РОЎДА
Васіль СТАРЫЧОНАК
Павел СПЯЦКО
Міхась ТЫЧЫНА
Надзя УСАВА
Генадзь ЦЫХУН
Іван ЧАРОТА
Тацяна ШАМЯКІНА
Іван ШТЭЙНЕР
Міхась ЯЎНЕВІЧ

РЭДАКЦЫЙНАЯ КАЛЕГІЯ:

Марына АБРАГІМОВІЧ
Галіна АДАМОВІЧ
Аксана БАГДАНАВА
Зінаіда БАДЗЕВІЧ
Сяргей ГАБРУСЕВІЧ
Тамара ГАБРУСЬ
Вольга ДАДЗІЁМАВА
Уладзімір КАЯЛА
Уладзімір КОНАН
Віктар КРАСНЕЙ
Іван КРУК
Яўген ЛАЎРЭЛЬ
Іван ЛЕПЕШАЎ
Аляксандр ЛУГОЎСКІ
Ева ЛЯВОНАВА
Вольга ЛЯШЧЫНСКАЯ
Аляксандр МАКАРЭВІЧ
Зоя МЕЛЬНІКАВА
Павел МІХАЙЛАЎ
Жана ПРЫЙМАК
Васіль РАГАЎЦОЎ
Тамара САЎЧУК
Уладзімір СЕНЫКАВЕЦ
Валянціна СМЫКОЎСКАЯ
Уладзімір СОДАЛЬ
Аляксандра СТАНКЕВІЧ
Тамаш ТАМАШЭВІЧ
Ірына ТАЯНОЎСКАЯ

РЭДАКЦЫЙНАЯ РАДА:

Генадзь АРЦЫМЁНАК
Рыма БАБАШКА
Марыя БУБЕШКА
Вера БУЛАНДА
Віктар ВАБШЧЭВІЧ
Аляксандр ГЕРЦЫК
Святлана ГРЫЦКЕВІЧ
Мікола ЖУКОВІЧ
Лілія КАЗЛОЎСКАЯ
Вольга КУЗЬМІЧ
Людміла КУТУЗАВА
Любоў ЛАЗАРЧЫК
Наталля ЛЕВІЧАВА
Вера ЛЯШУК
Ірына МЕЛЬНІКАВА
Мікалай НАВУМЧЫК
Зоя ПАДЛПСКАЯ
Тамара ПРАДЗЕД
Аляксей ПЯТКЕВІЧ
Валянціна РАМАНЦЭВІЧ
Вольга РУСЛІКА
Наталля САМУСЕВА
Аляксей СОЛАХАЎ
Марыя ФЛОР'ЯНОВІЧ
Кацярына ЦІМАШКОВА
Людміла ЦІТОВА
Яўген ШУНЕЙКА
Святлана ЯЗЕРСКАЯ

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Віктар Жыбуль (*Філагія*: Скарбніца старажытнага пісьменства; *Методыка і вопыт*: ВНУ – школе, Вывучаем класікаў, Сусветная літаратура на ўроку, Займальны матэрыял; *Міжпрадметныя сувязі*: Крытыка і бібліяграфія, Чароўная маляўнічасць прасторы; *На ростанях*: 3 гісторыі кнігі, Лучнасьць братніх культур),

Эдвард Карбановіч (*Філагія*: Пад зоркаю матулі; *Методыка і вопыт*: Помнікі старажытнай літаратуры, Урок сёння і заўтра, Курсы на выбар; *На ростанях*: Спадчына, Беларусь і свет, Слова друкаванае),

Крысціна Пучынская (*Методыка і вопыт*: Урок-даследаванне, Нашы настаўнікі; *Міжпрадметныя сувязі*: Школа юнага журналіста, 3 гісторыі музыкі, Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён),

намеснік галоўнага рэдактара **Міраслава Шавыркiна**, дзяжурны рэдактар **Віктар Жыбуль**, **Эдвард Карбановіч**, літаратурныя рэдактары **Крысціна Пучынская**, **Вольга Сідарава**, камп'ютарны набор **Наталлі Ярмоленкі**, камп'ютарная вёрстка **Канстанціна Лісецкага**, **Вольгі Смольскай**, галоўны бухгалтар **Святлана Яфімчык**.

Ларыса Сагановіч (*Філагія*: 3 гісторыі назваў, 3 гісторыі слоў; *Методыка і вопыт*: Віншуем юбіляра!, Метадыст прапануе),

Вольга Сідарава (*Філагія*: Літаратура і час; *Методыка і вопыт*: Настаўнік прапануе),

Міхась Шавыркiн (*Філагія*: Літаратура ў кантэксце жыцця, Культура маўлення; *Міжпрадметныя сувязі*: Таямніцы слова, *На ростанях*: Вечная мелодыя жыцця, Песню бярыце з сабою),

Міраслава Шавыркiна (*Вокладка*: Зямля пад белымі крыламі; *Філагія*: Вечная мелодыя жыцця, Наш каляндар, Помнікі старажытнага пісьменства; *На ростанях*: Олітаратурны ветразь),

ЗАСНАВАЛЬНІК:
МІНІСТЭРСТВА
АДУКАЦЫІ
РЭСПУБЛІКІ
БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА
«РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
“РОДНАЕ СЛОВА”»

Часопіс выходзіць
з 1988 года
(у 1988 – 1991,
№№ 1 – 48,
выдаваўся пад назвай
“Беларуская мова
і літаратура ў школе”)

ФІЛАЛОГІЯ

Андраюк Серафім. Маці і дзеці: Вобраз маці ў творчасці Янкі Брыля	3
Максімовіч Валеры. Праблема нацыянальнай ідэнтыфікацыі ў паэзіі Янкі Купалы пачатку ХХ ст. (<i>заканчэнне</i>)	6
Гурская Алена. “Адборнага слова гатунак...”: Тэмы і вобразы ў лірыцы Сяргея Дзяргая	8
Дзяргай Сяргей. “І то не прывід, а само каханне”: Вершы	11
Макаль Пятрусь. “А ты пачатак”: Вершы	12
Кароткі Уладзімір. Іларыён, мітрапаліт кіеўскі	13
Іларыён. Пра закон, дадзены праз Маісея... (пер. <i>Ж. Некрашэвіч-Кароткай</i>)	13
Дубашынскі Раман. “Хто мае вушы, каб чуць, няхай чуе!”: Прыпавесць як “жанр жыцця”	17
Лепешаў Іван. <i>Злодзей, злодзей!</i> : Культура маўлення	20
Волкава Яўгенія. <i>Руды, чырвоны:</i> З гісторыі назваў	20
Лапуцкая Ірына. <i>Нарыс:</i> З гісторыі слоў	21
Абрагімовіч Марына. <i>Эсэ:</i> З гісторыі слоў	21

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Тычко Галіна. Вывучэнне ваеннай і пасляваеннай лірыкі Пімена Панчанкі: Х клас	22
Яленскі Мікалай. Выдатны чалавек і вучоны-метадыст: Жыццёвыя сцэжкі Яўгена Лаўрэля	26
Лаўрэль Яўген. Вывучэнне словазлучэння ў ІХ класе	27
Казбярук Уладзімір. “Са слязамі змяшанае”: “Слова аб палку Ігаравым” – “залатое слова” нашай літаратуры	33
Касіловіч Таццяна. “Пахвала вялікаму князю Вітаўту”: Вывучэнне ўрыўка з “Летапісу вялікіх князёў літоўскіх”. ІХ клас	37
Снітко Галіна. Францішак Багушэвіч у школьнай праграме	40
Ваўчок Любоў. Праблема маральнага выбару ў рамане “Запіскі Самсона Самасуя” А. Мрыя	43
Мянькоў Юры. Чаму беларусы не размаўляюць па-беларуску: Урок-дыспут	45
Лясун Людміла. Мастацкая літаратура і гісторыя. Метадычныя падыходы да вывучэння твораў на гістарычную тэму: Полацк у творчасці беларускіх пісьменнікаў	46
Шах Таццяна. “Я маю край, радзіму дум сваіх...”: Адам Міцкевіч і Беларусь. Паэма “Пан Тадэвуш” – энцыклапедыя шляхецкага жыцця і побыту	49
Іўліева Ларыса. Хуткапрамаўлянкi: Займальны матэрыял	52
Конан Уладзімір. Талент педагога – ад Бога і для народа: Берагіня гурту “Берагіня” – Антаніна Абрамовіч	53

МІЖПРАДМЕТНЫЯ СУВЯЗІ

Шавыркін Міхась. Прамяністая зорка Валянціны Выхоты	54
Выхота Валянціна. “Як нейкі лёс пусты, сярдзіты...”: Інтэрпрэтацыя слова <i>лёс</i> у паэме “Новая зямля” Якуба Коласа і ў творах нямецкіх пісьменнікаў	55
Падаляк Таццяна. Здольнасць убачыць галоўнае: Заметка ў сучасным друку	57
Горава Галіна. Энергія і цяпло: Семантыка чырвонага колеру ў творах беларускага станковага жывапісу ХХ ст.	62
Шэйпа Святлана. “Музыка ўсю душу сваю клаў у ігру”: Прафесійная музычная адукацыя на Беларусі ў ХІХ ст.	64

НА РОСТАНЯХ

Мальдзіс Адам. Заповеты Уладзіміра Караткевіча наступным пакаленням	67
Куляшова Валянціна. “Ты была маёй любай зямлёю...”: Расповед пра Аксану Куляшову. Вяртанне на Беларусь	70
Павільч Аляксандр. Параўнальнае вывучэнне праблем этнічнай культуры: Культуралагічны аналіз у беларускай навуковай публіцыстыцы пачатку ХХ ст.	77
Доўнар Ларыса. Вобразы, родныя па духу жыцця і творчасці: Мастацтва афармлення беларускай кнігі ХІХ – пачатку ХХ ст.	80
Лявонцьева Святлана. Багатая глеба для фантазіі: Узаемадзеянне арнаментыкі веткаўскай рукапіснай кнігі і старадрукаў	87
Кабржыцкая Таццяна, Рагойша Усевалад. Гэта і наша alma mater: Кіева-Магілянская акадэмія і ўкраінска-беларускія культурныя дачыненні	89

Крытыка і бібліяграфія. **Верабей А.** Талент пісьменніка-мастака: Пра кнігу “Свет вачыма Караткевіча (малюнкi, аўтапартрэты, карыкатуры, шаржы)” (60).

Наш календар. Каваль Васіль (19). Семяновіч Антон (16).

Паэтычная старонка. **Багдановіч І.** Полацкай Сафіі (48). **Дзяргай С.** Чаканне. “Ласкава мне у вочы зазірні...”. **Бура.** Сіняя бездань (11). **Макаль П.** “Калі адзенне з плеч тваіх злятала...”. “Шукаю запалкі...”. “Я думаў, ты мая турбота...”. “Ты да мяне прыйшла, як казка...” (12). **Іпатава В.** Полацкай Сафіі (48). **Каваль В.** Не хадзі па той дарозе (19). **Сіпакоў Я.** Пажар у старажытным Полацку (48).

Літаратурны ветразь. **Падліпская З.** “Твой ад’езд лёг на плечы...”. “Табой жыву. І дыхаю – табой!..”. “Давай зберажом з табою...”. Мой Мінск (95).

Песню бярыце з сабою. Песня пра Мінск (верш **Панчанкі П.**, муз. **Лучанка І.**) (96).

Календар памятных датаў і юбілейных дзён на 2007 год: Кастрычнік (59).

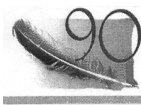
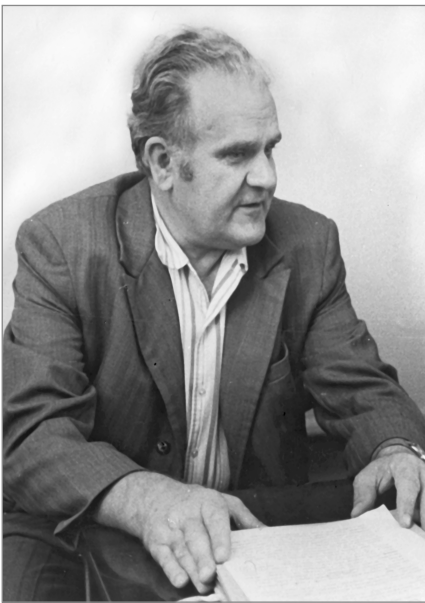
У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак. Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара.

Серафім АНДРАЮК

МАЦІ І ДЗЕЦІ

ВОБРАЗ МАЦІ Ў ТВОРЧАСЦІ ЯНКІ БРЫЛЯ

У эсэ “Тры вузлы”, прысвечаным Фёдару Янкоўскаму, Янка Брыль так вызначыў глыбінны сэнс літаратурнай творчасці свайго сябра і аднадумца: “Сям’я, адчуванне яе, – прадзеда, дзяды, бацькі, мы самі, нашы дзеці, унукі, праўнукі. Цэласць, бясконцасць, вечнасць жыцця, першааснова роднай гісторыі. І шчасце наша, і грунтоўная школа, і ўдзел у сыноўнім служэнні”¹.

Па сутнасці, падобнае бачыцца і ў самога Я. Брыля. І ў творах ранейшых, яшчэ савецкага перыяду, і ў творах апошніх гадоў, пераважна мемуарна-дзённікавага характару, якія, паводле жанру, у аснове сваёй маюць найперш асобу самога пісьменніка, з яго багатымі і глыбокімі сваяцка-сямейнымі сувязямі, – усюды бачыцца і адчуваецца вялікае жыццё, г. зн. жыццё прыроды і чалавека ў самых розных праявах і фактах, – і час, калі былі напісаны творы. Гэта тое сучаснае жыццё, з якім судакранаўся, якое бачыў, успрымаў, асэнсоўваў, і жыццё яго ўласнае ў суднесенасці з жыццём агульным. І вельмі істотна, што паяднанасць з жыццём і часам, з гісторыяй і прыродай, паяднанасць на ўзроўні вельмі асабістым, можна сказаць, інтымным надае творам пісьменніка сапраўдную сілу жыццесцвярджэння, замацоўвае веру ў чалавека, у будучыню. Свет гэтага жыцця багаты, складаны, прыгожы і трагічны. Тое Брылёў свет. Ім створаны і перажыты.

І ў гэтым свеце, такім асабістым і адначасна такім агромністым па сваіх фізічных і духоўных вымярэн-

нях, па сваёй ідэйнай і эмацыйнай напоўненасці, выключнае месца займае вобраз маці. Як і вобраз радзімы. Яны, гэтыя вобразы-паняці, нярэдка вырастаюць да вобразаў-сімвалаў духоўна высокага і святога, у некаторых момантах нібы ўліваюцца, пераходзяць адзін у другі. Але нараджаюцца яны (асабліва вобраз маці) з вельмі канкрэтных, для пісьменніка часцей за ўсё вузка асабістых жыццёвых падзей, фактаў, сітуацый.

Радзіма пачынаецца з дзяцінства, з таго кутка на планеце Зямля, дзе толькі станаўіцца на ногі, вучыцца хадзіць, дзе радаваўся першым промням сонца, лагоднаму ветрыку, першым зялёным лісцікам на дрэве. І тут жа пяшчотныя рукі маці, ласкавыя словы, штохвілінная ўвага і пастаяннае адчуванне абароненасці, утульнасці, увагі, цеплыні – вялікай матчынай любові.

Маці... Яе светлы, высакародны вобраз праходзіць праз усю творчасць Янкі Брыля. Пісьменнік з абвостраным пачуццём добра, чалавечнасці і справядлівасці, Я. Брыль зноў і зноў звяртаўся да вобраза маці як да ўвасаблення ўсяго самага высокага і добрага ў жыцці. Гэта яна, не дасыпаючы начэй, зберагаючы кожную капеіку, выходзіла і вучыць дзяцей, выводзіць іх у вялікі свет жыцця. Гэта яна ўсім сваім жыццём, штодзённымі паводзінамі прывівае любоў да роднага краю, бацькоўскага кутка зямлі, да неўміручага матчынага слова. Гэта яна з’яўляецца ўвасабленнем сямейнай зладжанасці, дбайнасці, вечнага клопату пра дзяцей і пастаяннай любові да іх.

У запісах за 2003 г. Янка Брыль, у свае ўжо 85 гадоў, занатаваў: “Яна за вечнай прасніцай, а я, малы, над кнігай.

– Позна, сыноч. Лажыся. І заўтра ж будзе дзень!..”²

Зноў жа ў яго выклікае душэўную павагу, радасць добрае, шчырае слова пра маці, сказанае іншымі пісьменнікамі. Прачытаўшы ў “Полымі” “Сны пра маму” Алеся Жука, адзначае як галоўнае, што ёсць тут “жыццё і душа!”. Думае пра марнасць шматлікіх жанравых і стылёвых пошукаў многімі маладымі, тым больш калі яны не падмацаваны патрэбамі праўды і чалавечнасці. Успамінае, што ў рамане “Атланты і карыятыды” Іван Шамякін “узшыоў быў на сапраўднае” ў раздзелах пра смерць маці.

Свой вобраз маці Я. Брыль пісаў, па сутнасці, усё творчае жыццё пачынаючы з часоў нямецкай акупацыі і да апошніх дзён. У аўтабіяграфічным нарысе “Думы ў дарозе” (1962) і дадатку да яго (1967)

пісьменнік падкрэсліваў, што *“найлепш... найбліжэй да прыроды”*, *“пазбаўлены найменшай выдумкі”* вобраз маці пададзены ў такіх творах, як апавесць *“У сям’і”*, раман *“Птушкі і гнёзды”*, апавяданні *“Сцежка-дарожка”*, *“Ты жывеш”*. Далей будуць яшчэ творы, дзе вобраз Брылёвай маці паказаны ў іншых жыццёвых сітуацыях, у іншых паваротах, дзесьці, магчыма, больш праграмадзянску ўзбуйнены. Але ўсюды па-ранейшаму ён будзе насычаны сынавай любоўю і сынавай пашанай. Для Янкі Брыля як пісьменніка вобраз маці па глыбіні, агульназначнасці, эмацыйным і духоўным багацці невычарпальны, вечны. Ён так адпавядае сутнасці яго творчасці, дзе выключна моцны асабісты пачатак і дзе маральныя крытэры надзвычай высокія.

Пісьменнік згадваў, што чытаць яго навучыла маці яшчэ да школы. *“Воблік яе назаўсёды ідзе са мной разам з тым нашым чытаннем, і колькі б разоў я ні вяртаўся ў творчасці да вобраза старой, па-народнаму мудрай жанчыны-маці – перш за ўсіх мне ўспамінаецца свая. Нястомная, суровая і добрая”*²³. Тут вобраз маці пераважна лірычны: перадаецца нібы непасрэдна праз успамін аўтара. Гаворыцца пра адносіны маці да дзяцей, да сям’і, да працы, вызначаюцца асабістыя якасці, як бы незалежны ад сацыяльных умоў жыцця. Напрыклад, у апавесці *“У сям’і”* добра перададзена дзіцячае ўспрыманне маці. З цягам часу і ў творах больш аб’ектыўных, дзе аўтабіяграфічны момант адсутнічае, і ў творах лірычнага характару, дзе суб’ектыўны аўтараў голас непасрэдны і даволі моцны, вобраз гэты ўзбуйняецца, набывае драматычнае, а то і трагічнае гучанне. У лёсе маці пачынае бачыцца лёс народа, краіны, увогуле лёс чалавека ў свеце.

Так, у апавяданні *“Ты жывеш”*, напісаным пазней, чым аўтабіяграфічны нарыс *“Думы ў дарозе”*, а менавіта ў 1966 г., Я. Брыль ужо не проста расказвае пра маці, а спрабуе вызначыць, вытлумачыць суровы драматызм яе лёсу, які так цесна звязаны з лёсам сялянства, з лёсам народа і краіны.

Маці, як і іншыя сяляне, усё жыццё марыла пра тое, каб набыць больш зямлі. Для дзяцей: сям’я была вялікая. Усё жыццё было прысвечана гэтай мэце. Нешта было здзейснена. Але пачалося ваеннае ліхалецце. Пайшла разам з сынамі у партызанскі лес. Пасля вайны пачалася арганізацыя калгасаў. Набытая зямля павінна была пайсці ў калгас. Адзінае жаданне маці – *“дай, божа, каб я памерла трохі раней”*. Так і здарылася: памерла за год да таго, як у вёсцы пачалі ствараць калгас.

І якраз тут праявіўся выключна сэнсава і эмацыйна скандэсанаванай форме выказаў самае галоўнае пра маці,

сэнс і мэту яе жыцця, трагізм яе лёсу, трагізм лёсу многіх і многіх жанчын-маці: *“На долю яе прыйшлося чатыры вайны, тры рэвалюцыі, дзесятак перамен улады, сем-дзясат шэсць год прасніцы, сярпа і цэпа, трохі песняў ды смеху, куды больш думаў, чакання і слёз. Абедзве дачкі аўдавелі амаль услед за ёю. З пяці сыноў, што выжылі да сталага ўзросту, усе пяць былі, кожны ў свой час, салдатамі, чатыры ваявалі ў трох войнах, двух былі ў варожым палоне, двух – праз памылку – сядзелі ў роднай турме, трэці, за праўду, у панскай, аднаго, найстарэйшага, з’еў трыццаць сёмы год...”* (2, 437).

Пра тое, што сталася ў тым славута-трагічным трыццаці сёмым, пісьменнік расказа значна пазней, толькі ў 1990 г., у апавесці *“Муштук і папка”*^{*}. Праўда, апавесць не прысвечана непасрэдна маці. Але яна прысутнічае эмацыйна, ідэйна, жыццёва, бо твор расказвае пра трагедыю яе дзяцей, яе сям’і. Паказваючы трагічны лёс брата Валодзі, закатаванага ў 1937 г. у Быкаўні каля Кіева, ні ў чым не вінаватага, Янка Брыль гаворыць пра трагедыю краіны, народа, пра зламаныя, пакалечаныя лёсы людзей, разбураныя сем’і, пра той *“цэлы свет болю”*, які апаноўваў душы родных і блізкіх. *“А ў душы найраднейшай – у матчынай? Я памятаю, я чую зноў, як яна плакала ночамі...”*²⁴ А колькі слёз выплакала маці па самым старэйшым са сваіх сыноў, арыштаваным яшчэ ў 1931-м, які працаваў на паўночных лесанарыхтоўках, будаваў Беламорканал. Лёс народа драматычна адбіўся ў лёсе сям’і, лёс сям’і прайшоў праз сэрца маці.

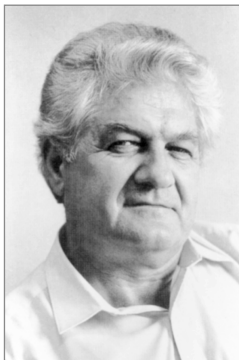
Такое відаць на ўсіх этапах гісторыі народа, этапах, адлюстраваных у творчасці Я. Брыля. У першую чаргу, мабыць, у творах, дзе гаворыцца пра падзеі Вялікай Айчыннай вайны. Праўда, тут трагізм спалучаецца з героікай, усведамленнем высокай мэты чалавечай ахвярнасці і самаахвярнасці.

Апавяданне *“Маці”* напісана ў 1957 г., калі ўспамін пра мінулую вайну быў такі балючы.

Увечары стомленая маці вяртаецца з малодшым сынам дамоў на свой хутар. Сын пайшоў у вёску. Маці ўся ў роздуме пра старэйшых сыноў, якія дзесьці на ўсходзе. Зацемна нехта пастукаў у шыбу. Гэта былі байцы, што ўцяклі з палону. Папрасілі хлеба. Маці запрасіла ў хату папіць малачка.

І высокатрагічны вынік – ідуць на смерць чатыры мужчыны. Ідзе на смерць з імі маці. Ідзе ціха, спакойна,

* У студзеньскім нумары нашага часопіса за 2005 г. надрукаваны артыкул «Трагічныя старонкі сямейнай сагі: Апавесць “Муштук і папка” Янкі Брыля» Серафіма Андраюка. – *Заўвага рэд.*

Серафім Антонавіч Андраюк – крытык, літаратуразнаўца. Кандыдат філалагічных навук (1966). Закончыў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1957), аспірантуру Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы Акадэміі навук Беларусі (1965). Працаваў настаўнікам беларускай мовы і літаратуры Крываносаўскай сярэдняй школы Старадарожскага раёна (1957 – 1962), навуковым супрацоўнікам Інстытута літаратуры АН Беларусі (1966 – 1981), галоўным рэдактарам (з 1981 г.) і дырэктарам выдавецтва *“Мастацкая літаратура”* (1993 – 1997). З 1999 г. – старшы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры НАН Беларусі. Даследуе сучасную беларускую літаратуру. Аўтар манаграфій і зборнікаў артыкулаў *“Жыццё. Літаратура. Герой”* (1973), *“Вывяраючы жыццём”* (1976), *“Традыцыі і сучаснасць”* (1981), *“Жыць чалавекам”* (1983, Літаратурная прэмія імя Івана Мележа за 1984 г.), *“Чалавек на зямлі: Нарыс творчасці Івана Пташнікава”* (1988), *“А жыццё – вышэй за ўсё”* (1992), *“Пісьменнікі. Кнігі”* (1997). Заслужаны работнік культуры Беларусі (1994).

як і жыла, трымаючы “свае худыя, так мала ў жыцці цалаваныя рукі... мазалімі да мазалёў”. Ідзе і моліцца, як вучыла яе яшчэ мама. Моліцца “і за сваіх сыноў, і за чужых, і за сябе”. Ідзе толькі таму, што ў яе вялікае сэрца, поўнае любові, пяшчотнасці і шкадавання да дзяцей, сваіх і чужых. Ідзе, зусім не думаючы пра тое, “што вобраз яе засядзе ў сэрцы многіх мужчын горкім, няўмольным дакорам, што вочы і рукі яе ўспамінаць будуць нават дужыя людзі, выганяючы з душы апошні страх перад начной партызанскай атакай” (1, 399)...

Янка Брыль добра ведаў часы акупацыі, партызанскую вайну, сам усё гэта перажыў. Бачыў, адчуваў, чаго гэта ўсё каштавала для жанчыны, для маці. Небяспека чакала на кожным кроку, у кожным куточку, кожную хвіліну. Страх за дзяцей, за сям’ю, за гаспадарку вызначаў стан душы. Не дзікі, жывёльны страх, а чаканне, асцярога, унутраная напружанасць. Такія моманты ў лёсе жанчыны, моманты найвышэйшых яе душэўных праяваў, пісьменнік змог перадаць.

Асаблівае месца ў творчасці Я. Брыля займае роман “Птушкі і гнёзды”, найперш у плане паўнаты выкарыстання аўтабіяграфічнага матэрыялу – вобразаў, падзей, сітуацый, фактаў. Паўната аўтабіяграфічнасці гэтай “кнігі адной маладосці”, “біяграфіі адной душы” абумовіла і своеасаблівы характар вобраза маці ў ёй. Па-першае, вобраз маці пераважна падаецца праз успаміны галоўнага героя рамана Алеся Руневіча, за якім выразна праглядаецца сам аўтар. Па-другое, прасочваецца найперш уплыў маці на фармаванне душы галоўнага героя. Выключна шчыры тон Алесевых успамінаў пра маці абумоўлены тым, што хлопец успамінае-згадвае і перажывае ўсё, знаходзячыся ў нямецкім палоне. І чым умовы яго знаходжання больш цяжкія і складаныя, тым тон успамінаў становіцца больш шчыры і цёплы, нярэдка замілавана-пяшчотны. Першы ўспамін: сям’я пакідае прыморскі горад, едзе ў нейкую вёску. Маці плача. Потым усе ўспаміны будучы звязаны з гэтай вёскай. Тут і ўрокі выхавання з удзелам бацькавай папругі, тут і час ранняга дзяцінства, калі “мама была самая лепшая” і ў “гэтым не было ніколі ніякага сумнення”, тут і першыя праявы непаслушэнства, крытычных адносінаў да маці. Але ўсюды – яе заклапочаны твар, яе “бязлітасная працавітасць”, пастаянная трывога за дзяцей. І гэта было галоўнае. Усюды і ва ўсім “жыла яе адзіная любоў да іх, сыноў, адзіны энс жыцця”. Усвядомішы ўсё тое, нібы яшчэ раз перажыўшы мінулае ў нялюдскіх умовах палону, Алесь у думках звяртаецца да маці з самымі шчырымі і сардэчнымі словамі, абяцаючы ўсё зрабіць для таго, каб яна “адначыла ад слёз, ад пакутаў сваіх, ад беспрасветнай працы”.

Любоў да маці ў Алеся ў далечыні ад дому зліваецца з любоўю да радзімы. Радзіма і маці атаясамліваюцца, становяцца чымсьці адным, самым дарагім і светлым. Яны клічуць яго... Алесь уцякае з палону. Вяртаецца да маці, да родных гоняў, дзе чакаюць выпрабаванні яшчэ больш страшныя. І яго, і маці. Маці Руневіча самае страшнае абмінула. А што такое самае страшнае для маці ўвогуле, Я. Брыль паказаў на лёсе цёткі Вярбіцкай. Было ў яе чатыры сыны. Старэйшы ажаніўся, жыў ужо асобна. Быў старшынёй створанага да вайны калгаса. Прыйшла навала акупацыі. Сярэднія сыны апынуліся на ўсходзе. Старэйшы хаваўся. Цётка Вярбіцкая заста-

Маці пісьменніка
Анастасія Іванаўна Брыль. Адэса, 1915 г.

валася з меншым. Адночы заявіліся немцы і паліцаі. Папыталіся, дзе старэйшы сын. Маці адказала, што пайшоў у армію. Груба загадалі малодшаму ўставаць з пасцелі, вывелі з хаты і загадалі бегчы. Немец стрэліў з аўтамата. «Маці, казалі, не заплакала. Ні ўпаўшы побач з сынамі на грязь, каленямі і рукамі, ні потым, калі яна ў жудаснай немаце паднялася і падышла да плота. Тымі самымі жменьмі, якімі толькі надоечы змывала “неслухаву” галаву, наракаючы і на кнігі, і на галубоў, і што худзенькі, як драч, – яна збірала з шурпатых лішайстых ітакецін гарачыя пырскі мазгоў...» (2, 325). Не заплакала яна і тады, калі яе прыгналі на хутар, дзе ляжалі забітыя яе старэйшы і яго жонка.

А было гэта ў першую восень пад акупацыяй.

Чытаючы і перачытваючы творы Янкі Брыля, напісаныя ім за амаль семдзсят гадоў творчай дзейнасці, у каторы ўжо раз, асабліва ў сённяшняй літаратурнай сітуацыі, пераконваешся, з якой жыццёвай праўдзівасцю, рыцарскай павагай і сапраўднай сыноўскай любоўю заўсёды пісаў ён вобраз маці, жанчыны ўвогуле. Вобраз і глыбока лірычны, і балюча трагічны, і па-сапраўднаму эпічны. Як вось у гэтай мініяцюры: “Чытаю гісторыю, думаючы пра змены фармацыі, пра стагоддзі... І раптам яскрава, міжволі ўбачыў нястомную бабу Прузыну або Агату – як яна дробна, мільгаючы чорнымі парэпанымі пяткамі, ідзе, спяшаецца ў поле ці з поля, дзе толькі праца ды праца... Дзеля кавалка яшчэ ўсё не вельмі ічодрога хлеба.

Бабка прайшла, услед за многімі. Зямля ўсё круціцца, ідуць другія бабкі...” (2, 354).

¹ Брыль Я. З людзьмі і сам-насам. – Мінск: Маст. літ., 2003. С. 321.

² Брыль Я. Блакітны зніч. – Мінск: Про Хрысто, 2004. С. 30.

³ Брыль Я. Выбраныя творы: У 3 т. Т. 1. – Мінск: Маст. літ., 1992. С. 518. Далей спасылкі на гэтае выданне падаюцца ў тэксце з пазначэннем тома і старонкі ў дужках.

⁴ Брыль Я. Запаветнае. – Мінск: Беллітфонд, 1999. С. 221.

Валеры МАКСІМОВІЧ

ПРАБЛЕМА НАЦЫЯНАЛЬнай ІДЭНТЫФІКАЦЫІ Ў ПАЭЗІІ ЯНКІ КУПАЛЫ ПАЧАТКУ ХХ ст.

Заканчэнне. Пачатак у № 7.

Грандыёзная задача, якая стаяла перад Янкам Купалам, няўхільна скіроўвала яго на стварэнне канцэпцыі новага чалавека ў сувязі з праблемай нацыянальнага адраджэння. Галоўны клопат генія быў накіраваны на тое, каб раскрыць сілу, арыгінальнасць і непаўторнасць існа нацыянальнага духу, давесці тое, што чалавек каштоўны не сваёй бязлікай касмапалітычнасцю, а перш за ўсё як прадстаўнік свайго нацыянальнага этнаполіса. Таму “стварэнне” новага чалавека, па глыбокім перакананні Я. Купалы, немажліва без усведамлення сваёй ідэнтычнасці, самабытнасці і самакаштоўнасці. Перадумовай вырашэння гэтай задачы, якая ніяк не магла быць вырашана ў маналітнай (монавалентнай) форме, у аднапланавай сістэме мастацкіх вобразаў і карцін, становілася задзейнічанне ўсяго спектра нацыянальнага жыцця, складанага і неадназначнага.

Канцэпцыя асобы ў Я. Купалы спазнала пэўную эвалюцыю. Гаворым “пэўную”, бо на гэта ёсць свае прычыны. Заўважана, што купалаўская творчая манера заявіла пра сябе адразу ж, з першых крокаў паэта ў літаратуры. “У ранніх вершах Я. Купалы, – сцвярджае Алег Лойка, – выяўляліся ўжо амаль усе асаблівасці Купалы-лірыка”¹. Істотнай уяўляецца заўвага вучонага наконт ідэйна-кампазіцыйнай пабудовы першага паэтавага зборніка: «У “Жалейцы” не адзін, а два цэнтральныя вобразы, месца і функцыі іх асобныя. У гэтым менавіта і асаблівасць “Жалейкі”, што з адных яе вершаў вынікае вобраз толькі селяніна, з другіх – толькі песняра”². Сапраўды, пры ўсім тым, што адметнай рысай зборніка служыць наяўнасць анафарычнага “я” (“Я не паэта”, “Я мужык-беларус”, “Я бачыў...”, “Я не сокал...”), адбываецца дэперсаналізацыя паэтычнай асобы, якая паступова пазбаўляецца аднаколернасці. Гэты працэс абумоўлены шэрагам прычын. Знешнім фактарам з’яўляецца неабходнасць гаварыць ад імя народа, у адпаведнасці з культурным фонам эпохі. Другі фактар прадвызначаны заканамерным “распадам” рамантычнай свядомасці паэта. Сваёй “Жалейкай” паэт адкрыў, па сутнасці, новы паэтычны лад, якога яшчэ не ведала беларуская літаратура XIX ст. Паэтызацыя матэрыяльнага свету, паэтыка штодзённага, пашырэнне сферы паэтычнага – усё гэта прыкметы мастацтва, народжанага бачаннем мастака эпохі, якую Я. Купала ў многім апырэджаў.

Канцэпцыя асобы ў Я. Купалы набывае цэнтрабежную скіраванасць. Вобраз самога паэта адрозны ад рамантычнага. У рамантызме, як вядома, паэт – па большай меры прадстаўнік нейкага касмапалітычнага соцыуму, ён шукае сабе аднасць з паднебным, ідэальным, адрываючыся ад зямной рэальнасці. У Я. Купалы ж паэт – прадстаўнік менавіта сваёй нацыянальнасці, свайго народа. І Я. Купала ўяўляе сябе не інакш, як паэтам сейбітаў і аратых – людзей, якія здабываюць свой хлеб “з мазаля”. Нездарма ў яго паэтычным лексіконе столькі “працаёмкіх” азначэнняў сялянскай

працы, паэтычных сведчанняў цеснай далучанасці да зямных клопатаў: *мазаліста жменя, бацькоўскія гоні, загон зямелькі чорнай, поле роднае* і г. д. Зрэшты, ідэйна-мастацкай пазіцыі Я. Купалы заўсёды быў чужы эгацэнтрызм, звернутасць на сябе. Ідэал для паэта спалучаны з народным субстратам. Як і для папярэднікаў (найперш Ф. Багушэвіча), носьбітам і выразнікам новых ідэалаў для Я. Купалы становіўся чалавек з народа – вядомы прыём, да якога літаратура звяртаецца ў перыяд умацавання нацыянальнага адзінства, – вобраз селяніна, які спалучаў у сабе “ідэалогію” нацыі ў перыяд палітычнага і нацыянальнага гнёту.

Усю ідэйна-вобразную тканіну купалаўскай паэзіі пранізвае адна магістральная ідэя – канцэпцыя самабытнай чалавечай сутнасці беларуса, якая дае яму права на сваё месца ў сусветнай людскай супольнасці: “*І беларус можа змясціцца, / Ў сям’і нялічанай славян*”. Гэтая ідэя заключана ў шмат якіх вершах песняра. Так, у вершы «Аўтарцы “Скрыпкі беларускай”» яна асноўная, у чым пераконвае наступная кульмінацыйная строфа: “*Беларуса й яго жонку / Называеш ты людзьмі, / Беларусь, яго старонку, / Славян песнямі сваймі*”.

Ідэя адраджэння ў Я. Купалы звязана не з адзінкавымі і выключнымі фактамі, яна далёка не архіперсаналізаваная, а выключна калектыўна адрасная. “*Нас восем мільёнаў!*” – з гонарам заяўляе паэт у вершы «Беларускай выдавецкай суполцы “Загляне сонца і ў наша аконца”», усведамляючы і сябе часцінкай гэтай вялікай людскай супольнасці. Гэта – важны складнік ідэйна-мастацкай сістэмы Я. Купалы, што сведчыць у сваю чаргу і пра адыход паэта ад класічных канонаў рамантызму.

Янка Купала, застаючыся рамантыкам па духу, наследуе яго асноватворныя прынцыпы, але ідзе далей у спасціжэнні нацыянальнага субстрату. Пачуццё нацыянальнага не толькі становіцца стрыжнем усёй яго творчасці, але да таго ж і развіваецца ў новую канцэпцыю. Рамантычнае разуменне нацыянальнага паэт трансфармуе ў паняцце народнага і робіць выразнікам гэтага паняцця ў сваёй творчасці не рамантычна індывідуалізаваную асобу, а менавіта постаць селяніна, мужыка – асобу не універсалісцкай абагульненую, а сацыяльна канкрэтызаваную.

Архіважнасць і маштабнасць задачы нацыянальнага адраджэння акурат уплывала на выбар формаў, метадаў і прыёмаў яе ажыццяўлення праз мастацкае слова. У многім менавіта гэты фактар абумоўліваў і творчую манеру мастака, арсенал выяўленчых сродкаў. І з той самай прычыны творы Я. Купалы маюць моцны суб’ектыўны пачатак, вызначаюцца спавядальнай шчырасцю выказвання заветных думак, выпактавана-ўзвышаным поглядам на жыццё. «Лірызацыя беларускай паэзіі, пераход ад “жалейкавай усеагульнасці” да “лірыкі персанальна-псіхічнага” (Р. Бярозкін) акрамя чыста літаратурных, эстэтычных

задач неслі ў сабе і мэту сацыяльную, гуманістычную: “Я – мужык”, “Я – чалавек”, “Я – асоба” – гэты тэзіс не толькі сцвярджаўся ў паэтычных лозунгах і дэкларацыях, але і канкрэтна ўвасабляўся ў раскрыцці багатага, шматграннага, духоўнага ўнутранага свету селяніна»³. Доказам таму можа служыць і добра вядомы, пазначаны сцвярджальным пафасам ранні верш “Мужык”, герой якога пры незайздросным сацыяльным статусе не траціць пачуцця самапавагі, чалавечай годнасці і поўны рашучасці здабыць права быць паўнапраўным суб’ектам чалавечай супольнасці: “*Ніколі, браткі, не забуду, / Што чалавек я, хоць мужык*”⁴.

Літаратура брала на сябе задачу мастацкага ўвасаблення паўнаважнага, сапраўднага героя як існага прадстаўніка нацыі, больш за тое, прадстаўніка ўсяго чалавецтва. Красамоўным сведчаннем таму могуць служыць і згаданыя вышэй, і шмат якія іншыя творы паэта. Так, у вершы “Песня і сіла” Я. Купала нібыта выяўляў свой ідэал гармоніі, які магчымы праз пераадоленне тых перашкод, якія не даюць разгарнуцца ва ўсю моц унутраным сілам чалавека:

*Продка адвечную думу
Праўнук санлівы пачуе;
Што ўзяць курган нам маніўся,
На кургане адбудуем.*

*Шлях залаты працярэбім,
Зорна ўзнясёмся ў вышчы
Вышай няпраўды, няславы,
Вышай пакутных балотаў. (2, 153 – 154).*

Увогуле ж, купалаўскія “*песня і сіла*” вельмі ўжо нагадваюць багдановічаўскія “*красу і сілу*”. Гэтыя словы не проста ўспрымаюцца як паэтычная формула, знак найвышэйшай дасканаласці, гармоніі, але, што не менш важна, як бы міжволі высвечваюць момант узвышэння чалавечага духу, калі чалавек можа паўстаць ва ўсёй сваёй духоўнай велічы. Самі назвы можна кваліфікаваць як аснову і шлях духоўнага і фізічнага разняволення і ўзвышэння чалавека прыгожага, высакароднага, натуральнага.

Галоўную задачу паэта Я. Купала бачыць у тым, каб быць выразнікам духоўных пошукаў нацыі, абуджаць свядомасць людзей, скіроўваць іх на шлях згоды, гармоніі, праўды. Пясняр усведамляў вялікую сацыяльную функцыю і актыўнае, дзейснае значэнне паэзіі ў жыцці грамадства, асобую ролю мастака, творцы ў сацыякультурным працэсе. Творы сапраўднага паэта – і гэта было ўласным крэда самога Янкі Купалы – павінны быць нечым большым, чым толькі фактам літаратуры. І гэта ён даказваў сваёй творчасцю, сваім жыццём. У адным з праграмных, ідэалагічна заангажаваных Купалавых вершаў “Песняру-беларусу” (1909) акрэсліваецца сапраўды тытанічная задача, якую павінен здзейсніць “*зямлі забытай пясняр*” у імя вышэйшай існасці жыцця:

*Шчаслівы ты ці нешчаслівы,
Будзі сыноў сваёй зямлі,
Над беларускай соннай нівай
Нязгаслы светач распалі!*

*Глядзі – ўскальшыцца, прачнецца
Мільённы прыспаны народ... (2, 65).*

Ідэал паэта паўставаў у вобразе духоўнага валадара, цара, творцы-дэміурга (“*Пясняр – слуга слугі*

усякай, / Пясняр і цар усіх царэй”), які ўзвялічваецца сілай унутранага работы, шляхам самаспаўнення, глыбіннага адчування сэнсаснаснасці свайго лёсу, учынку, дзеяння. Вобраз паэта ў Я. Купалы заўсёды спалучаны з ідэяй ахвярадайнасці, высокага служэння роднай зямлі, свайму народу, Бацькаўшчыне.

У вырашэнні задач адбудовы нацыянальнага жыцця вялікая роля адводзілася Я. Купалам вобразу-ідэалагеме “*прарока*”, “*песняра*”, “*Уладара*”. У вершы “*Паўстань...*” (1919), паводле Ірыны Багдановіч, «вобраз новага мудрага ўладара... вылісаны Купалам эмацыянальна і “геральдычна”, што нагадвае стыль манументальнага гістарызму. Постаць уладара ўмяшчала ў сабе амплуа “*прарока*”, “*песняра*” і “*важкі*”, які паўстане кроў з крыві, косць з косці гэтага народа і выведзе яго “*адбудаваць свой збураны пасады*”»⁵.

*Паўстань з народу нашага, прарок,
Пряваў бураломных варажбін,
І мудрым словам скінь з народу ўрок,
Якім быў век праз ворагаў спавіт!*

*Паўстань з народу нашага, ўладар,
Адбудаваць свой збураны пасады,
Бо твой народ забыў, хто гаспадар
І хто яго абдзёр з каронных шат.*

*На ўладара ждзжэ Беларусь даўно,
І ждзжэ цябе ўладарства Божы дар,
Вялікае, магутнае яно...*

Пад беларускі сцяг прыйдзі, ўладар! (4, 65 – 66).

Янка Купала цесна спрычыніўся да праблем нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, да пошукаў тых індэтэрмінантаў, якія абумоўлівалі ступень і характар праяўлення нацыянальнага фактару, уплывалі на працэс эстэтычнага самаўсведамлення і самасцвярджэння маладой беларускай літаратуры, на дзясятныя гады ўласнай самадастатковасці, самаважарнасці. Лёсавызначальныя праблемы і задачы, наўпрост звязаныя з самаідэнтыфікацыяй і самавызначэннем нацыі, нязменна і пастаянна знаходзіліся ў эпіцэнтры мастакоўскага і чыста чалавечага клопату паэта, вярэдзілі неспакойнае і неспатольнае яго сэрца, набывалі небывалую грамадска-палітычную важкасць і вастрыню, мелі папраўдзе ўсюдысны, трансцэндэнтны характар. Нацыянальнае ў творчасці Я. Купалы натуральна і заканамерна перагуквалася з агульначалавечым, усялюдскім – адстойваннем права на вартае чалавека жыццё, права карыстацца ўсімі заваёванымі цывілізацыі.

¹ Лойка А. Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд: У 2 ч. Ч. 2. – Мінск, 1989. С. 105.

² Тамсама.

³ Нарысы па гісторыі беларуска-рускіх літаратурных сувязей: У 4 кн. Кн. 2: Пачатак XX ст. 1900 – 1917. С. 35.

⁴ Купала Я. Поўны збор твораў: У 9 т., 10 кн. Т. 1. – Мінск: Маст. літ., 1995. С. 52. Далей спасылкі на гэтае выданне падаюцца з пазначэннем тома і старонкі ў дужках.

⁵ Багдановіч І. Патрыятычны “неарамантызм” Янкі Купалы ў святле міцкевічаўскай традыцыі і еўрапейскага мадэрнізму // Янка Купала і Адам Міцкевіч: IV Міжнародныя Купалаўскія чытанні (9 вер. 1998). С. 15.

Алена ГУРСКАЯ

“АДБОРНАГА СЛОВА ГАТУНАК...”

ТЭМЫ І ВОБРАЗЫ Ў ЛІРЫЦЫ СЯРГЕЯ ДЗЯРГАЯ

У вершы Рыгора Барадуліна, якім заканчваліся яго юбілейныя нататкі з нагоды 75-годдзя Сяргея Дзяргая “На вогненнай сцяжыне духу”, вельмі дакладна абзначаны найбольш істотныя моманты ў чалавечым і творчым лёсе паэта. Учарашні вучань, які па вядомасці і выніковасці зробленага пераўзышоў сёння старэйшага калегу, не стамляецца паўтараць словы ўдзячнасці Настаўніку. У ліку іншых ёмістых слоў у вершы Р. Барадуліна ёсць і тыя, што ўзятыя намі ў якасці загаловаў. Сапраўды, бадай усё, напісанае С. Дзяргаем, вызначаецца высокай мастацкасцю, уяўляе з сябе “зерне ўзвжанага веры”, “адборнага слова гатунак”.

Заслугі С. Дзяргая перад літаратурай не абмяжоўваюцца плёнам яго ўласных эстэтычных пошукаў. Не менш адчувальным для мастацтва слова было тое, што зрабіў ён, паводле яго ж выразу, “на чалавечае пасадзе”. Акрамя Рыгора Барадуліна пра гэтую грань асобы Сяргея Дзяргая неаднойчы пісалі (ва ўспамінах ці творах-прысвячэннях) Янка Сіпакоў, Барыс Сачанка, Мікола Арочка, Алег Лойка, Яўген Міклашэўскі і іншыя добра вядомыя сёння літаратары. Як вынікае з іх успамінаў-згадак, дзяргаеўская школа для маладых — гэта не толькі спасціжэнне сакрэтаў вершатворчасці, але і “паклады сумлення і годнасці” (М. Арочка), і ўрокі чалавечнасці, якая мела самыя разнастайныя і нечаканыя выявы.

Творчая дзейнасць Сяргея Дзяргая (17.09.1907, г. Мінск — 25.12.1980, пахаваны на Паўночных могілках у Мінску) доўжылася больш за чатыры дзесяцігоддзі, з якіх асабліва плённыя былі 1950 — 1970-я гг. І гэты перыяд у літаратурным працэсе Беларусі немагчыма ўявіць без паэтычнай творчасці С. Дзяргая, пазначанай праўдай перажытага, філасафічнасцю, высокай культурай верша. Працуючы побач з выдатнымі паэтамі, што дасягнулі агульнапрызнаных эстэтычных вяршынь (Аркадзь Куляшоў, Максім Танк, Пятрусь Броўка, Пімен Панчанка), Сяргей Дзяргай мог аказацца ў ліку тых, хто стварае фон пэўнай мастацкай з’явы. На шчасце, гэтага не здарылася, самабытнасць таленту перамагла. Канцэпцыя свету і чалавека ў творчасці С. Дзяргая не паўтарае сказанага іншымі, і выяўлена яна ў непаўторных інтанацыях і вобразах. Пра гэта сведчаць арыгінальныя зборнікі паэта 1960-х гг. “Чатыры стыхіі” (1962) і “Свята ў будзень” (1964), кнігі выбранага, што выдаваліся неаднойчы: “Выбранае” (1967), “Вершы” (1974), “На вогненнай сцяжыне” (1977), “Чатыры стыхіі” (1988). На жаль, перыпетыі жывіцёвага лёсу С. Дзяргая не спрыялі самавыяўленню яго як творцы. Далёка не ўсе патэнцыі таленту рэалізаваліся ў слове. Аднак тое, што змог зрабіць у беларускай паэзіі Сяргей Дзяргай, успрымаецца не толькі як факт гісторыі літаратуры, але і як жывая рэальнасць.

На старонках нашага часопіса змяшчаліся літаратуразнаўчы артыкул, прысвечаны жыццёваму і творчаму шляху Сяргея Дзяргая, — “Вогненнай сцяжынай духу: Лёс і творчасць Сяргея Дзяргая” Алены Гурскай (1993, № 7), культуралагічны матэрыял “Анатоль Вялюгін. Сяргей Дзяргай: Лаўрэаты Купалаўскіх прэмій” Людміль Давідоўскай (2002, № 3), вершы паэта (1993, № 7; 2002, № 3), а таксама яго фотаздымак на вокладцы (1993, № 7).

Набытае С. Дзяргаем на творчай дарозе нельга паспраўднаму спасцігнуць без загалыблення ў выгокі, без уліку тых момантаў уласна перажытага і ўбачанага, што адгукнуліся ў вершы. З маладых гадоў паэт пакутаваў на хранічнае захворванне ЦНС з паралічам ніжніх канечнасцяў. У 1930-я гг. Сяргея Дзяргая не абмінуй лёс тысячаў яго суйчыннікаў. Двойчы (у 1935 і 1939 г.) яго арыштоўвалі. Спачатку ён адбываў пакаранне ў Мінскім астрозе. Потым была высылка ў далёкі Казахстан, жыццё ў бараку з апілкамі на падлозе, пакуталівы шлях па этапу. Выпрабаванні лёсу на гэтым не скончыліся. Вайна застала паэта ў Гомелі, дзе гэты спакутаваны чалавек здолеў далучыцца да народнага змагання з ворагам.

У паэтычнай спадчыне С. Дзяргая ёсць шэраг вершаў, якія можна аб’яднаць найменнем “роздумы пра мыслі”, — “Згубленая мысль”, “Мысль і слова”, “Рацыянальнае зерне”, “Філософ мае сілагізм”, “Дарэмны спалох”. Вобраз думкі ў дадзеным выпадку з’яўляецца стрыжнявым, ён фармуе ідэйна-сэнсавую аснову твора. Прычым думка персаніфікуецца, ёй надаюцца рысы жывой істоты, як, скажам, у вершы “Згубленая мысль”. Выкарыстаўшы вобраз-параўнанне (думка, што нясмела пастукалася ў стомлены мозг паэта, быццам тая “жанчына падарожная”, якую “ноч у дарозе цёмная агорне...”), аўтар разважае пра ролю думкі ў творчым працэсе. Адмагнуўшыся спачатку ад нязванай “госці”, паэт неўзабаве траціць раўнавагу, ім авалодвае хваляванне, дакор: “Чаму я не ўпусціў яе? Чаму? / Што ад мяне было патрэбна ёй? / Па што прыходзіла?”¹. І хоць праца творцы працягвалася (ён “рытм нагой дакладна адбіваў”, шукаў “эпітэты, метафары і тропы”), аднак усё мацнела адчуванне, што без такога важнага кампанента, як думка, верш не набудзе паўнакроўнага мастацкага гучання. Вось чаму, калі “згубленая мысль” аб’явілася зноў, паэт радасна прывітаў яе вяртанне:

Тут я пачуў, як нехта ціхенька
У сенцах тупае ізноў.

То мыслі вярнулася. Вітанне! (92).

Нярэдка лірычныя перажыванні паэта прасякнуты ўсведамленнем высокага абавязку творцы. Сябе і сваё слова мастак бачыць і асэнсоўвае як гарманічную частку быцця, як сродак і форму яго самавыяўлення. Разам з іншымі творами ў гэтым пераконвае верш пачатку 1960-х гг.:

Асушыць — дзе яшчэ забалочана,
Даплаціць — дзе яшчэ недаплачана,
Там прайсці — дзе было недазволена,
Дасаліць — дзе было недасолена,
І разбавіць — дзе перасалоджана,
Распагодзіць — дзе нераспагоджана,
Развяселіць усё, што засмучана.
І злучыць, што калісьці разлучана,
І апець усё яшчэ неапетае...
Вось такую паставіў мэту я (105).

Мая мэта.

Адсутнасць прывязкі да канкрэтных працэсаў і з’яў не ператварае верш у абстракцыю, мастакоўская

пазіцыя вымалёўваецца тут дастаткова пэўна. Што ж тычыцца канкрэтызацыі, то яна, хутчэй за ўсё, і не патрэбна: верш гэты, пагодзімся з У. Гніламёдавым, «на ўсе гады, як эпіграф да біяграфіі і творчасці паэта, як яго “мэта”»².

Роздумам пра дзейнасць паэтычнага слова, пра місію мастака “ў рабочым страі” прасякнуты таксама вершы “Брат мой, дзень мой”, “Час прыходзіць, адыходзіць...”, “Неспакойная ноч”, “Словы”, “Чаго плача немаўля?”, “Зненавідзеў паэзію-амброзію...”, “Каб соль не страціла...”. У апошнім творы, напрыклад, выкладзена разуменне самой сутнасці мастацтва: “Каб соль не страціла / Уласціваю ёй солкасць, / А песня – гукаў / Трапяткіх і квольх, / Вяселька – колераў, / Каханне – шчырасці, / А чалавек – душы сваёй / Вялікай, несмяротнай – / На свеце існуе / Мастацтва” (92). А ў вершы “Неспакойная ноч” тонка перададзена ўнутранае самапачуванне мастака, ахопленнага творчым неспакоем. Знешнія праявы жыцця (“мелодыя Грыга” і вясенні крыгалом) сталі тымі імпульсамі, што абудзілі душу і розум, актывізавалі іх працу. У паэтычнай прасторы верша асацыяцыйна зблізіліся культурныя набыткі чалавецтва, свет прыроды і чалавечай душы:

*Неспакойная ноч... без сну.
І адкуль ты, мелодыя Грыга?
А-а! То лёд зазлаваў на вясну...
Значыць, рушыла першая крыга!* (35).

Узнікненне аднаго з самых вядомых вершаў С. Дзяргая – “Чатыры стыхіі” – непасрэдна звязана са сферай мастацтва. Як вынікае з анатацыі да аднайменнай кнігі, назва гэта навеяна цыклам карцін французскага мастака Франсуа Рэнэ, што знаходзіцца ў Дрэздэнскай карціннай галерэі. Зацікавіўшыся яго задумай, паэт паспрабаваў перадаць жывапіс словам, у выніку чаго ўзніклі вершы “Паветра”, “Вада”, “Агонь” і “Зямля” пад той самай назвай “Чатыры стыхіі”.

Паэтычную задуму, як бачым, абумовіла свядомая, лагічна прадуманая ўстаноўка. Аднак увасабленне задуманага – гэта не толькі адлюстраванне першаэлементаў прыроды, яе асноўных стыхій, але і паэтызацыя жыцця ўвогуле, яго разнастайных праяў і таямніц. Пачатак кожнай з частак – гэта своеасаблівая запеўка пра сілу, вызначальныя якасці той ці іншай стыхіі. Далей жа пэўная прыродная з’ява арганічна суадносіцца з вобразам каханай. Яна, паводле паэта, таму і валодае такой прыцягальнасцю, што кожны раз паўстае ў новым святле, у новых іпастанях і выявах. Твор, прасякнуты пачуццямі кахання, не абмяжоўваецца толькі імі. У лірычнага героя “сэрца прагне і розум дзяржае”. Ён спасцігае “таямніцу зямлі” і Сусвету, спазнае прыродную сутнасць чалавека і быцця.

Тэме кахання Сяргей Дзяргай прысвяціў цыкл вершаў “Праменне”. Магчыма, нават “крыху дзіўна, што ў яго, сівога, немаладога і самотнага чалавека, такая лірыка – тонкая, пяшчотная, трапяткая”³. Няпроста адказаць на пытанне, ці суадносіцца любоўная лірыка С. Дзяргая з канкрэтнай жанчынай. (Відаць, усё ж такі на пэўным этапе яна была, бо жаночае імя ў вершах і ўспамінах супадае.) Аднак гэта, напэўна, і не так важна. Больш важна

тое, што ў паэтычным маналогі перададзены самыя тонкія зрухі душы закаханага чалавека, які можа слухаць і чуць нават вочы: “Слухаю твае вочы. / Яны спяваюць. / Я разумю гэту песню. / Адчуваю яе мелодыю” (114). Ён аберагае сон каханай (“Ранішні прамень”), жыве прадчуваннем сустрэчы (“Чаканне”), гатоў прыняць папрокі ў свой адрас (“Прабач”). На яго долю выпала не толькі радасць узаемнага пачуцця, але і складанасці ва ўзаемаадносінах:

*Апошні час мне холадна, Марыя.
Хай верасень у гэтым вінават.
Зрабіўся нейкі кволы без пары я,
Не разумю,
разумю шмат...*

*Маўчыш... нібы ля попелу сівога,
Прадзьмутага вятрамі навывёт,
Ты спадзяешся абагрэць, нябога,
Сваю руку, халодную як лёд* (47).

Восень.

Не толькі ў лірыцы кахання, але і ў многіх іншых выпадках С. Дзяргай засведчыў тонкі псіхалагічны падыход да распрацоўкі важнай жыццёвай тэматыкі. У гэтым плане асабліва вылучаюцца творы на ваенную тэму “Акупацыя” і “Трое ўначы”, дзе псіхалагічныя матывы подзвігу пададзены як уплывовыя маральныя з’явы. У вершы “Трое ўначы”, напрыклад, даследуецца ўнутраны стан чалавека, які выйшаў на заданне адзін і якога на шляху да мэты суправаджаюць два “спадарожнікі”, дзве палярныя сілы – Мужнасць і Страх. Ледзь не да самага канца гэтыя двое ідуць побач з партызанам. І да таго, што “ноч грымнула выбухам”, прычынліся і Мужнасць, і Страх: “Трое зрабілі сваю справу” (112).

Псіхалагічныя аспекты паэзіі Сяргея Дзяргая яскрава выяўляюцца таксама ў вершах “Апавяданне салдата” і “На былым Мінскім напрамку”, для якіх вызначальным стаў матыў вяртання.

Творчаму ўзаемадачынненню паэта са светам паспрыяла ягоная далучанасць да народных першавытокаў. С. Дзяргай па-рознаму “падключыўся” да вусна-паэтычнай традыцыі. Сярод яго фальклорных вершаў можна сустрэць апрацоўку народнай песні (твор “Калінка”), напрыклад, набліжаны да першакрыніцы пра гаротную долю жанчыны, якая, не вынесшы здзекаў ліхой свякроўкі, “тапалінай стала”). У шэрагу вершаў, выкарыстаўшы фальклорны матыў, паэт істотна перапрацаваў яго, наблізіў да вырашэння важных мастацкіх задач. Так, у творы “Ой, бяда салаўю, бяда!” сюжэт пра салаўіху, што ўпадабала ўдодаў чуб, стаў асновай для разваг пра жыццёвае прызначэнне, пра вернасць самому сабе і абранай справе. Маючы шырокі агульназначны сэнс, верш у той жа час выразна праектуецца на асобу чалавека-творцы.

Алена Сяргееўна Гурская – літаратуразнаўца, крытык. Кандыдат філалагічных навук (1982). Дацэнт кафедры беларускай літаратуры Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1972), аспірантуру пры Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР (1976). Аўтар манаграфій “Адказнасць перад часам: Нарыс творчасці Кастуся Кірэенкі” (1986), раздзелаў у акадэмічнай “Гісторыі беларускай літаратуры ХХ стагоддзя” ў 4 тамах, шматлікіх публікацый у перыядычным друку і энцыклапедычных выданнях. Суаўтар манаграфій “Беларуская літаратура: Дзень сённяшні” (1980), “Праблемы сучаснай беларускай крытыкі” (1996).

Вернасць традыцыі і адначасова пераасэнсаванне яе назіраюцца ў вершы “Казка”. Тройчы, як і ў творах фальклорнага паходжання, лірычны герой звяртаецца з просьбай да крумкача, шэрага ваўка, шчупака. Гэты шэраг традыцыйна-народных персанажаў папаўняецца вобразамі жывой і мёртвай вады, цёмных сіл прыроды (“ночы патарочча”), мора і пярсцёнка. Аднак ва ўсіх трох выпадках мэтавае прызначэнне прадмета ці з’явы адрозніваецца ад таго, якім яно было ў народнай казцы. З жывой вадой тут звязваецца надзея зрабіць штосьці важнае ў жыцці, з імклівым бегам ваўка – стан нецярплівага чакання каханай, з пярсцёнкам і ключом, схаванымі на дне марскім, – мара пра шчасце, радасць яднання са светам і людзьмі.

Асаблівасці народнага светаўспрымання і характару, замацаваныя ў фальклорнай свядомасці, па-свойму выяўляюцца ў мастацкім слове С. Дзяргая. Яго верш “Чарацінка”, напрыклад, – выдатная інтэрпрэтацыя народных уяўленняў пра маральныя каштоўнасці, найперш пра дабыню і спагаду. У спачуванні чарацінцы-сірацінцы, характавае якой “зачараванае”, выразна чуецца суперажыванне з дзяўчынай-прыгажуняй, што доўга і цярпліва чакае суджанага, хаваючы пры гэтым самотны стан душы.

Уласцівыя народу дасціпнасць і вынаходлівасць паэтызуюцца ў вершы “Свацця”, вытрыманым у іранічна-гумарыстычнай танальнасці. Тыя рысы, якімі свацця надзелена ў вясельных песнях, пазнаюцца і тут. Аднак дзякуючы арыгінальнай сітуацыі, узноўленай у творы, вобраз гэты ўспрымаецца свежа:

*Сваце, сваце мой, падмажы,
Хвартушчак мне падвяжы.
Ды не гэтак, бо, ды не так,
Ды які ж ты прасцяк, дзівак!
Сваце, сваце мой, мукасей,
Ну падсып яшчэ, ну падсей!
Паднясі, сваток, падб’яжы,
Больш рабі, сваток, мені кажы.
А ці дурань ты, ці святы?..
Ну, якія з цябе сваты! (100 – 101).*

Вершы, падобныя да “Сваці”, сведчаць пра такую грань творчай асобы Сяргея Дзяргая, як здольнасць да гумарыстычна-сатырычнага ўзнаўлення свету. Развіццю гэтай асаблівасці таленту паспрыяла ў немалой ступені шматгадовая праца аўтара ў рэдакцыі часопіса “Вожык” (хоць, праўда, развіццё можна толькі тое, што ёсць у патэнцыі). Творы акрэсленай скіраванасці ўпершыню ўбачылі свет на старонках гэтага выдання. Двойчы яны выходзілі ў папулярнай серыі «Бібліятэка “Вожык”» (“Цешча”, 1959; “Салата з дзядоўніку”, 1967).

Пра асаблівасці паэтычнага таленту мастака сведчыць таксама яго зварот да таго ці іншага жанру. Творчыя набыткі паэта звязаны найперш з малымі вершаванымі формамі – гэта лірычная споведзь і сюжэтны верш, філасофская медытацыя і афарыстычная мініяцюра, гумарыстычны верш і байка, творы народна-песеннага ладу і верлібр. Не “чужымі”, аднак, для яго былі і буйныя жанравыя структуры – вершаванае апавяданне і паэма.

Надзвычай цікавымі для нашай літаратуры аказаліся пошукі С. Дзяргая формы філасофскага свабоднага верша. Як вядома, свабодны верш, ці верлібр, патрабуе асаблівай “гушчыні” зместу – без яе ён увогуле не можа існаваць. Такая гушчыня, сэнсавае напоўненасць бывае звычайна ў творах філасофскага, медытацыйнага характару. Адсюль зразумела, што верлібр у паэзіі

С. Дзяргая не быў чымсьці выпадковым: паядналися асаблівасці таленту мастака і “апазнавальныя знакі” вершаванай формы.

Для свабодных вершаў С. Дзяргая вельмі арганічнай стала форма аўталагічнага ўвасаблення. Паэт у дасканаласці авалодаў вобразнай сілай звычайнага, “нявобразнага” слова, пацвярджае чаму знаходзім, напрыклад, у вершы “Хірасіма”:

*Адна хвіліна,
Хвіліна жалобнага маўчання
У памяць таго, што было, –
Гэта вельмі мала,
Хірасіма.
Вечным маўчаннем гармат,
Цішынёй вечнага міру
Ушануем памяць
Ахвяр тваіх,
Хірасіма (40).*

Тут няма ніякіх прэтэнзій на глыбакадумнасць, ніякіх вобразных упрыгожванняў. Няма рыфмы. Сам жалобны факт выкрасае эмоцыю і выводзіць верш “беспамылкова на трасу – да сэрца” (М. Танк).

Безумоўна, адзін твор, якімі б ні былі яго мастацкія вартасці, не можа даць поўнага ўяўлення пра тыя шырокія магчымасці, якія адкрыліся перад С. Дзяргаям дзякуючы свабоднаму вершу. І гэта заканамерна, бо кожны твор – новая думка, новая часцінка спазнання свету. У гэтым пераконваюць такія вершы, як “Акупацыя”, “Трое ўначы”, “Словы”, “Сапраўднае”, “Рацыянальнае зерне”, “Дружа мой!..”, “Слухаю твае вочы”. Стварыўшы дасканалыя па форме і зместу творы, паэт надаў верлібру жывое гучанне ва ўсёй яго мастацкай адметнасці.

Па-свойму значымі з’яўляюцца лірычныя мініяцюры Сяргея Дзяргая. У некалькіх радках тэксту заключана сэнсавае ёмістасць, перададзеная ў форме афарыстычнага выслоўя:

*Згадаў я зерне і мякіну...
Навука, як на свеце жыць.
Адзін прыйшоў
і след пакінуў,
Другі прыйшоў,
каб наслядзіць (124).*

“Згадаў я зерне і мякіну...”

Мініяцюры цікавыя не толькі ў плане ідэйна-вобразнай спецыфікі. З імі звязаны таксама пошук стравічнай формы верша.

Творы Сяргея Дзяргая (прынамсі, пераважная іх большасць) трывала замацаваліся ў беларускай паэзіі другой паловы XX ст. Глыбіня мастацкага даследавання жыцця, неардынарнасць вобразнага мыслення, беражлівае стаўленне да слова, памножаныя на маштаб чалавечай асобы, забяспечылі прыкметнае месца мастака і яго творчай спадчыны ў нацыянальнай духоўнай культуры.

¹ Гніламёдаў У. Шлях паэта // Гніламёдаў У. Як само жыццё: Кніга бягучай крытыкі. – Мінск: Маст. літ., 1980. С. 163.

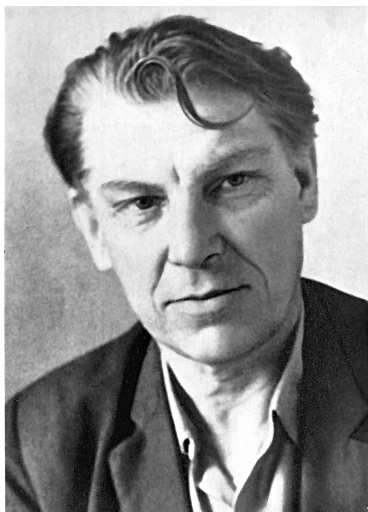
² Дзяргай С. Чатыры стыхіі. – Мінск: Маст. літ., 1988. С. 91. Далей спасылкі падаюцца па гэтым выданні з пазначэннем старонкі ў дужках.

³ Яфімаў Ф. Чатыры стыхіі Сяргея Дзяргая // Полымя. 1970. № 11. С. 225.

Аўтар перадае ганарар за публікацыю на развіццё “Роднага слова”.

Сяргей ДЗЯРГАЙ

“І ТО НЕ ПРЫВІД, А САМО КАХАННЕ”

ЧАКАННЕ

Яе няма. Чаму ж яе няма?
Мінула шостая і сёмая гадзіна...
Я ведаю: хвалюся дарма.
Спазнілася? Напэўна, ёсць прычына!

Марудзіць час. Прамень, ляны, як кот,
На дыване туркменскім іржавее –
Разлёгся адпачыць пасля турбот,
Замёр зусім... Ды не, яшчэ жыве ён.

Ледзь кратаяецца, ледзьве-ледзь паўзе,
Як поўзаюць апошнія праменні;
Вось ён узняўся па маёй назе
І раптам лёгка скочыў на калені.

– Яе няма?
– Няма, табе кажу!..
Больш дзвюх гадзін чакаю ўжо званка я...
Я строс з кален праменную іржу,
І ён, відаць, пакрыўджаны, знікае.

Ды вось ізноў за мной – з кута ды ў кут.
Прычына... гэта так, але ж якая?
А тая самая – прычына ўсіх пакут...
Ва ўсе вякі...
Чакаю, зноў чакаю...

Нібыта дзверы рыпнулі?
Спадман.
Здаецца, цень якісь мільгнуў ля вокнаў!..
Я зноў прамень спрасаю на дыван,
Бягу... Нікога... Горка і самотна.

Збыўся: кветкі ж трэба – у збанок!
Вады наліць... Заняцца трэба справай...
Нарэшце: срэбны, любы мой званок!
– Чаму спазнілася? Якая ж ты, ей-права!
Чакаў цябе, чакаў... Ну дзе ты, дзе была?
Глядзі – завялі ад чакавання кветкі...

– А я табе вось світар здабыла,
Пальчаткі, шалік, цёплыя шкарпэткі...
Без меркі куплены, спрабуй, надзень...
Шкарпэткі... Так... калі глядзець цвяроза...
Прамень зліняў і раптам знік прамень.
Бывай, паэзія! Дабрыдзень, проза.

* * *

Ласкава мне у вочы зазірні, –
Так толькі ты глядзець умееш светла,
Так толькі ты ўсміхацца можаш ветла...
Да сэрца трапяткога прыгарні.

Каханне наша ёсць вялікі дар,
Шчаслівым лёсам нам падараваны,
Нам суджаны і нам наканаваны.
Глядзець усім мы можам смела ў твар.

Ні зайздрасці не выклічам людской,
Ані пагарды чорнай, ані ўсмейкі,
Бо мы з табой не спарышы-арэшкі,
Што туляцца ад вока пад лускай.

БУРА

Блакiт наўкол. Такі прыгожы дзень!
Усё ў праменні сонечным ільсніца.
Адкуль жа раптам чорнай хмары цень?
І перуна удар і бліскавіца?

Няпраўда. Загадзя і спакваля
Усё з табой было падрыхтавана.
Умець ілгачь – майстэрства. Што ж, хвала.
Майстэрства як майстэрства – не загана.

Як я хацеў, як праг я захаваць
Святло вачэй тваіх, душы цяпельца...
Але, відаць, не можа ўратаваць
Саломінка ў віры жыцця тапельца.

Шукаў я вуснаў – і знаходзіў лёд.
Абняць хацеў – і абдымаў я камень.
Усмешка працінала навывёт.
Дык дзе ж яно, і ці было, каханне?

Трывала гэта бура толькі міг,
А ўсё вакол спустошана дарэшты.
Аскепкі засталіся, але й іх,
Відаць, як смецце, згробшы, падбярэш ты.

СІНЯЯ БЕЗДАЊ

Гляджу я ў бездань сінюю начы,
Раздэртую ламанай бліскавіцай...
Якія тут патрэбны тлумачы?
Я авалодаў сёння таямніцай.

Ты ля мяне... і ў гэтым сэнс жыцця.
Ты ля мяне... і мудры я, павер мне:
Не высею на вецер забыцця
Дум запаветных, мыслі сваёй зерне.

Ты ля мяне – я ўсё магу як ёсць...
Ты ля мяне – я малады і дужы.
Цвіце, не адцвітае маладосць,
Красуе, не зважаючы на сцюжы.

І ты, адным-адзіная мая,
Кахаеш гэтак жа – без роздому, вагання,
Як шчыра сам цябе кахаю я.
І то не прывід, а само каханне.

Дайшлі з табой да радасці вянца.
Згубіць адно аднога – небяспечна.
Як персцен без пачатку і канца,
Так мы – адно, суцэльнае, навечна.

Калі адзенне з плеч тваіх злятала,
П'янлівай пенай закіпаў прыбой. –
Спатканне прадчуваючы з табой,
Усхвалявана мора трапятала.

Нырнула ты – і рыбінаю стала,
А я, стыхіі абвясціўшы бой,
Захоплены шчымліваю гульбой,
Схапіў за грыву люты вал трывала.

Сваю багіню ўласнаю рукой
Я вызвалю, спаборнік і пакутнік,
З абдымкаў белай бездани марской.

І вабіць, і палюхае бруя, –
Працягваецца любасны трохкутнік:
Жанчына, мора і раўнівец – я.

Шукаю запалкі –
Хачу выхапіць
Рысы твайго твару,
Схаванага цемрай ночы,
Разгледзець хачу вочы,
Якія мяне прыкавалі,
Разгледзець хачу вусны,
Якія мяне цалавалі.
З табой удвайх мы
Пад дахам адным
Столькі дзён, столькі лет, столькі зім,
А твару твайго не бачу.

Шукаю запалкі –
Дома запалак няма.
Стукаюся да суседа –
Запалак няма.
Забывішыся арануцца,
Як з раю Адам,
Бягу стрымгалоў у краму:
– Запалак няма...
А твар укралі.
Прадаўшыцыца ў дадатак
Мяне прысароміла:
– Хіба не знаеце, што ў горадзе
Месячнік барацьбы з падпальшчыкамі?

ПЯТРУСЬ МАКАЛЬ

Песня Петруся Макаля (25.08.1932, в. Крушыняны Беластоцкага ваяводства, Польшча – 31.08.1996), абарваная на перадапошняй страфе, праз колькі гадоў пасля смерці гучыць неяк над меру шчымліва, трагічна... Паэт масціты, майстра, але... Я доўга не мог у ім вылучыць канструкцыйнага ракурсу, фармальнай дамінанты, пакуль не зразумеў, што існасцю Макаля была эмацыйнасць. Паэт гранічна ірацыянальны, імклівы, пачуццё яго так захапляла, нібыта Макаль і не рупіўся пра форму, нават не разбіваў вершы на строфы. І ўсё ж ён творца. Можна, таму, дзеля самадысцыпліны, у сваім апошнім зборніку паэт аддаў даніну санету, аваложыўшы гэты строгі жанр неўгамаванай экспрэсіяй.

Юры ПАЦЮПА.

“А ТЫ ПАЧАТАК”

Я думаў, ты мая турбота
Лятучая, як ранкам дым.
А ты – высокая работа,
Маёй душы пакутны ўздым.
Я думаў, ты глыток паветра,
Гаючае святло расы.
А ты – гарачы подых ветру,
Якому рухаць парусы.
Я ўпотаў думаў, ты ў прыполе
Адданы мне румяны хлеб.
А ты – няўзоранае поле,
Ты не крануты плугам стэп.
Я думаў, ты цяпло кватэры,
Дзе ўдвух люляе цішыня.
А ты – зачыненыя дзверы,
Якія адмыкаць штодня.
Ты – нібы скарб, любоў мая,
За сургучом сямі пячатак.
Ах, як наіўна думаў я,
Што ты вянец. А ты пачатак.

Ты да мяне прыйшла, як казка,
Як трапяткі смычок святла.
Ці ж ведаў я, што гэта ласка –
Прынада хітрага сіла.
Скідае шлюбны вэлюм дымкі
Зара, выходзячы з начы.
Твае ласкавыя абдымкі –
Маёй няволі абручы.
О, шчасця сумныя турботы!
Няўжо не дадзена здабыць
Нам права гордае любіць
Іначай, як цаной свабоды?

“Роднае слова” адзначала юбілей Петруся Макаля (1992, № 7-8), пра яго жыццё і творчасць распавядала Зінаіда Драздова (1996, № 12; тамсама яго партрэт на вокладцы), змешчаны ў часопісе вершы паэта: “Калодзежы”, “Цяпер і сам заўважыў я...”, “Была – свая...”, “Доля мая жытняя”, “Каласы”, “Людзі зямлю прыручылі...”, “Век з рэактыўнай хуткасцю мкне...”, “Пацеў прафесар...”, “Працуй, разец святла”, “Паветраныя замкі”, “Твары” (1996, № 12), “Пахне раніца парай...” (1996, № 3), “Цётцы” (2001, № 6), “Лёс народа – Купала” (2002, № 6).

ІЛАРЫЁН, МІТРАПАЛІТ КІЕЎСКІ

Спатрэбіўся век амаль чатырох пакаленняў русі-чаў, каб у Кіеўскай Сафіі або ў царкве Дабравесця напярэдадні Пасхі паміж 1037 і 1050 гг. прагучала прапаведніцкае слова не рымскага красамоўцы або царагародскага віціі, а Духам Святым спатоленнага святара Іларыёна, якому накіравана было стаць першым мітрапалітам-русічам у дзяржаве Рурыкавічаў. Багаслоўска-дагматычнае “зачала” пра суадносінны Старога і Новага Запаветаў – даніна традыцыі хрысціянскай кніжнасці, для якой старазапаветныя кнігі былі не толькі духоўным апірышчам, але і прадметам для неафіцкіх спрэчак.

Галоўнае ў “Слове...” прапаведніка – адлюстраванне хрысціянскага подзвігу святога Уладзіміра, які далучаецца аўтарам да сонму апосталаў. Сярод іх найперш называюцца Пётр, Павел, Іяан, Фама, Марк. Імёны гэтых апосталаў абраны невыпадкова, паколькі старажытныя Рым, Індыя, Егіпет – краіны са сваёй слаўнай, гераічнай гісторыяй, да якой далучылася дзякуючы апосталам і хрысціянская гісторыя. Русь таксама “прослуша в странах многих победами” Ігара

і Святаслава, нашчадкаў якіх з’яўляецца Уладзімір. Хрысціцель Русі прыпадабняецца і да Канстанціна Вялікага, імператара “двух Рымаў”; Уладзімір – “эди-нодержец земли своей” – таксама, як і Канстанцін, зрабіў хрысціянства дзяржаўнай рэлігіяй, праз што Русь “ведома и слышима есть всеми четырьми конци земли”. Слава дзяржаўная і слава хрысціянская – неад’емныя часткі народнай гісторыі, ідэалізацыя сучаснага – працяг ідэалізацыі мінулага. Вось чаму ў пропаведзі Іларыёна “послух” Георгій (хрысціянскае імя Яраслава Мудрага) ва ўсім спадкуе свайму бацьку. Нездарма ў “Слове...” гаворыцца пра сталіцу дзяржавы Кіеў, які менавіта Яраслаў “величеством, яко венцем, обложил”. У адрозненне ад вядомай у тых часы летапіснай “Прамовы філосафа” перад намі – новае гістарычнае, новае патрыятычнае бачанне сусветнай хрысціянскай гісторыі, у якой Русь – неад’емная частка, створаная Богам – “всем сим Строителем”.

Уладзімір КАРОТКІ,
кандыдат філалагічных навук.

**ПРА ЗАКОН, ДАДЗЕНЫ ПРАЗ МАІСЕЯ, І ПРА ЛАСКУ БОЖУЮ І ІСЦІНУ,
ШТО З’ЯВІЛІСЯ ПРАЗ ІСУСА ХРЫСТА, І ЯК ЗАКОН СЫШОЎ,
А ЛАСКА БОЖАЯ І ІСЦІНА ЎСЮ ЗЯМЛЮ НАПОЎНІЛІ,
І ВЕРА НА ЎСЕ НАРОДЫ ПАШЫРЫЛАСЯ І НА НАШ НАРОД РУСКІ,
І ПАХВАЛА КАГАНУ НАШАМУ УЛАДЗІМІРУ,
АД ЯГО Ж МЫ АХРЫШЧАНЫ БЫЛІ,
І МАЛІТВА ДА БОГА АД УСЁЙ ЗЯМЛІ НАШАЙ**

Госпадзе, блаславі, Ойча!

Бласлаўлены Госпад Бог Ізрайлевы, Бог хрысціянскі, што парупіўся і стварыў збаўленне людзям сваім, што не пагрэбаваў канчаткова стварэннем сваім, каб яно ідальскім змрокам апанавана было і ў д’ябальскім паслугаванні гінула. Але ўсхваляў перш племя Аўраамава скрыжалямі і законам, а пасля таго праз Сына Свайго ўсе народы выратаваў Евангеллем і хрышчэннем, прыводзячы іх да аднаўлення новага жыцця, да жыцця вечнага. <...>

Бо хто [такі] вялікі, як Бог наш! Ён Адзіны, што цуды стварае, паставіў закон для папярэдняга падрыхтавання ісціны і ласкі Божай, каб у Ім прызвычайлася чалавечая натура, ухляючыся ад шматбожжа ідальскага, у Адзінага Бога верыць, каб чалавецтва, быццам сасуд нячысты, што памыты вадою, праз закон і абразанне прыняло малако ласкі Божай і хрышчэння.

Бо закон быў папярэднікам і слугою ласкі Божай і ісціны, ісціна ж і ласка Божая – слуга будучаю веку, жыццю нятленнаму. <...>

Калі ж успамінаць у гэтым пісанні і прарочыя прадказанні пра Хрыста, і апостальскія павучанні пра будучы век, то залішне гэта і да славалюбства схіляе. Калі тое, што ўжо ў іншых кнігах напісана і вам вядома, змясціць тут – гэта прыкмета нахабства і імкнення да славы. Бо пішам мы не для недасведчаных, не для тых, хто залішне насыціўся кніжнай асалодаю, не для ворагаў Божых іншаверных, але толькі для сыноў яго,

не для чужакоў, але для спадкаемцаў Валадарства Нябеснага. І аповесць гэтая – пра закон, дадзены Маісеем, і пра ласку Божую і ісціну, што з’явіліся праз Хрыста, і чаго дасягнуў закон, а чаго – ласка Божая.

Спачатку закон, толькі потым ласка Божая, спачатку цень, толькі потым ісціна. Сімвал закону і ласкі Божай – Агар і Сара, рабыня Агар і свабодная Сара... Спачатку рабыня, а потым тая свабодная. Хай разумее, хто чытае.

Аўраам бо з юнацкіх гадоў сваіх меў сабе за жонку Сару, свабодную, а не рабыню. І Бог таксама спрадвеку пажадаў і задумаў Сына Свайго на зямлю паслаць, каб праз гэта ласка Божая з’явілася.

Сара ж не нараджала, бо была няплоднаю. Ды не была няплоднаю, але было ёй прызначана Боскай накіраванасцю нарадзіць пад старасць. Невядомае ж і патэмнае з найвышэйшай мудрасці Божай утоена бывае ад анёлаў і людзей, не як тое, што не з’явіцца, але як утоенае і прызначанае з’явіцца пад канец веку.

Сара ж сказала Аўрааму: “Вось зачыніў мяне Госпад Бог, каб я не нараджала. Таму ўвайдзі да рабыні маёй Агар і народзіш ад яе”. Ласка ж гаварыла Богу: “Паколькі не час мне сысці на зямлю і ўратаваць свет, сыдзі на гару Сінай і ўстанаві закон”.

Паслухаўся Аўраам прапановы Сарынай і ўвайшоў да рабыні яе Агар. Паслухаў жа і Бог тых слоў, што былі ад ласкі Божай, і сышоў на Сінай.

Нарадзіла ж Агар раба ад Аўраама, раба – сына рабыні, і назваў Аўраам яго імем Ізмаіл. Маісей так-

сама прынёс з Сінайскай гары закон, а не ласку Божую, цень, а не ісціну.

Пасля таго, калі ўжо старымі былі Аўраам і Сара, з'явіўся Бог Аўрааму, калі сядзеў ён перад дзвярыма шатра яго апоўдні каля дуба Мамрыйскага. Аўраам жа, выйшаўшы насустрач Яму, пакланіўся Яму да зямлі і прыняў яго ў шацёр свой. Так, калі наблізіцца канец гэтага веку, наведае Гасподзь чалавечы род і сядзе з нябёсаў, ва ўлонне Дзевы ўваходзячы. Так і Дзева прыняла з паклонам у шацёр цялесны, не пакутаваўшы, а прамаўляючы да анёла: “Вось, рабыня Госпадава, хай будзе мне па слове Тваім”.

І вось тады адчыніў Бог улонне Сарына, і, зачаўшы, нарадзіла Ісаака, свабодная – свабоднага. І калі Бог наведаў чалавечую натуру, з'явілася тады невядомае і ўтоенае, і нарадзілася ласка Божая, ісціна, а не закон, сын, а не раб. <...>

І выгнана была Агар рабыня з сынам яе Ізмаілам, і Ісаак, сын свабоднай, спадкаемцам стаў Аўрааму, бацьку свайму. І выгнаны былі юдзеі і раскіданы па краінах, і дзеці, Божай ласкай адораныя, хрысціяне, сталі спадкаемцамі Богу і Айцу. Сышло бо святло месяца, калі сонца зазьяла – так і закон, калі з'явілася ласка Божая, і холад начны згінуў, калі сонечнае цяпло зямлю сагрэла. І ўжо не заціскаецца ў законе чалавечтва, але ў ласцы Божай свабодна ходзіць. <...>

Бо калі Іосіф казаў Іякаву: “На гэтага, ойча, ускладзі дзясніцу, бо гэты – старшы”, адказаў Іякаў: “Ведаю, дзіця, ведаю. І ён будзе з людям і ўзвысіцца, але брат яго малодшы большым за яго будзе, і племя яго будзе ў многіх народах”.

Так і сталася. Закон бо спачатку быў і ўзвысіўся сярод нямногіх, і сышоў. Вера ж хрысціянская, што з'явілася пазней, стала большай за першую і расплазлілася ў многіх народах. І Хрыстова ласка Божая ўсю зямлю ахапіла, і, быццам вада марская, пакрыла яе. І ўсе, адклаўшы старое, спаракхнелае ад зайздрасці юдзейскай, трымаюць новае, паводле прароцтва Ісаі: “Старое прамінула, і новае вам абвяшчаю. Спявайце Богу песню новую, і ўслаўляецца імя Яго ад ускрайкаў зямлі, і тымі, што ў мора выходзяць і што плаваюць па ім, і на ўсіх астравах”. І яшчэ: “Тых, што працуюць для Мяне, назавуць новым імем, якое блаславіцца на зямлі, бо блаславяць яны Бога ісціннага”.

Бо раней толькі ў Іерусаліме адным належала пакланяцца [Богу], а цяпер па ўсёй зямлі. <...>

Усё ж гэта Бог наш на небе і на зямлі, што захацеў, тое стварыў. За гэта хто ж не ўславіць, хто не пахваліць, хто не паклоніцца велічы славы Яго і хто не падзівіцца бязмежнаму чалавекалюбству Яго?

Спрадвеку ад Айца народжаны, адзінага з Айцом стальца, адзінасутны [Яму], як сонцу – святло, сышоў на зямлю, наведаў людзей сваіх, хоць не аддзяліўся ад Айца. І ўцелавіўся ад Дзевы чыстай, бязмужнай і безаганнай, увайшоўшы [так], як толькі Сам ведаў. Цела прыняўшы, выйшаў так, як і ўвайшоў.

Ён – з Троіцы Адзіны, у дзвюх існасцях, Боскай і чалавечай. Паўнаватасны чалавек па ўчалавечанні, а не прывідны, але ж паўнаватасны і Бог па Боскасці, а не проста чалавек; паказаў Ён на зямлі [рэчы] Боскія і чалавечыя:

як чалавек, улонне Мацярынскае павялічваў, але, як Бог, выйшаў, дзявоцкасці не парушаючы;

як чалавек, малако Мацярынскае ўспрыняў, але, як Бог, загадаў анёлам з пастухамі спяваць: “Слава на вышынях Богу”;

як чалавек, у пялёнкі спавіўся, але, як Бог, вешчуноў зоркаю праводзіў;

як чалавек, ляжаў у яслях, але, як Бог, ад вешчуноў дары і пакланенне прыняў;

як чалавек, уцякаў у Егіпет, але, як Богу, рукастварэнні егіпецкія [Яму] пакланяліся;

як чалавек, прыйшоў на хрышчэнне, але, як Бога, Ірдан [Яго] збаяўся і назад павярнуў;

як чалавек, распрануўся і ўвайшоў у ваду, але, як Бог, ад Айца сведчанне атрымаў: “Гэта Сын мой улюбёны”;

як чалавек, пасціўся 40 дзён і ўсхацеў есці, і, як Бог, перамог таго, што спакушаў;

як чалавек, ішоў на шлюб у Кане Галілейскай, але, як Бог, ваду ў віно ператварыў;

як чалавек, на караблі спаў, але, як Бог, забараніў вятрам і мору, і паслухаліся Яго;

як чалавек, па Лазару заплакаў, і, як Бог, уваскрасіў яго з мёртвых;

як чалавек, сеў на асла, але, як да Бога, да Яго звярталіся: “Блаславіны Той, Хто ідзе ў імя Госпада”;

як чалавек, укрыжаваны быў, але, як Бог, сваёю ўладай разам з ім укрыжаванага ўпусціў у рай;

як чалавек, воцату пакаштаваўшы, сканаў, але, як Бог, сонца зацяміў і зямлю скалануў;

як чалавек, у труне пакладзены быў, але, як Бог, пекла зруйнаваў і душы вызваліў;

як чалавека, запячаткавалі [Яго] у труне, але як Бог, выйшаў, пячаткі цэлымі захаваўшы;

як чалавечы, намагаліся юдзеі ўтоіць [Яго] Уваскрашэнне, хабар даючы варце, але, як Бога, спазведалі і спазналі Яго на ўсіх ускрайках зямлі.

Сапраўды, хто большы Бог за Бога нашага? Ён, Бог, Які творыць цуды, учыніў вырагаванне пасярод зямлі крыжом і пакутаю на лобным месцы, пакаштаваўшы воцату і жоўці, каб салодкае каштаванне Адама – той злячын і грэх, што ад дрэва, – каштаваннем горычы знішчыць. <...>

І збылося слова Спаса: “Многія прыйдуць з усходу і з захаду і ўзлягуць з Аўраамам, і з Ісаакам, і з Іякавам у Валадарстве Нябесным, а сыны Валадарства выгнаны будуць у цемру апраметную”. І яшчэ: “Адymeцца ад вас Валадарства Божае, і дадзена будзе краінам, што твораць плады яго”.

Да іх менавіта паслаў Ён вучняў Сваіх, гаворачы: “Ідзіце па ўсім свеце і прапаведуйце Евангелле кожнаму стварэнню. Той, хто веруе і хрысціцца, няхай урагаваны будзе!” І: “Ідзіце, навучыце ўсе народы, хрысціячы іх у імя Айца і Сына і Святога Духа, навукаючы іх выконваць усё тое, што Я загадаў вам”.

Добра ж было ласцы Божай і ісціне зазьяць над новым народам. Бо не ўліваюць, па словах Госпада, віна новага, вучэння ласкі Божай, у мяхі старыя, што састарэлі ў юдзействе. Бо інакш разарвуцца мяхі і віно пралецца. Бо як не маглі закону – ценю – утрымаць, але шматразова ідалам пакланяліся, то як жа ісціннай ласкі Божай утрымаюць вучэнне? Але новае вучэнне, новыя мяхі, новыя народы. “І тое, і другое захаваецца”.

Так вось і ёсць. Бо вера з ласкі Божай па ўсёй зямлі распасцёрлася і да нашага народа рускага дайшла. І законнае возера перасохла, а евангельская крыніца вадою напоўнілася і ўсю зямлю пакрыўшы, таксама да нас разлілася. <...>

І цяпер не ідаласлужыцелямі завемся, але хрысціянамі, не тымі, што яшчэ без надзеі жыўць, але тымі, што на жыццё вечнае спадзяюцца. І цяпер не капішча сатанінскае збудуём, але Хрыстовы цэрквы ўзводзім, цяпер не ахвяруем д'яблам адзін аднаго, але Хрыстос за

нас ахвяруецца і драбіцца на ахвяру Богу і Айцу. І цяпер не гінем, каштуючы крыві ахвярнай, але ратуемся, каштуючы Хрыстовай найчысцейшай крыві.

Усе краіны добры Бог наш памілаваў і нас не занядабаў, пажадаў і ўратаваў нас, і да розуму ісціннага прывёў. <...> І хоць былі мы раней, быццам звяр’ё і быдла, што не адрозніваюць правай рукі ад левай, і належаць зямлі, і ніколькі не клапацяцца пра нябеснае, – паслаў Госпад і да нас заветы, што вядуць да жыцця вечнага... І вось мы, чужыя [Яму], людзьмі Божымі названыя былі, [мы], што ворагамі былі, сынамі Яго празваліся. І не па-юдзейску блюзім, але па-хрысціянску бласлаўляем, маем нараду, не як укрываваць, але як укрываючаму пакланіцца, не крыжваем Спаса, але рукі да Яго ўздываем, не працінаем рэбраў, але з іх п’ем, як з крыніцы неўміручасці, не трыццаць срэбнікаў на Ім зарабляем, але адзін аднаго і ўсё жыццё нашае Яму аддаем, не ўтойваем Уваскрашэння, але ва ўсіх дамах сваіх гукаем: “Хрыстос уваскрос з мёртвых”; не гаворым, што быў украдзены, але што ўзнёсся [туда], дзе і быў; не верым, але, як Пётр, гаворым Яму: “Ты – Хрыстос, Сын Бога жывога”, разам з Фамою: “Ты – Госпад наш і Бог”, з разбойнікам: “Памяні нас, Госпадзе, у Валадарстве Сваім”. <...>

Хваліць пахвальнымі галасамі Рымская краіна Пятра і Паўла, бо праз іх уверавала ў Ісуса Хрыста, Сына Божага; Азія, і Эфес, і Патм – Іяна Багаслоўца, Індыя – Фаму, Егіпет – Марка. Усе краіны, і гарады, і народы, і людзі шануюць і славяць кожны свайго наўчыцеля, які навучыў іх праваслаўнай веры. Пахвалім жа і мы, паводле сілы нашай, малымі пахваламі нашага наўчыцеля і настаўніка, які стварыў вялікія і дзіўныя [рэчы], – вялікага кагана нашай зямлі Уладзіміра, унука старога Ігара, сына ж слаўнага Святаслава, якія, трымаючы ўладу па часе сваім, мужнасцю і храбрасцю вядомымі сталі ў многіх краінах, а перамогі і магутнасць [іх] успамінаюцца цяпер і ўслаўляюцца. Бо валадарылі яны не ў благой і невядомай зямлі, але ў Рускай, пра якую ведаюць і чуюць на ўсіх чатырох канцах зямлі.

Гэты слаўны, народжаны ад слаўных, высакародны ад высакародных, каган наш Уладзімір, узросшы і ўзмацнеўшы ад дзіцячага маленства, яшчэ больш пасталеўшы, магутнасцю і сілаю ўдасканальваючыся, мужнасцю і разважнасцю іншых абганяючы, стаўшы адзінаўладцам у зямлі сваёй, падпарадкаваў сабе навакольныя краіны: адных – мірам, а непакорных – мечам. І так, калі жбў ён у дні свае і ў зямлі сваёй праўдаю, мужнасцю і разважнасцю кіраваў, прыйшло на яго наведванне Вышняга, прыхільна зірнула на яго шматлігасцівае вока добрага Бога, і зазьяў розум у сэрцы яго, каб зразумець [яму] марнасць ідальскай ліслівасці і пачаць шукаць адзінага Бога, Які стварыў усё існае, бачнае і нябачнае.

Да таго ж чуў ён несупынна пра дабраверную зямлю Грэцкую, хрысталулюбівую і моцную вераю, што яны адзінага Бога ў Троіцы шануюць і [Яму] пакланяюцца, што ў іх адбываюцца з’явы, суды і знаменні, што царквы [там] напоўнены людзьмі, што ўсе селішчы і гарады дабраверныя ў малітвах першыя, усе перад Богам руплівыя. І пачуўшы гэта, пачаў ён прагнуць сэрцам, загарэўся духам, каб быць яму хрысціянінам і зямлі яго.

Гэтак жа і сталася, бо Бог так накановаў і ўзлюбіў чалавечую істоту. Бо распрануўся каган наш, і разам з шатамі скінуў [усё] смяротнае старога чалавека, атрос пыл бязвер’я і ўвайшоў у святую купель, і адрадіўся ад Духа і вады, у Хрыста ахрысціўся, у Хрыста апрагнуўся, і выйшаў з купелі, вобразам прасвятлеўшы,

стаўшы сынам несмяротнасці, сынам уваскрашэння, прыняўшы імя старажытнае, знакамітае праз роды і роды Васілій, ім жа запісаўся ў кнігі жыцця ў вышнім горадзе, несмяротным Ерусаліме.

Калі ж сталася так, не пакінуў ён на гэтым подзвігу дабравернасці, не ў гэтым толькі праявіў існую ў ім да Бога любоў, але пайшоў далей, загадаўшы па ўсёй зямлі яго хрысціцца ў імя Айца і Сына і Святога Духа, каб яўна і гучна па ўсіх гарадах славіцца Святой Троіцы, і каб усім быць хрысціянамі: малым і вялікім, рабам і свабодным, маладым і старым, баярам і праствакам, багатым і ўбогім. І не было аніводнага супраціўнага дабрачыннаму яго загаду, нават калі хто і не праз любоў, але праз страх перад тым, хто загадваў, хрысціўся, бо дабравернасць яго з уладаю спалучалася.

І ў адзін час уся зямля наша ўславіла Хрыста з Айцом і з Святым Духам. Тады пачаў змрок ідальскі ад нас адступацца, і заранак дабравернасці з’явіўся, тады цемра д’ябласлужэння згінула, і слова евангельскае зямлю нашу асвятліла. Капішчы разбураліся, і царквы стаўляліся, ідалы руйнаваліся, і іконы святых з’яўляліся, д’яблы ўцякалі, крыж гарады асвятчаў. <...>

Дык як жа цябе пахвалім, о годны і слаўны сярод зямных уладароў, вельмі мужны Васілію! Як падзвіміся дабрачыннасці тваёй, магутнасці і сіле, якую падзяку табе выкажам [за тое], што праз цябе спазналі Госпада і ліслівасці ідальскае пазбыліся, што на твой загад па ўсёй зямлі тваёй Хрыстос услаўляецца? Ці што яшчэ табе скажам, хрысталулюбча, сябру праўды, разважнасці месцішча, міласціны гняздо?

Як увераваў ты, як распаліўся ў любові Хрыстовай, як пасяліўся ў табе розум вышэйшы за розум зямных мудрацоў, каб нябачнага ўзлюбіць і да нябеснага памкнуцца? Як ты знайшоў Хрыста, як аддаўся Яму – раскажы нам, рабам тваім, раскажы, наўчыцелю наш, адкуль авеяў цябе водар Святога Духа, адкуль меў выпіць ты памяці пра будучае жыццё салодкай чары, адкуль успрыняў і ўбачыў, які добры Госпад?

Не бачыў ты Хрыста, не хадзіў за ім... Як жа ты стаў Яго вучнем? Іншыя, што бачылі Яго, не верылі, а ты, не бачыўшы, паверыў. Сапраўды, была на табе шчаснасць Божая, пра якую было сказана Фаме: “Шчасныя, хто не бачылі і ўверавалі”. <...>

Добрае сведчанне добрай веры тваёй, о шчасны, святая царква Святой Багародзіцы Марыі, якую ты стварыў на прававерным грунце, дзе і ляжыць цяпер мужае тваё цела, чакаючы трубы арханельскай.

Вельмі добрае таксама і вернае сведчанне – сын твой Георгій, якога стварыў Госпад пераемнікам улады тваёй пасля цябе, які пастаноў тваіх не парушае, але сцвярджае, ані памяншае прызначэнняў тваёй добрай веры, але яшчэ больш прыкладае, не скажае, а стварае. Тое, што не завершана табою, ён завяршае, быццам Саламон – [зробленае] Давідам: стварыў вялікі і святы дом Божы Яго Найвышэйшай Мудрасці на святасць і асвятленне гораду твайму; і ўпрыгожыў яго з усялякай прыгажосцю золатам і срэбрам, і каменнем каштоўным, і сасудамі дарагімі. Тая царква дзівосная і слаўная на ўсе навакольныя краіны, бо другой такой не знойдзеш ва ўсім паўночным краі ад усходу да захаду.

І слаўны горад твой Кіеў велічнасцю, быццам вячком, атачыў, аддаў людзей тваіх і горад святы, Найслаўнейшай, хуткай на дапамогу хрысціянам Святой Багародзіцы, якой і царкву на Вялікай браме ўзвёў у імя першага Госпадава свята святаго Дабравесту, каб такое прывітанне, як арханёл надаў Дзеве, было ▶

АНТОН СЕМЯНОВІЧ

мовы, літаратуры і мастацтва Акадэміі навук Беларусі (1949), працаваў малодшым, потым старшым навуковым супрацоўнікам Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН Беларусі (1949 – 1963). З 1963 г. Антон Семяновіч выкладаў у Мінскім педінстытуце імя Максіма Горкага (у 1971 – 1989 г. загадваў кафедрай беларускай літаратуры). Узнагароджаны ордэнам Айчыннай вайны II ступені, медалямі.

Друкавацца пачаў з 1949 г. як даследчык прозы. Выдаў брашуры “Проза Якуба Коласа: Дакастрычніцкі перыяд” (1953), “Кандрат Крапіва” (1956), “Змітрок Бядуля” (1960). Потым зацікавіўся драматургіяй. У манаграфіях “Беларуская драматургія: Дакастрычніцкі перыяд” (1961), “Беларуская савецкая драматургія, 1917 – 1932” (1968), “Ад вытокаў да сталасці: Беларуская драматургія 1917 – 1945 гадоў” (1978), “Гісторыя беларускай драматургіі. XIX – пач. XX ст.” (1985), “Гісторыя беларускай савецкай драматургіі 1917 – 1985” (1990), як адзначае Сцяпан Лаўшук, аўтар падаў навукова абгрунтаваную карціну развіцця ўсіх жанраў беларускай драматургіі ад яе вытокаў і да канца XX ст., упершыню ўвёў у навуковы ўжытак многія факты гісторыі нашай драматургіі і тэатра. Доктар філалагічных навук, прафесар (1971) Антон Семяновіч – адзін з аўтараў “Гісторыі беларускай савецкай літаратуры” (т. 1 – 2, 1965 – 1966), “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” (т. 2, 1969), шэрагу падручнікаў і дапаможнікаў па гісторыі беларускай літаратуры для студэнтаў ВУН і вучняў сярэдніх школ, а таксама аўтар кнігі ўспамінаў “3 пражытага і перажытага” (2000).

Падрыхтаваў **Мікола МІКАШЭВІЧ**.

Літаратуразнаўца і крытык Антон Аляксандравіч Семяновіч (5.08.1917, в. Шабунёўшчына Дзяржынскага р-на – 25.08.2000, Мінск) – чалавек складанага лёсу. У 1930 г. яго сям’ю раскулачылі і выслалі ў Архангельскую, а потым у Валагодскую вобласці Расіі. Як няпоўнагадоваму Антону дазволілі вярнуцца на радзіму, дзе ён жыў у сваякоў недалёка ад Мінска. Тым часам у высылцы памерла маці.

У 1938 – 1941 г. навучаўся ў Мінскім педагагічным інстытуце. З пачаткам Вялікай Айчыннай вайны працаваў у сельскай гаспадарцы, з 1943 г. быў у партызанах. Пасля вайны усё ж закончыў інстытут (1945). Пазней настаўнічаў у Івацэвічах, закончыў аспірантуру Інстытута

► б і гораду гэтаму. Бо да Яе: “Радуйся, узрадаваная, Госпад з Табою!”, да горада ж: “Радуйся, дабраверны горад, Госпад з табою!”

Устань, шанюўная галава, з труны тваёй, устань, атрасі сон. Бо ты не памёр, але спіш да супольнага для ўсіх [з мёртвых] паўстання. Устань, бо ты не памёр, бо не варга памерці табе, што вераваў у Хрыста, Які ёсць жыццём усяму свету. Атрасі сон, узвядзі вочы, каб паглядзець, якой пашанай Госпад цябе там уганараваў, і на зямлі не без памяці пакінуў у сыне тваім. Устань, паглядзі на дзіця сваё Георгія, паглядзі на роднага свайго, паглядзі на мілага свайго, паглядзі на таго, каго Госпад вывеў з улоння твайго, паглядзі на таго, хто ўпрыгожвае сталец зямлі тваёй, – і ўзрадуйся, і ўзвесяліся.

Да таго ж паглядзі на дабраверную снаху тваю Ірыну, паглядзі на ўнукаў тваіх і праўнукаў, як жывуць яны, як апякуюцца яны Госпадам, як трымаюць добрую веру, што перадаў ты ім, як да святых цэркваў часта ходзяць, як услаўляюць Хрыста, як пакланяюцца імені Яго.

Паглядзі ж і на горад, што велічнасцю ззяе, паглядзі, як цэрквы квітнеюць, паглядзі, як хрысціянства ўзрастае, паглядзі, як горад абразамі святых асвячаецца і ззяе, і фіміяму водарам ахутаны, і пахвалы Боскія, і спевы святых у ім чуюцца. І бачачы гэта ўсё, узрадуйся і ўзвесяліся, і пахвалі добрага Бога, усяго гэтага Стваральніка. <...>

Гаспадару, Валадару і Божа наш, высокі і слаўны, Чалавекалюбча, што паводле працы надае славу і пашану [праведнікам] гэтым, робячы іх далучанымі да Свайго Валадарства! Памяні, Дабрадзёю, і нас, жабракоў Тваіх, бо імя Табе – Чалавекалюбец. Хоць і не маем мы добрых

спраў, але дзеля вялікай літасці Тваёй уратуй нас, бо мы – людзі Твае і авечкі паствы Тваёй, і статак, які нядаўна пачаўшы пасвіць, вырваў Ты ад ліха ідаласлужэння.

Пастыру добры, што паклаў душу за авечак, не пакінь нас, хаця і цяпер яшчэ мы блудзім, не адкінь нас, хаця і цяпер яшчэ грашым супраць Цябе, як нованабытыя рабы, якія не дагаджаюць ні ў чым гаспадару свайму, не занядбай, хаця і малы статак, але скажы нам: “Не бойся, малы статак, бо Айцец ваш Нябесны меў добрую волю даць вам Валадарства”. <...>

Малітвамі, маленнем Найчысцейшай Тваёй Маці і святых нябесных сіл, ды Папярэдніка Твайго і Хрысціцеля Іяна, апосталаў, прарокаў, пакутнікаў, прападобных і ўсіх святых малітвамі будзь міласэрным да нас і злітуйся над намі, каб мы літасцю Тваёй пасвіліся і ў адзінстве веры супольна, весела і радасна славілі Цябе, Госпада нашага Ісуса Хрыста з Айцом, з Найсвяцейшым Духам, Троіцу непадзельную, адзінабожную, Якая валадарыць на нябёсах і на зямлі над анёлам і чалавекам, над бачнай і нябачнай істотай, цяпер і заўсёды і на вякі вечныя. Амінь!

Запіс Іларыёна

Я, з літасці чалавекалюбнага Бога манах і празвіцер Іларыён, па волі Яго ад багачэслівых епіскапаў асвячоны быў і ўспадкаеміў сталец у вялікім і богазахаваным горадзе Кіеве, каб быць мне ў ім мітрапалітам, пастухом і настаўнікам.

Сталася ж гэта ў лета 6559, ва ўладаранне дабравернага кагана Яраслава, сына Уладзіміра. Амінь.

Пераклад **Жанны НЕКРАШЭВІЧ-КАРОТКАЙ**. ■

“ХТО МАЕ ВУШЫ, КАБ ЧУЦЬ, НЯХАЙ ЧУЕ!”

ПРЫПАВЕСЦЬ ЯК “ЖАНР ЖЫЦЦЯ”

Пісьмовая літаратурная традыцыя сваёй першакрыніцай мае вусна-паэтычную творчасць, у якой назапашаны досвед шматлікіх пакаленняў, думкі і развагі пра сусвет, мудрасць, якая дайшла да нас праз тысячагоддзі. Народныя ўяўленні пра Космас, а найперш пра рознаўзроўневую будову навакольнай рэчаіснасці давалі чалавеку мажлівасць спасцігаць глыбінныя, схаваныя сэнсы, што яшчэ ім не ўсведамляліся, знаходзіць вырашэнне той ці іншай праблемы і дапамагалі шукаць адказы на пытанні ўласнага і супольнага жыцця.

Развіццё вуснай словатворчасці, як і любога віду культурнай дзейнасці, мела свае гістарычна абумоўленыя адметнасці і заканамернасці. Любы тэкст (пісьмовы ці вусны) разлічаны на камунікацыйную рэалізацыю, на дыялог з чытачом (слухачом), які патрабуе пошуку розных тыпаў, формаў перадачы зместу. Паўставала неабходнасць таго, што сэнны можна назваць дыферэнцыяльна назапашанага матэрыялу. Так паступова пачалі складвацца асобныя жанры народнай творчасці, некаторыя з якіх цягам часу развіліся ў літаратурныя. У парадку адступлення неабходна дадаць, што праблемы дэфініцый жанру ўвогуле, асобных жанраў у літаратурна-разнаўстве, а таксама ў фалькларыстыцы спецыяльна не даследаваліся, калі не лічыць, вядома ж, матэрыялаў энцыклапедычнага і тэрміналагічнага характару, змешчаных у выданнях даведчнага кшталту, хоць і ў іх утрымліваюцца дастаткова грунтоўныя звесткі¹. Тое самае датычыцца і праблем архетыпу і архетыпавасці².

Фальклорныя сюжэты, матывы, вобразы маюць глыбокія карані. У далёкай старажытнасці навакольна рэчаіснасць успрымалася тагачасным чалавекам праз міфалагічнае светабачанне. Шматвяковая гісторыя шліфавання першасных уяўленняў пра свет закладвала надзейны падмурак для канцэптўалізацыі назапашанага матэрыялу і рэалізацыі яго ў творах асобных жанраў, дзе архетып як адпачатковая сутнасць ідэя выступала выразнікам сэнсу і зместу. Архетыпавая форма спачатку пранікае ў фальклор, замацоўваецца там і толькі пасля непасрэдна інтэгруецца ў літаратурны аўтарскі тэкст.

Кожнаму жанру ўласцівыя свае адметныя прыкметы, заканамернасці слоўнай арганізацыі матэрыялу. Але далёка не кожны жанр з’яўляецца архетыпавым па сваёй сутнасці. Каб набыць гэтую ўласцівасць, матывы, вобразы, сюжэты павінны выяўляцца праз сэнсава-змястоўнае ядро неўсвядомленага вопыту, які толькі потым становіцца канкрэтным.

Адным з самых старажытных і архетыпавых па сваёй прыродзе з’яўляецца жанр прыпавесці, які ў канцы XX – пачатку XXI ст. стаў аб’ектам цікавасці многіх пісьменнікаў. Адных прыцягвае моцна развітае камунікацыйнае поле гэтага жанру, другіх – глыбокі філасафізм, трэціх – шматпланавасць зместу. Іншыя пісьменнікі схільныя да алегарычнай апавядальнасці, бо адчуваюць неабходнасць сваёй творчай рэалізацыі менавіта ў такім рэчышчы.

Прыпавесць у розных рэлігійных традыцыях і філасофіях выкарыстоўвалася ў якасці эфектыўнага сродку перадачы ведаў духоўнага парадку. Прыпавесць дапа-

магала чалавеку знаходзіць адказы на многія жыццёвыя пытанні. Яна з’яўлялася своеасаблівым маяком на шляху да Ісціны³. А ўсё таму, што мудрасць, заключаная ў ідэйным цэнтры павучальнага апаведу, мела ў сваёй аснове выразны архетыпавы пачатак.

Неабходна адзначыць, што архетыпавасць можна і трэба разумець як дзеянне і як працэс. За архетыпавасцю стаяць першасныя, спрадвечныя сэнсы, якія ўсведамляюцца дзякуючы сваёй камунікацыйнасці кожным наступным індывідам, пакаленнем, супольнасцю адпаведна і паслядоўна. А ў мастацкі твор архетыпавасць уваходзіць праз узыходжанне да гэтых сэнсаў і наступнае адлюстраванне з непазбежным тут працэсам актуалізацыі. Жанр прыпавесці наколькі архетыпавы, настолькі канцэптўальны. Прыпавесць літаральна на ўсіх узроўнях (змястоўная частка твора, функцыянальнасць і г. д.) насычана канцэптамі і канстантамі, архетыпавасць якіх аднолькава выяўляецца і паўтараецца ў літаратурнай традыцыі (вуснай ці пісьмовай) любога народа, незалежна ад часу, прасторы і дзеяння. Варта звярнуць увагу на тое, што паняцце канцэптўалізацыі як вылучэння пэўных канцэптаў і вызначэння сувязяў паміж імі⁴ так або інакш з’яўляецца архетыпы свядомасці і самасвядомасці, у тым ліку ўсвядомленага і неўсвядомленага вопыту, якія і кладуцца ў аснову канцэптаў-універсальных. Што тычыцца біблейных прыпавесцяў, то архетыпавыя ідэі як базавыя структурныя элементы, як сутнаснае ядро жыццядзейнасці тут непасрэдна пераходзяць у самі канстанты – глыбінныя сэнсава-змястоўныя цэнтры.

Хрысціянская традыцыя захавала ў Святым Пісьме прыпавесці Ісуса Хрыста, якія можна лічыць узораў вуснага і друкаванага слова. І пазнейшая літаратура так або інакш абаялася на тое, што ўжо было засведчана ў Бібліі, кнізе жыцця. Пісьменнік, ствараючы той або іншы мастацкі тэкст, свядома ці неўсвядомлена ўвасабляе біблейныя ідэі і сэнсы, часам схаваныя, завуалюваныя ў складаныя вобразныя сістэмы ці саму марфалогію твора. Яны патрабуюць актыўнай мысленчай дзейнасці па іх пошуку і выяўленні. У гэтым плане жанр прыпавесці, як ніякі іншы, спрыяе ўсебаковаму развіццю чалавека, прымушае думаць, разважаць, шукаць. Мудрасць не ідзе насустрач чалавеку. Чалавек павінен ісці да мудрасці сам.

Біблейныя павучальныя гісторыі маюць, вядома ж, выразны маральна-рэлігійны падтэкст. Аднак нельга абыйсці ўвагай і другі бок пытання, а менавіта тое, што за кожнай прыпавесцю стаіць яшчэ і глыбокая філасофія быцця. Хрыстос адрававаў свае прыпавесці грамадству, якое складала розныя саслоўі. Але не заўсёды было магчыма спасцігнуць сэнс таго ці іншага апаведу. Для недасведчаных людзей, якія былі заклапочаны выключна зямнымі справамі, гэтыя прыпавесці маглі выступаць як незразумелыя, напоўненыя цьмяным, таемным зместам. Нават дванаццаці апосталам часам не адразу ўдавалася спасцігнуць сімваліку і вобразнасць некаторых павучанняў, і ім даводзілася дарастаць да схаванай у іх мудрасці.

“Калі хто мае вушы чуць, няхай чуе!” – неаднаразова паўтараў Хрыстос, падкрэсліваючы важнасць, неабходнасць разумення змястоўнага боку алегарыч-

ных гісторый. А дасягнуць адкрыцця сэнсу прыпавесці можна толькі пры ўмове, калі ўся дзейнасць, розум і жыццё чалавека будуць скіраваныя на яго пошук.

Кожны чалавек жыве “тут і цяпер”, скарыстоўваючы досвед мінулых пакаленняў, выяўляючы свае памылкі і пралікі, ствараючы новае і адметнае. Гэтаксама і літаратурны твор, у прыватнасці прыпавесць. Яна ўзнікае ў пэўны часавы адрэзак, на пэўнай культурна-гістарычнай глебе, але не застаецца ў мінулым, паколькі яе ідэйная глыбіня, філасофія, мудрасць невычарпальныя і заўсёды сучасныя. Мінае час, і кожнае новае пакаленне мусіць адкрываць неспазнаныя дагэтуль ідэі, знаходзіць коды раскрыцця зашыфраваных сэнсаў. Той або іншы сімвал, алегорыя ў розныя часы могуць прачытвацца па-новаму. У гэтым плане ў прыпавесцях Хрыста на адлегласці ў дваццаць стагоддзяў бачацца новыя грані сэнсу і зместу.

Усе новазапаветныя прыпавесцевыя гісторыі ў большасці сваёй маюць падобную будову. Падабенства на ўзроўні вобразнасці і ідэйнага зместу дазваляе згрупаваць асобныя прыпавесці і правесці іх параўнальны аналіз. Важна пры гэтым адзначыць тое, што не заўсёды можна заўважыць адрозненне паміж ідэяй і матывам пэўнай біблейнай прыпавесці. У такіх алегарычных аповедах матыў часта трансфармуецца ў ідэю. Гэта асабліва тычыцца тых матываў, якія маюць у сваёй аснове архетыпава пачатак.

Архетыпавая ідэя жніва сустракаецца ў трох прыпавесцях Хрыста: пра пшаніцу і куколь (Мц. 13, 24–30)⁵, пра нерат (Мц. 13, 47–48), пра насенне, якое ўзыходзіць (Мк. 4, 26–29). Жніво з’яўляецца вынікам, завяршальнай кропкай працы, дзе мае значэнне не толькі колькасць сабранага ўраджаю, але і яго якасць. І акцэнтацыю ў сваіх аповедах Хрыстос робіць менавіта на апошнім. Ураджай мусіць быць чыстым, якасным. Пшаніца і куколь растуць разам толькі да жніва, пасля якога пустазелле выбіраецца і спальваецца.

Матыў жніва непасрэдна судакранаецца з ідэйным бокам прыпавесцяў пра сейбіта (Мц. 13, 3–8, Мк. 4, 3–8, Лк. 8, 5–8), пра зерне гарчычнае (Мц. 13, 31–32, Мк. 4, 30–32, Лк. 13, 18–19) і пра бясплодную смакоўніцу (Лк. 13, 6–9). За вобразам-архетыпам зерня стаіць спрадвечны закон жыцця: насенне можа прынесці добры плод толькі на ўрадлівай глебе. Чалавек на працягу ўсёй гісторыі мусіў клапаціцца пра свой ураджай (у самым шырокім значэнні гэтага слова). Часта жаданая мэта заставалася недасягальнай па прычыне таго, што “працаваў” ён на нядобрай зямлі, дзе зерне не магло прарасці.

У рэчышчы сказанага вышэй істотнае значэнне мае матыў чакання, цяплення, уключаны Хрыстом у павучальную гісторыю пра бясплодную смакоўніцу. Калі заўважаецца, што зладжанасці ў працы няма, самае простае – паддацца роспачы і кінуць яе. У прыпавесці ж праводзіцца ідэя неабходнасці пошуку выйсця са складанага становішча. А гэта ёсць не што іншае як пошук усё той жа ўгнонай глебы. Архетыпава канцэпт станоўчага тут рэалізуецца ў даволі нечаканым і алегарычна дасканалым сэнсава-змястоўным ядры веры ў плён працы.

Прыпавесць пра двух будаўнікоў (Лк. 6, 47–49) яскрава дэманструе тое, наколькі важна для дасягнення мэты закласці цвёрды падмурак уласных поглядаў, перакананняў. Умацаваны жыццёвым досведам, ён стане надзейнай апорай на шляху выпрабаванняў. Але што чакае чалавека заўтра? Удача, поспех, перамога? А можа, параза ці заўсёды нечаканае – смерць? Пэўны адказ на гэтыя пытанні даць немагчыма. Для адных норма жыц-

ця – будаваць планы на будучыню, для другіх – пакідаць на заўтра вырашэнне той або іншай праблемы. Але бяда даволі часта прыходзіць неспадзявана [прыпавесці пра неразумнага багацея (Лк. 12, 16–20), пра вернага і ліхога рабоў (Мц. 24, 45–51, Лк. 12, 42–48)]. Чалавек не здольны з абсалютнай дакладнасцю зазірнуць у заўтра. Аднак ён не быў бы чалавекам, калі не паспрабаваў бы гэтага зрабіць. І не так ужо важна – памылкова ці беспамылкова. І ўсё ж, як заканамернасць, як правіла, ён вымушаны разлічваць на дзень сённяшні, трымаючы заўтрашняе толькі ў думках-спадзяваннях.

“Будуць апошнія першымі, і першыя апошнімі” (Мц. 20, 16), “имат пакліканых, ды мала выбраных” (Мц. 20, 16, Мц. 22, 14, Лк. 14, 24) – такімі словамі завяршае Хрыстос некаторыя павучальныя гісторыі. І няцяжка заўважыць, што яны цалкам укладваюцца ў ідэю размежавання добрага і дрэннага, вартага і нявартага, спраўнага і сапсаванага. Адных гэтыя жыццёвыя іспытны змушаюць усур’ёз занепакоіцца пра свой лёс, пра заўтрашні дзень, іншым, наадварот, нясуць заспакаенне, надзею і ўпэўненасць у сваіх сілах. Бо за кожны ўчынак, вымаўленае некалі слова чалавек нясе адказнасць, прынамсі перад уласным экзістэнцыяваннем. Першым можна лічыцца ў знешніх справах, праявах, дзеяннях, а ўнутрана, сам-насам з сумленнем, назаўжды застацца апошнім. Усё адносна, але сутнасць добра і ліха была і застаецца нязменнай. Дабро – гэта заўсёды святло і жыццё, ліха – цемра і смерць.

Архетыпавая ідэя святла і цемры вызначаецца і дамінуе на працягу ўсіх кніг Бібліі. Адмысловае ж гучанне і рэалізацыю яна набывае ў прыпавесцях Хрыста. “Ніхто, запаліўшы свечку, ня ставіць яе ў патайным месцы, ні пад насудзінаю, а на свечніку, каб, уваходзячы, бачылі святло” (Лк. 11, 33). Гэтыя словы складаюць усю прыпавесць. Так, усяго толькі адзін сказ, аднак колькі ў ім боскай мудрасці, такой неабходнай для жыцця кожнага чалавека ва ўсе часы, а асабліва сёння. Наступныя тры вершы можна лічыць выглумачэннем сэнсу прыпавесці. “Сьветач целу ёсць вока; дык вось, калі вока тваё будзе чыстае, дык і ўсё цела тваё будзе сьветлае; а калі яно будзе благае, дык і цела тваё будзе цёмнае. Дык вось, бладзі: святло, якое ў табе, ці ня ёсць цемра? А калі цела тваё ўсё сьветлае і ня мае ніводнай цямноціны, дык будзе сьветла ўсё так, як бы калі сьветач асьвятляў цябе зьзяньнем” (Лк. 11, 34–36). Але як стаць сапраўды светлым, быць светачам для іншых людзей, тваіх родных і блізкіх, а таксама, што надзвычай важна, для сябе самога ў гэтым цёмным і варожым свеце? Працаваць над сабой, самаўдасканалвацца? Так, але гэтага яўна недастаткова. Чалавек вымушаны жыць і дзейнічаць на грэшнай зямлі, дзе арыенціры святла выяўляюцца і вызначаюцца даволі складана і няпэўна (Лк. 11, 35). Сапраўдным святлом і дасканаласцю валодае толькі Бог. Вучыцца ў Яго кожны дзень – значыць рухацца, хай сабе і не заўсёды ўпэўнена, насустрач мудрасці. Вучыцца ў Хрыста – значыць набліжацца да святла, каб у выніку і стаць светачам.

Відаць, самай вядомай і ў не меншай ступені значнай з’яўляецца прыпавесць Ісуса пра марнатраўнага сына (Лк. 15, 11–32). Галоўная думка ў ёй падкрэсліваецца Настаўнікам у сярэдзіне і ў канцы твора. Гэта архетыпавая ідэя падзення і ўздыму, наступнага аднаўлення, адраджэння да новага жыцця (“быў мёртвы і ажыў”, Лк. 15, 24, 32), а таксама матыў знойдзенае прапачы і радасці з гэтае нагоды (“прападаў і знайшоўся”, Лк. 15, 24, 32). Глыбіннымі пластамі канцэптальнасці прыпавесці з’яўляюцца ідэйныя ўзроўні пошуку шляхоў, выбару, узровень лёсу.

ВАСІЛЬ КАВАЛЬ

Сучаснікі называлі яго “тыпова сялянскім пісьменнікам”, “паэтам зямлі”. Яно і зразумела: нарадзіўся Васіль Каваль (сапраўднае прозвішча Кавалёў) у сялянскай сям’і, у вёсцы Сава Горацкага павета 4 жніўня 1907 г. Яго бацька нейкі час працаваў прыказчыкам у мясцовай кааперацыі. Сам Васіль, закончыўшы школу, у 1925 г. вучыўся на агульнаадукацыйных курсах пры Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, увосень паступіў у Магілёўскі педагагічны тэхнікум, але з-за хваробы маці быў вымушаны пакінуць навучанне. Далейшую адукацыю юнак атрымліваў на літаратурна-лінгвістычным аддзяленні педагагічнага факультэта Белдзяржуніверсітэта (1926 – 1927, 1928 – 1929), пакуль не пайшоў на творчую працу. Падчас службы ў войску (1932 – 1934) быў ваенным журналістам газеты “Красноармейская правда” (г. Смаленск), актыўна ўдзельнічаў у Беларускай літаратурнай аб’яднанні Чырвонай Арміі і Флоту.

Жыццёвы шлях пісьменніка абарваўся рана: Васіль Каваль зрабіўся ахвяраю беспадстаўных рэпрэсій. Яго

расстралялі 29 кастрычніка 1937 г. разам з шэрагам іншых беларускіх літаратараў.

Пачынаў Васіль Каваль як паэт: свае першыя спробы пяра ён даслаў у кастрычніку 1925 г. у бюро Магілёўскай філіі “Маладняка” разам з заявай – просьбай залічыць яго сябрам арганізацыі. Амаль адразу ж В. Каваль перайшоў на прозу, якая, тым не менш, напачатку была лірычная, эмацыянальная, моцна паэтызаваная, пабудаваная на фальклорнай вобразнасці, прасякнутая то рамантычна-ўзнёслай інтанацыяй, то злёгка элегічным настроем. Першы зборнік апавяданняў “Як вясну гукалі” Васіль Каваль выдаў, калі яму было ўсяго 20 гадоў. Пазней выйшлі кнігі “На загонах” (1928), “Крыніца” (1929), асобна – аповесць “Санька-сігналіст” (1936). У іх пісьменнік разважаў пра складанасць жыцця і чалавечыя ўзаемаадносіны, вялікую ўвагу аддаваў псіхалагічнаму аналізу ўнутранага свету сваіх герояў. Асвойваў ён і жанр лірычнай мініяцюры: яго нізка “Жыццё і сонца” нечым нагадвае вядомыя “Абразкі” Змітрака Бядулі. Пасля пасмяротнай рэабілітацыі В. Кавалю некаторыя яго творы былі перавыдадзены – з іх складзілі кнігі “Выбранае: Аповесці і апавяданні” (1959) і “Следпытты. Санька-сігналіст: Аповесці” (1961). Асабліваю папулярнасць мела апавяданне “Ілька”, перакладзенае на балгарскую, нямецкую, рускую, украінскую і яўрэйскую мовы.

НЕ ХАДЗІ ПА ТОЙ ДАРОЗЕ

Гаварыла не раз маці:

– Не хадзі ты, сыноч, ды па той дарозе, дзе чарнобыль і горкае зельле...

– Не шукай ты таго, што надта далёка, што нязрушна ахапіць сваім розумам.

– Што табе да таго, як другія шукаюць?

А пайшоў я вясною па дарозе шырокай, аблітай сонцам, шукаць нязведанага.

Падрыхтаваў **Віктар ЖЫБУЛЬ**.

У кожнага чалавека свой шлях на Зямлі. На гэтай дарозе нямала перашкодаў і выпрабаванняў, унутраных і знешніх фактараў, якім трэба супрацьстаяць. Прыпавесць пра марнатраўнага сына сведчыць: калі ты трапіў у пастку, а тым больш сам паставіў сябе ў крытычнае становішча, то павінен сам шукаць з яго выйсце. Як некалі заўважыў Васіль Быкаў, “калі ты сам сабе не паможаш, дык не паможа ніхто”⁶. Марнатраўны сын здолеў знайсці адзіна правільны шлях, здолеў супрацьстаяць – і быў за гэта ўзнагароджаны.

Жыццё чалавека – суцэльнае змаганне, у тым ліку і змаганне з самім сабой. Вынікам жа любога змагання з’яўляецца перамога альбо паразы. Той, хто здолее, нягледзячы на ўсе цяжкасці і перашкоды, прайсці праз вузкую браму (Лк. 13, 24), і будзе пераможцам. Не згаснуць, не згубіцца ў жыцці і не згубіць самога сябе – лёсавызначальны матыў, якім прасякнуты літаральна ўсе прыпавесці Хрыста.

У многім ідэі біблейных павучальных аповедаў – гэта сэнсы і зместы жыцця, спроба ўвесці чалавека, грамадства ў межы таго маральнага ўгрунтавання, тых фундаментальных прынцыпаў, якія забяспечылі б яго выжыванне, незнікненне. Прыпавесці Ісуса вучаць жыццю ў свеце, напоўненым дысгармоніяй і супярэчнасцямі. Спасцігаючы сэнсы алегарычных гісторый, чалавек мусіць праектаваць іх на ўласны досвед, вызначаючы пры гэтым пэўныя дамінанты. А яны абавязкова будуць заўважацца, бо прыпавесці Святога Пісьма заключаюць у сабе пытанні такога парадку, якія ў большай ці меншай ступені тычацца абсалютна кожнага.

Такім чынам, архетыпавыя біблейныя сэнсы суправаджаюць чалавека ад самых першых часоў яго існавання і сягаюць у будучыню. Бо менавіта яны нясуць у сабе тое, што ратавала, ратуе і будзе зберагаць духоўны кшталт людзей.

¹ Гл.: **Рагойша В.** Паэтычны слоўнік. 3 выд., дапрац. і дапоўн. – Мінск: Бел. навука, 2004; **Цітавец А.** Жанры: Жанры фальклорныя; Жанры эпічныя і інш. // Беларускае фальклор: Энцыклапедыя: У 2 т. Т. 1. – Мінск: БелЭН, 2005.

² Гл.: **Титовец А.** Архетип // Восточно-славянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993.

³ Гл.: **Пругачи человечества** / Сост. В. Лавский. – Мінск: Лотаць, 2001. С. 9.

⁴ Гл.: **Новейший философский словарь** / Сост. А. Грицанов. – Мінск: Изд. В. М. Скакун, 1998. С. 331.

⁵ Гл.: **Біблія:** Кн. Святога Пісання Старога і Новага Запавету: Кананічныя / У беларус. пер. В. Сёмухі. – Duncansonville (USA): World Wide Printing, 2002.

⁶ **Быкаў В.** Доўгая дарога дадому: Кніга ўспамінаў. – Мінск: ГАБТ “Кніга”, 2003.

Раман ДУБАШЫНСКІ,
аспірант Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы
НАН Беларусі.

Артыкул рэкамендаваны да друку аддзелам сучаснай беларускай літаратуры Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі.

ЗЛОДЗЕЙ, ЗЛАДЗЕІ

Некаторыя мовы маюць фіксаваны – аднамесцавы – націск. Напрыклад, у чэшскай, венгерскай, латышскай, фінскай, мангольскай мовах націск прыпадае на першы склад, у французскай, турэцкай, армянскай – на апошні, у польскай, грузінскай і большасці інданезійскіх моваў – на перадапошні. Націск у беларускай мове, як і ў многіх іншых, разнамесцавы (*студзень, кастрычнік, лістапад, ідэалізацыя*) і ў шмат якіх словах рухомы (*адрас – адрасы, бой – у баі, рука – рукі*).

Рухомы націск уласцівы і назоўніку *злодзей*. Ва ўсіх склонавых формах адзіночнага ліку націск прыпадае на першы склад. Напрыклад, у прыказках: *Не злавіўшы, не кажы, што злодзей; Злодзею адна дарога, а хто шукае, таму многа; На злодзеі шапка гарыць. У множным ліку націск падае на другі склад: Абышлі ўсе закануркі наблізу вёскі – можа, дзе да часу зладзеі кінулі коні (К. Крапіва); Ды і хата адна доўга не пастаіць: могуць і вокны выбіць, могуць і зладзеі залезці якія, цяпер гэта не навіна (У. Дамашэвіч); Адкуль у людзей такія грошы? Пэўна, якія-небудзь спекулянты-ліхвары або зладзеі... (І. Капыловіч).*

Спалучаючыся з лічэбнікамі *два, тры, чатыры*, гэты назоўнік мае форму *злодзеі (два злодзеі): Беднага карнета я выратаваў, бо ён адчайна закрычаў, калі два злодзеі, палічыўшы яго мёртвым, сарвалі з яго ме-*

дальён і палезлі абшукваць кішэні (К. Тарасаў). Такія незвычайныя “паводзіны” гэтага назоўніка, як і многіх іншых, у колькасна-іменных спалучэннях тлумачацца гістарычнай зменлівасцю мовы – знікненнем формы парнага ліку, яго выпяцненнем множным лікам з захаваннем націску, уласцівага былому парнаму ліку.

Акцэнталагічная норма гэтага назоўніка зафіксавана ва ўсіх нашых акадэмічных слоўніках, напрыклад у ТСБМ (2, 481): “Злодзей, -я, мн. зладзеі (з ліч. 2, 3, 4 зладзеі), зладзеяў; м.”. Але гэтая норма вельмі часта парушаецца ў друку апошніх гадоў (пры ўжыванні назоўніка *злодзей* у формах множнага ліку). Прыкладзём толькі некалькі прыкладаў з вялікага іх мноства: “– А вы сеныцы што, не замыкаеце? – Навошта? – А зладзеі?” (А. Бадак); “Злодзеяў судзіў Рэвалюцыйны ваенны трыбунал Мінска” (А. Лукашук); “Злодзеі грошай чамусьці не ўзялі” (М. Вішнеўская). У адной газеце ў загаловку вялікімі літарамі надрукавана “Дружыннікі – супраць злодзеяў”. А далей у тэксце неаднойчы сустракаецца слова *зладзеі* з няправільнай пастаноўкай націску: “набегамі злодзеяў на ўраджай”, “асабліва лася зладзеі” і інш.

Іван ЛЕПЕШАЎ,
доктар філалагічных навук.

3 гісторыі назваў

РУДЫ, ЧЫРВОНЫ

Агульнаіндаеўрапейскі карань *rudh-* (*reudh-, roudh-*) ‘чырвоны’, вядомы ў старажытных мовах (санскрыт *rudhiras*, грэцкае *έρυθός*, лацінскае *ruber*, стараславянскае *рьдръ* ‘чырвоны, руды’), захаваўся ў мовах Еўропы да нашага часу як абазначэнне чырвонага і рыжлага колераў¹: англійскае *red*, іспанскае *rojo*, італьянскае *riggine* ‘іржавы’, нямецкае *rot*, французскае *rouge*, літоўскае *raudas*, латышскае *ruds* ‘рыжы’. У некаторых славянскіх мовах гэты карань захаваўся ў словах, якія выкарыстоўваюцца для называння разнастайных адценняў рыжлага, бурага, карычневага: беларускае *руды*, рускае *рудый, рудой*, украінскае *рудий*, польскае *rudý*, верхнялужыцкае *rudý*, чэшскае *rudý*, славенскае *rūd*, сербскае *rud*, харвацкае *rud*, балгарскае *rud*.

Узнікненне ў славян новых назваў для чырвонага колера, з каранем **červ-*, верагодна, звязана з адкрыццём новага фарбавальніка (ці ўвогуле першага чырвонага фарбавальніка)². Словы з такім каранем маюць усе славянскія мовы: беларускае *чырвоны*, украінскае *червоний*, польскае *czernony*, палабскае *carveně*, ніжнялужыцкае *cerwjeny*, верхнялужыцкае *červjeny*, чэшскае і славацкае *červený*, славенскае *črļjēn*, сербскае *crven*, харвацкае *crven*, македонскае *crven*, балгарскае *червен*. Праславянскае **červ(j)enъ(jь)*³ звычайна разглядаюць як дзеепрыметнік прошлага часу залежнага стану ад дзяслова **červiti* “фарбаваць у чырвоны колер”, параўнайце з такім самым значэннем балгарскае *червя*, македонскае *crvi*. У сваю чаргу названы дзяслоў утварыўся ад праславянскага **červъ* ‘чарвяк’. Гэта звязана са старажытным спосабам атрымання чырвонай фарбы з засушаных насякомых *чарвяцоў* (іншая назва *кашаніль*), параўнайце народналацінскае *vermiculus* ‘чырвоны’ ад *vermiculus* ‘чарвец пурпуровы’⁴.

Такім чынам, **červjenъ* першапачаткова літаральна азначаў “пафарбаваны ў колер чарвяка”, потым ён, уключаны ў сістэму колераабзначэнняў, стаў называць пэўную прыкмету незалежна ад семантыкі ўтваральнай дзяслоўнай асновы, пры гэтым страціў дзеепрыметнікавы характар і былы суфікс *-en-*, адсюль яго фанетычная мадыфікацыя *-on-*.

Ранейшая (праславянская) форма слова з суфіксам *-en-* у старабеларускай пісьмовай мове мае адзінкавы прыклады: *все же дно моря Червеного есть вельми черлено...* Звычайна ж у старабеларускіх помніках рэгіструецца форма на *-онъ, -оний*: *на шнурѣ едвабномъ червономъ* (1443). Апрача разгледжаных варыянтаў гэтага прыметніка ў старабеларускай мове дзякуючы зацвярдзенню зычнага *ч* (а магчыма, і рэдукцыі *e > ъ* у ненаціскным становішчы) з’явіўся яшчэ адзін гукавы варыянт – *чирвоный (чырвоны)*, які неаднаразова засведчаны пісьмовымі помнікамі пачынаючы з другой паловы XVI ст.⁵

¹ Гл.: Бахиллина Н. История цветообозначений в русском языке. – Москва: Наука, 1975. С. 108.

² Тамсама. С. 135.

³ Гл.: Этимологический словарь славянских языков. Вып. 4. – Москва: Наука, 1977. С. 168.

⁴ Гл.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. Т. 4. – Москва: Прогресс, 1971. С. 334.

⁵ Гл.: Булахуў М. Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1973. С. 227.

Яўгенія ВОЛКАВА,
малодшы навуковы супрацоўнік аддзела славянскага і тэарэтычнага мовазнаўства Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

НАРЫС

У беларускай літаратуры нарыс узнік у сярэдзіне XIX ст. (творы Паўла Шпілеўскага, Уладзіслава Сыракомлі, Паўла Шэйна, Еўдакіма Раманава, Мікалая Нікіфароўскага). Штуршком стаў крызіс старых грамадскіх адносінаў, станаўленне новага ўкладу жыцця. Больш актыўнае развіццё гэтага эпічнага жанру прыпала на пачатак XX ст. і было абумоўлена ўзнікненнем легальных нацыянальных выданняў (газет “Наша Доля” і “Наша Ніва”). Першымі нарысістамі мы можам назваць Ядвігіна Ш., Янку Купалу, Цётку, Максіма Багдановіча¹.

Слова *нарыс* у беларускай мове мае два значэнні: 1. Невялікі літаратурны твор, створаны на рэальных фактах з жыцця і дзейнасці цікавых людзей. 2. Назва спецыяльнай навуковай працы, якая прысвечана распрацоўцы якога-небудзь аднаго пытання².

Паходжанне слова *нарыс* ‘накід, малюнак, зарыс’ этымолагі ў асноўным звязваюць з польскім *narzys* ‘лінія; рыса, рыска; драпіна; контур’, якое, у сваю чаргу, з’яўляецца вытворным ад дзеяслова *narzysować* ‘намаляваць’ > прэфіксальнага ўтварэння ад *na-* і *rysować* ‘маляваць’. Польск. *rysować* у XIV ст. запазычана з ст.-ням. *rīzen* ‘крэсліць, маляваць, пісаць’³ (<с.-в.-ням. *rīzzan*⁴), якое можна лічыць роднасным англ. *write* ‘пісаць’. Складальнікі “Этымалагічнага слоўніка ўкраінскай мовы” дапускаюць запазычанне *нарыс* з чэшскага *nárys* ‘эскіз; замалёўка; рыска’, вытворнага ад дзеяслова *nárysovati* ‘намаляваць’ > прэфікс *na-* + *rysovati* ‘маляваць’⁵. Але калі ўлічыць, што ўплыў польскай мовы на беларускую больш моцны, то запазычанне з чэшскай падаецца сумнеўным.

Тут трэба заўважыць, што і польскае *nárys*, і чэшскае *nárys* маюць значэнне ‘эскіз; замалёўка; чарцёж; праект – як вынік графічнага малявання на паперы пры дапамоце контурных ліній’, а для абазначэння літаратурнага твора ў польскай мове ўжываецца *zarys* ‘контур; абрыс; накід; нарыс’, *szkie* ‘накід, эскіз; нарыс; абрыс, контур’, у чэшскай – *črta* ‘рыса; замалёўка; нарыс’. Для параўнання

можна яшчэ прывесці назвы гэтага літаратурнага твора ў іншых мовах: рус. *о́черк* ‘нарыс; абрыс’, балг. *о́черк* ‘нарыс’, славац. *črta, náčrt* ‘нарыс; эскіз; абрыс’, славен. *črtica* ‘рыска; нарыс, апавяданне’, ням. *Abris* ‘план; чарцёж; замалёўка; нарыс’. Беларускае *нарыс* замацоўвае не першаснае значэнне ‘эскіз; план; чарцёж’, а пераноснае – ‘перадаваць вобразамі; маляваць у агульных рысах’. Хутчэй за ўсё, гэта звязана з тым, што галоўнай асаблівасцю нарыса як літаратурнага і публіцыстычнага жанру з’яўляецца вялікая развітасць апісальнай вобразнасці.

Аўтары “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” мяркуюць, што *нарыс* – паўкалька з рус. *о́черк* ‘невялікі літаратурны твор; агульнае апісанне якога-небудзь пытання’⁶, вытворнага ад *о́черкать* ‘абмаляваць, апісаць’ > прэфікс *о-* + *черкать* ‘чарціць, маляваць’⁷. Магчыма, значэнне ‘літаратурны твор’ дадалося беларускай лексеме *нарыс* пазней пад уплывам рускай мовы.

¹ Гл.: **Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі**: У 5 т. Т. 4. – Мінск: БелСЭ, 1986. С. 43.

² Гл.: **Тлумачальны слоўнік беларускай мовы**: У 5 т. Т. 3. – Мінск: БелСЭ, 1980. С. 302.

³ Гл.: **Boryś W.** Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydawnictwo literackie, 2005. S. 530.

⁴ Гл.: **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка: В 4 т. Т. 3. – Москва: Прогресс, 1971. С. 485.

⁵ Гл.: **Этимологічний словник української мови**: У 7 т. Т. 4. – Київ: Наук. думка, 2003. С. 43.

⁶ Гл.: **Этымалагічны слоўнік беларускай мовы**. Т. 7. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. С. 249.

⁷ Гл.: **Шанский Н., Боброва Т.** Этимологический словарь русского языка. – Москва: Прозерпина, 1994. С. 220.

Ірына ЛАПУЦКАЯ,
супрацоўнік аддзела
славянскага і тэарэтычнага мовазнаўства
Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа
НАН Беларусі.

ЭСЭ

Эсэ – гэта “празаічны твор навукова-гістарычнага, крытычнага, публіцыстычнага, філасофскага характару, напісаны ў вольнай форме”¹ або “нарыс, які трактуе літаратурныя, філасофскія, сацыяльныя і іншыя праблемы не ў сістэматычна-навуковым выглядзе, а ў вольнай форме”². Такім чынам, эсэ – разнавіднасць нарыса, прычым адзнакай эсэістычнага стылю з’яўляюцца вобразнасць, афарыстычнасць, суб’ектыўнасць аўтара, яго імкненне да самавыяўлення і самааналізу, а сістэматычнасць і абгрунтаванасць матэрыялу, наадварот, неабавязковыя.

Першае эсэ мела грамадска-філасофскі змест. Гэта быў твор “Essai”, напісаны ў 1580 г. французскім філосафам і пісьменнікам-гуманістам Мішэлем Мантэнем. Назва твора стала назваю цэлага жанру, а аўтар лічыцца яго заснавальнікам. Па-французску слова *essai* азначае ‘нарыс’, мае больш раняе значэнне ‘спроба, проба’ і ўтворана ад французскага дзеяслова *essayer* ‘спрабую’³. Рознымі шляхамі французская лексема трапіла да славян: бел. *эсэ*, рус. *эссе*, укр. *есе*, в.-луж. *esej*, польск. *esej*, славац. *esej*, чэш. *esej* і *esej*, балг. *есе*, макед. *esej*, серб. і харв. *ěsēj*, славен. *esēj*. У нашу мову разглядае запазычанне прыйшло, хутчэй за ўсё, праз рускую.

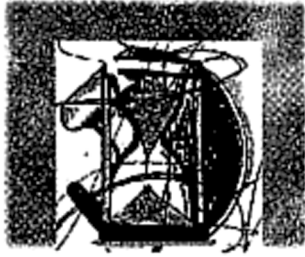
Жанр эсэ развіваўся і трансфармаваўся па меры таго, як да яго звярталіся розныя сусветна вядомыя аўтары – Дэні Дзідро, Вальтэр, Тэафіль Гацье, Генры Філдынг, Анатоль Франс, Генрых і Томас Мань, Бернард Шоў, Уільям Сомерсет Моэм, Рамэн Ралан, Андрэ Маруа, Фёдар Дастаеўскі. У беларускай літаратуры пашырана літаратурнае эсэ, класічныя прыклады якога – кнігі “Загадка Багдановіча” Міхася Стральцова, “Зямля пад белымі крыламі” Уладзіміра Караткевіча, раман-эсэ “Як агонь, як вада” Алега Лойкі і інш.

¹ **Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі**: У 5 т. Т. 5. – Мінск: БелСЭ, 1987. С. 653.

² **Тлумачальны слоўнік беларускай мовы**: У 5 т. Т. 5. Кн. 2. – Мінск: БелСЭ, 1984. С. 478.

³ Гл.: **Български етимологичен речник**. Т. 1. – София: Издателство на БАН, 1971. С. 509; **Snoj M.** Slovenski etimološki slovar. – Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997. S. 118.

Марына АБРАГІМОВІЧ,
малодшы навуковы супрацоўнік
аддзела славянскага і тэарэтычнага мовазнаўства
Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа
НАН Беларусі.

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

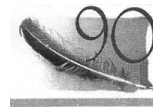
ВНУ – школе

Галіна ТЫЧКО

ВЫВУЧЭННЕ ВАЕННАЙ І ПАСЛЯВАЕННАЙ ЛІРЫКІ ПІМЕНА ПАНЧАНКІ

Х клас

На пачатку вывучэння творчасці Пімена Панчанкі настаўнік знаёміць вучняў з яго біяграфіяй, распавядае пра першыя яго зборнікі “Упэўнасць” (1938) і “Вераснёвыя сцягі” (1940), удзел у Другой сусветнай вайне, пасляваенную працоўную дзейнасць. Цікава будзе згадаць і факт няпростых адносінаў П. Панчанкі з афіцыйнымі ўладамі тагачаснай Беларусі: вострыя, сатырычна-з’едлівыя творы прызнанага паэта неаднойчы забараняліся цэнзурай, выкідваліся з газетных палос і паэтычных зборнікаў. Так, напрыклад, з кнігі “Маўклівая малітва” (1981) цэнзура і адзел прапаганды ЦК КПБ выкінулі сем вершаў, перад гэтым на такую самую экзэкуцыю быў асуджаны і зборнік “Крык сойкі” (1976). Улада не магла дараваць знакамітаму паэту яго бескампраміснага імкнення да праўды.

ПАЭЗІЯ ПІМЕНА ПАНЧАНКІ ВАЕННАГА ЧАСУ: “СІНІЯ КАСАЧЫ”, “ГЕРОЙ”, “КРАІНА МАЯ”, “КОНИ”

Цяжкія выпрабаванні вайны зрабілі вялікі ўплыў на сталенне паэтычнага таленту Пімена Панчанкі. Яму было дваццаць два гады, калі ён стаў салдатам. Людскія трагедыі, разбурэнне звыклага матэрыяльнага свету, створанага чалавекам, і адначасова знішчэнне душы самога чалавека – вось з чым амаль штодзённа сутыкаўся малады паэт. Аднак менавіта тады пад пяром Пімена Панчанкі нарадзіліся светлыя, шчырыя радкі, прасякнутыя павагай і любоўю да чалавека. І адным з самых вядомых твораў такога плана стаў верш “Сінія касачы”:

*А калісьці і я прачынаўся ў бацькавай хаце.
Чэрвень. Раніца. Росы і цішыня.
На гародзе спявае паціху маці
Пра маладога жаўнера, пра гнядога каня.*

*А пад вокнамі мята п’е сонца гарачае.
І глядзяць мне ў вочы красой нерастрачанай
Сінія касачы.*

Сінія касачы – лейтматыў аднайменнага верша і светлы ўспамін з роднага бацькоўскага дому. Кветкі робяцца сімвалам Айчыны, яе цнатлівасці і чыс-

ціні, якія гвалтуюцца і нішчацца ў пажарах вайны, пад бруднымі ботамі чужынцаў. Вобраз Радзімы, роднай Беларусі – цэнтральны ў паэзіі П. Панчанкі часоў Вялікай Айчыннай вайны. Гэты вобраз малюецца лірычнымі фарбамі праз памятнае кожнаму чалавеку побытавыя рэаліі бацькоўскага дому, праз шчымлівыя ўспаміны пра родныя краявіды. Але ў такіх замалёўках выразна гучаць узнёслыя, публіцыстычныя інтанацыі:

*Краіна мая, радасць мая,
Песня мая маладая!
Па нівах тваіх, па тваіх гаях
Сынава сэрца рыдае, –*

так пісаў Пімен Панчанка ў 1942 г. у вершы “Краіна мая”. Трагедыйнае ўзнёсласць выказвання, традыцыйны для тагачаснай паэзіі матыў помсты ворагам незаўважна пераўвасабляюцца тут у індывідуальна-чалавечае, гуманістычнае пачуццё балючай тугі па роднай зямлі:

*Ні славы, ні скарбаў я не хачу,
Мне б толькі прыйсці непрыкметна,*

*Зямлю сваю пад нагамі адчуць,
Надыхацца родным паветрам.*

Пачуцці і перажыванні, выказаныя ў вершах “Сінія касачы”, “Краіна мая” і іншых творах, адлюстроўвалі светаадчуванне не толькі аднаго чалавека, у дадзеным выпадку самога паэта – Пімена Панчанкі, яны супадалі з пачуццямі іншых людзей, усяго беларускага народа. Менавіта гэта рабіла запамінальнымі творы паэта, напісаныя падчас вайны і пазней, бо тут ішла гаворка пра гуманізм, пра любоў да чалавека і да ўсяго жывога, якое вайна бязлітасна знішчае. Характэрны прыклад – верш “Кони”, дзе раскажваецца пра франтавы эпізод гібелі коней, “*чыя грывы густыя пясок засыпае*”. Чытач быццам на ўласныя вочы бачыць смяротны бег буланага каня, што “*з крываваю ранай... бегаў між куляў і сініх туманаў з трывожным іржаннем*” і, вядома ж, эмацыйна таксама перажывае гэтую трагедыю, адчуваючы агіду да тых абставінаў, калі адбываюцца такія здарэнні.

Пісаў у той час Пімен Панчанка і пафасна-патрыятычныя творы, якія ўслаўлялі гераізм звычайных людзей, простых салдат, што гінулі на вайне. У вершы “Герой” раскажваецца пра гібель салдата, які ахвяраваў сваім жыццём у імя перамогі. “*Не ён, а другія ішлі ў атаку...*” – гаворыць аўтар. – “*А ён свае косці з іржавых калючак / Сваімі рукамі без стогну аддзёр, / Зваліўся на травы, і стала балюча / І травам, і росам, і ветрам гаючым, / Што прыляцелі з валдайскіх азёр*”.

ТВОРЫ ПАСЛЯВАЕННАГА ЧАСУ: “ПРЫСТАСАВАНЦЫ”, “РАЗМОВА З НАШЧАДКАМІ”, “БЕЛАРУСКІЯ НАСТАЎНІЦЫ”, “БЕЛАРУСКАЯ МОВА”

Вайна для Пімена Панчанкі, таксама як і для Васіля Быкава і іншых франтавікоў, хто зведаў яе цяжар на ўласным лёсе, стала той школай сумленнасці і высокіх маральных нормаў, якая дыктавала паводзіны ў пасляваенны час. Там, на фронце, у многіх змагароў з фашызмам нараджалася адчуванне неабходнасці і непазбежнасці зменаў у грамадстве. Яны верылі, што пераадолеўшы трагедыю вайны, людзі стануць лепшымі, больш сумленнымі і будуць жыць “па праўдзе”, і што тое самае адбудзецца і з дзяржаўнай паліты-

Падчас вайны лірыка П. Панчанкі набыла новыя рысы: паэт засвоіў мастацкі закон пераўтварэння асабістага перажывання ў роздум, яго вершы рабіліся ўсё больш спавядальнымі. Метафарычная і пачуццёвая экспрэсіўнасць паэтычнага выказвання межавалі з аскетычнай простацю радка, пафаснае перажыванне і эмацыйны ўскрык – з цішынёй і супакоем душы. І таму паступова перад чытачом разгортваўся адзін суцэльны маналог чалавека, шчырага ў сваіх пачуццях, псіхалагічна непаўторнага. Новая манера выказвання прывяла да таго, што галоўным лірычным героем паэзіі П. Панчанкі стаў жывы чалавек, з рэальнай біяграфіяй і нявыдуманым лёсам.

Пытанні і заданні

1. Раскажыце пра ваенныя дарогі паэта і падумайце, як і ў чым выявіўся яго жыццёвы вопыт у паэтычных творах.

2. Растлумачце, чым асабліва прываблівае верш “Сінія касачы”.

3. Што вы разумееце пад словам *гуманізм* і як гуманізм П. Панчанкі выявіўся ў творы “Кони”?

4. Прачытайце верш “Герой” і падумайце, чаму ў тэксце аўтар, раскажваючы пра подзвіг салдата, карыстаецца займеннікам *ён*, а сам твор называе “Герой”.

5. Раскажыце, якім чынам, з дапамогай якіх мастацка-выяўленчых сродкаў адлюстроўваецца вобраз Радзімы ў творчасці П. Панчанкі ваеннага часу.

Галіна Казіміраўна Тычко – літаратуразнаўца, доктар філалагічных навук (2003), прафесар. Закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1978), аспірантуру пры ім (1985), дактарантуру кафедры беларускай літаратуры Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка (2003). Працавала на кафедры сацыялогіі журналістыкі факультэта журналістыкі БДУ, з 2006 г. – загадчык кафедры беларускай філалогіі і сусветнай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтва. Даследуе гісторыю літаратуры XIX – пачатку XX ст. і сучасны літаратурны працэс. Займаецца перакладамі з польскай мовы. Аўтар кнігі “Творчасць Янкі Купалы і традыцыі духоўнай рэгіянальнасці ў польскай літаратуры XIX – XX стст.” (2001).

шыню надрукаваным у “ЛіМе” 27 кастрычніка 1956 г.), які не страціў сваёй актуальнасці і да сёння. Выкрыццё таталітарызму творца пачаў са з’едлівага высмейвання яго асноўнай сілы – дзяржаўнай чыноўніцкай бюракратычнай машыны, якую ён вобразна назваў “ордэнам прыстасаванцаў”. Паэт трапна заўважыў разумовую абмежаванасць гэтых людзей (“*Закончаць нешта з тугой нацяжкай, / Запас прыдбаюць цытатаў розных*”), іх маральную спустошанасць і прагматызм:

*Ідуць насустрач грашовай справе,
На пафас голы яны не клюнуць.
Маліцца будуць, калі ты ў славе,
Калі ты ў горы – з насмешкай плюнуць.*

Смелай і вострай была канцоўка верша, дзе сканцэнтраваны ўвесь яго выкрывальніцкі пафас. Аднак чыноўнікам ад літаратуры верш надта ж не спадабаўся, і яны змусілі паэта ў пазнейшых публікацыях скарачаць заключную штрафную творца, якая гучала так:

*Я знаў на фронце, што вораг – вораг.
А як жа стукнуць па гэтых мордах?
Між нас прыжыўся, зашыўся ў норы
Прыстасаванцаў агідны ордэн.*

Боль і расчараванне грамадскай неўладкаванасцю жыцця, несправядлівасцю, якая ахапіла ўсе яго пласты, пераносіць думкі паэта ў іншае рэчышча, у рэчышча пошуку агульначалавечых гуманістычных ідэалаў. Маральную і матэрыяльную каштоўнасць набываюць звычайныя натуральныя праявы чалавечага жыцця, сфера асабістых адчуванняў і ўзаемаадносін. Так нараджаецца верш “Размова з нашчадкамі” (1962), у якім П. Панчанка разважае пра спрадвечную праблему бацькоў і дзяцей:

*Мы кансерватары ўсе
Тунаватыя.
Вы – завадатары бур
І наватары.*

*Мы ўсе аўральнікі,
Культу стваральнікі.
Вы – праўдалюбы,
Хлусні выкрывальнікі.*

Іранізуючы з максімалізму і крытыканства маладога пакалення, аўтар нагадвае, што не ўсё так проста было ў жыцці бацькоў. Да горкіх успамінаў пра культ Сталіна дадалася трагедыя вайны, а потым мучылі іх душы “*кар’ерысты, хамы, спекулянты, валакітчыкі і валютчыкі, аглабельшчыкі і пасквілянты*”. Заклікаючы да ўзаемаразумення людзей розных пакаленняў, аўтар зазначае, што супярэчнасці, якія ўзнікаюць паміж імі, – з’ява часовая, выкліканая самай эпохай.

Пімен Панчанка быў надзвычай адметны, унікальны творца, ён выдатна спалучаў у творчасці вострую публіцыстычнасць, з’едлівы сарказм і тонкую, душэўную лірыку. Тэматычны абсяг

яго паэзіі надзвычай шырокі, яго хвалююць як глабальныя праблемы жыцця чалавецтва, так і дробязныя, на першы погляд, праявы штодзённага чалавечага існавання. Цікавы ў гэтым плане верш “Беларускія настаўніцы” (1990), дзе паэт, згадваючы прозвішчы канкрэтных людзей, уздымаецца да праблем агульнаацыйнальнага маштабу:

*Таварышы начальнікі,
Павышайце настаўніцам стаўкі,
Будуіце ім катэджы
І не чытайце натацый:
Калі мы страцім беларускіх настаўніц –
Знікне і ўся беларуская нацыя.*

Да канца жыцця П. Панчанка заставаўся безаглядна мужным і смелым. У зборніку “**Горкі жолуд**” (1988) знясілены хваробамі аўтар прамаўляе вельмі балючыя і горкія словы:

*Я хацеў, нашчадкі, вас праклясці,
Ды люблю сваю зямлю... і не магу.*

З гэтым выказаннем перагукаюцца і запісы ў дзённіку паэта напрыканцы яго жыцця: “*Зноў (пасля шматмесячнай балбатні і падману) перамаглі чарнасоценцы.*

Мой беларускі народ заўсёды быў працавітым і цяроплівым, а ў вайну адным з самых гераічных!.. Дамарошчаныя халуі Масквы, усе чыноўнікі-паразіты адкінулі нас у чорнае сярэднявекое, у бескультур’е, хамства, абывацельства. Пасляваеннае племя беларусаў выхавана ў несправядлівасці, у халопстве і рабстве. Закон цяпер: крадзі, хлусі, не працуй, выбівайся ў халуі!

Ён варты праклёну – сённяшні беларус. А сілы змагацца няма”.

У гэтым кантэксце больш зразумелым робіцца і сэнс славутага верша “Беларуская мова”, напісанага ў 1988 г. Яшчэ ў 1960-я гг. П. Панчанка не мог раўнадушна глядзець на тое, як пад шыльдай “дружбы народаў” пачыналіся працэсы актыўнай дэнацыяналізацыі, дэбеларусізацыі грамадства. Устаноўка на “зліццё моў і народаў”, на стварэнне новага савецкага чалавека была закамфляванай палітыкай гвалтоўнай русіфікацыі ўсіх нярускіх нацый СССР. Верш “Беларуская мова”, напісаны ў тыя часы, гучаў як пратэст супраць падобных тэндэнцый. Увогуле, твораў, прысвечаных роднай мове, у нашай літаратуры шмат. І панчанкаўскі верш пачынаецца таксама досыць традыцыйна – з апявання прыгажосці, чысціні беларускай мовы, са згадкі пра яе славянскую старажытнасць. Але потым, калі лірычны герой кажа пра сучаснасць, інтанацыя творца рэзка змяняецца:

*Пра цябе, як сонечнае дзіва,
І Купала, ды і ўсе мы снілі сны...
Ад цябе, ласкавай і праўдзівай,
Адракаюцца цяпер твае сыны.*

Лірычнае выказанне пераходзіць у публіцыстычнае выкрыццё. Пімен Панчанка з толь-

кі яму ўласцівай грамадзянскай смеласцю ўголас называе тых, хто вінаваты ў вынішчэнні мовы і нацыі. Ён з поўным маральным правам на гэта гаворыць пра сваю нянавіць да “*вялікадзяржаўнікаў, / Што разбэсцілі вялікі мой народ*”. Паэт надзвычай устрывожаны, што на схіле XX ст. чалавецтву пагражае самаразбурэнне, своеасаблівы духоўны Чарнобыль. Думкі пра адраджэнне чалавека ў чалавеку, пра будучыню, пазбаўленую маны і пакут, складаюць асноўны змест твораў апошніх гадоў Пімена Панчанкі.

Пытанні і заданні

1. Прыгадайце біяграфію Пімена Панчанкі і падумаўце, чаму менавіта ён напісаў выкрывальніцкі верш “Прыстасаванцы”.

ТЭОРЫЯ ЛІТАРАТУРЫ: ВОБРАЗ ЛІРЫЧНАГА ГЕРОЯ

У лірычных творах думкі і пачуцці чалавека звычайна выяўляюцца ад імя “я” – лірычнага героя, які ў творы можа выступаць у розных ролях. Умоўным тэрмінам “лірычны герой” абазначаюць вобраз, што ўзнікае ў свядомасці чытача ў выніку знаёмства з паэтычнай творчасцю таго ці іншага аўтара. Вобраз лірычнага героя нельга адзначна атаясамліваць з асобай паэта, а перажыванні і думкі лірычнага героя – з пачуццямі і настроймі аўтара. Паэт можа ўявіць сябе цалкам іншым чалавекам (паводле ўзросту, прафесіі, полу, у мінулым ці будучым гістарычным часе і г. д.) і выказаць думкі і адчуванні гэтай выдуманай асобы. Напрыклад, у вершы Янкі Купалы “Хлопчык і лётчык” лірычны герой – дзіця, і аўтар прамаўляе ад яго імя: “Мой мілы таварыш, мой лётчык, / Вазьмі ты з сабою мяне! / Я – ведай – вялікі ўжо хлопчык / І ўмею ўжо лётаць у сне”. Але разам з тым трэба памятаць, што паміж асобай паэта і вобразам яго лірычнага героя ўсё ж існуе пэўная сувязь. Суадносіны паміж аўтарам і лірычным героем у нечым нагадваюць сувязі паміж рэальным чалавекам і персанажам мастацкага твора (ліра-эпічнай паэмы, аповесці, рамана), прататыпам якога ён стаў. У паэзіі цэласны вобраз лірычнага героя ствараецца паступова – на працягу ўсёй творчасці аўтара, але найбольш характэрныя рысы яго, безумоўна, выяўляюцца ў кожным асобным творы. У любога паэта вобраз лірычнага героя – непаўторны і выяўляе духоўны свет аўтара і яго сучаснікаў на розных этапах жыццёвай дарогі. Так, у творчасці Пімена Панчанкі перыяду Вялікай Айчыннай вайны лірычны герой – гэта мужны, смелы і адначасова вельмі эмацыйны, нават сентыментальны чалавек, які ўспрымае свет у кантраставых чорна-белых колерах, выразна заўважаючы мяжу паміж добром і ліхам. Можна сказаць, што гэта ідэаліст, які, нягледзячы на жахі вайны, пафасна сцвярджае характэрнае жыццё. У пасляваеннай творчасці паэта ў вобразе лірычнага героя пачынаюць пераважаць іншыя рысы. Ён па-ранейшаму застаецца добрым, сумленным, праўдзівым чалавекам, але робіцца больш засяроджаным і больш уважлівым да негатывных праяваў жыцця. Па ме-

2. Успомніце, што мы разумеем пад тэрмінам “адліга”. Назавіце аўтараў і творы, што, як і панчанкаўскія “Прыстасаванцы”, пачыналі адлік новага часу ў беларускай, рускай літаратурах.

3. Падумаўце, што збліжае творы пасляваеннага часу П. Панчанкі і В. Быкава.

4. Якім чынам у творы “Размова з нашчадкамі” выяўляюцца прагрэсіўныя погляды паэта?

5. Уважліва прачытайце верш “Беларуская мова” і параўнайце яго з іншымі творамі на тэму роднай мовы, растлумачце, чым ён адрозніваецца.

6. У чым, на вашу думку, выяўляюцца тэндэнцыі сучаснай паэзіі ў вершы П. Панчанкі “Беларускія настаўніцы”?

ры таго, як узрастае бескампраміснасць лірычнага героя ў выкрыцці недахопаў і заганаў тагачаснай беларускай рэчаіснасці, змяншаецца яго аптымізм, яго вера ў светлую будучыню беларускай нацыі. Усё часцей ён пачынае задумвацца над вечнымі праблемамі жыцця, шукаючы яго сэнс у свеце прыроды: “*Акіяны і космас вывучайце / З добрым сэрцам, / А яшчэ прашу: Пакідайце і буслу, і чайцы / Больш вады і неба на душу*”.

Пытанні і заданні

1. Раскажыце, што вы разумееце пад тэрмінам “лірычны герой”?

2. Растлумачце адрозненне паміж аўтарам і яго лірычным героем.

3. Назавіце найбольш адметныя рысы лірычнага героя П. Панчанкі.

Індывідуальнае заданне

1. Выпішыце з вершаў Пімена Панчанкі словы і выразы, якія можна назваць крылатымі, растлумачце іх значэнне.

2. Падрыхтуйце паведамленне на тэму “Вершы, прысвечаныя роднай мове, у творчасці беларускіх паэтаў XIX – XXI стст.”.

3. Падрыхтуйце рэферат на тэму “Паэт і ўлада” (на прыкладзе творчасці П. Панчанкі і іншых паэтаў, замежных ці беларускіх, якіх улады пераследавалі і творы якіх забараняла цензура).

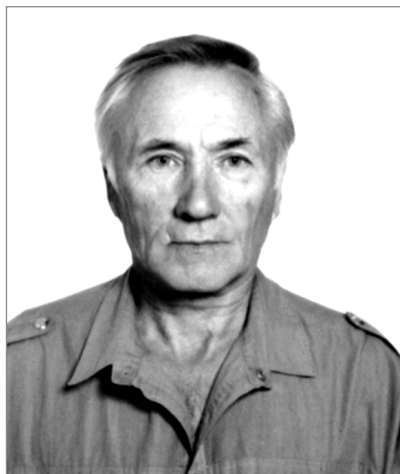
Групавое заданне

З дапамогай настаўніцы прасачыце па геаграфічнай карце маршрут сям’і Панчанкаў у Талін у пошуках працы.

Літаратура

- Бечык В. Перад высокаю красою. – Мінск: Маст. літ., 1984.
 Бечык В. Хвалявацца за ўсіх і ўсё... (Пімен Панчанка) // Бечык В. Выбранае: Літаратурна-крытычныя артыкулы. – Мінск: Маст. літ., 1989. С. 211 – 237.
 Бярозкін Р. Пімен Панчанка: Крытыка-біяграфічны нарыс. – Мінск: Маст. літ., 1968.
 Гапава В. Пімен Панчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977.
 Гілевіч Н. У гэта веру... – Мінск: Маст. літ., 1978.
 Пімен Панчанка: Фотаальбом / Склад. М. Стральцоў. – Мінск: Беларусь, 1987.

ВЫДАТНЫ ЧАЛАВЕК І ВУЧОНЫ-МЕТАДЫСТ ЖЫЦЦЁВЫЯ СЦЕЖКІ ЯЎГЕНА ЛАЎРЭЛЯ

Дваццаць гадоў таму запрасіў мяне Яўген Лаўрэль да сябе на радзіму – у вёску Шалухі Маладзечанскага раёна. Памятаю, сустрэў на станцыі, каб па дарозе дадому паказаць прыгажосць краявідаў, любых яго сэрцу. Мяне, хлопца з Дзісеншчыны, звыклага ўспрымаць Беларусь раўнінную, з рэкамі і азёрамі, здзівілі радашкавіцка-алёхнавіцкія ўрочышчы з бярозавымі гаямі і птушыным гоманам светлых лясоў. Яўген, расказваючы пра маленства, быццам дэталева вымалёўваў пейзажнае палатно сваіх родных мясцін з вёскамі Вязынка, Путнікі, Старынкi, Баяры... Расказаў ён не столькі пра сябе, колькі пра свой сунічны край і яго цікавых насельнікаў. Распаведаў, пададзеных з такой любасцю і замілаваннем, за ўсё сваё жыццё я ні разу больш не чуў. Як цяпер бачу маці Яўгена (знешне вельмі падобную на маці Янкі Купалы): ціхую, спакойную, мудрую.

Не ведаю: ці людзі, сярод якіх рос духоўна Яўген, ці прыродны асяродак, дзе ён жыў фізічна, а можа, і ўсё разам выхавалі яго чалавекам унутранай гармоніі, суладдзя. Фармальна ён прымаў сацыяльныя нормы, якія маглі задавацца іншымі людзьмі. Але кожны раз рабіў для сябе выбар – своеасаблівую індывідуальна-псіхалагічную верыфікацыю: адпавядаюць яны яго ўнутранаму свету, сістэме каштоўнасцяў ці не. І калі не адпавядалі, Яўген быццам не заўважаў іх. Усё, што парушала яго душэўную раўнавагу, ігнараваў. Словам, натура неардынарная, вольная, як і любы па-сапраўднаму творчы чалавек. А творчасць, у тым ліку і навуковая, маналагічная па сваёй сутнасці. У нашым выпадку вынікам унутранага маналогу з'яўляюцца навукова-метадычныя працы выдатнага беларускага вучонага-метадыста.

Нарадзіўся Яўген Лаўрэль 15 жніўня 1937 г. Пасля завяршэння вучобы ў Радашкавіцкай сярэдняй школе (1956) служыў у войску. У 1965 г. закончыў Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага. Яўген Мяфодзевіч у лінгваметадычнай навуцы з 1969 г. Менавіта тады настаўнік

беларускай мовы і літаратуры Путнікаўскай васьмігодкі Маладзечанскага раёна быў абраны на пасаду навуковага супрацоўніка Навукова-даследчага інстытута педагогікі МА БССР. На працягу 38 гадоў адбылася яго навуковае сталенне: вучоба ў аспірантуры, наведванне метадалагічных семінараў пад кіраўніцтвам акадэміка Васіля Івашына, навукова-даследчая дзейнасць, звязаная з удасканаленнем зместу навучання мове, дыдактычным і навукова-метадычным забеспячэннем якасці моўнай адукацыі. Вынік навукова-метадычнай дзейнасці больш чым плённы: Я. Лаўрэлем апублікавана каля 150 прац. Найбольш значныя сярод іх: падручнікі па беларускай мове для IV, V, VI класаў, навукова-метадычныя дапаможнікі “Багата, родная ты мова”, “Навучальныя пераказы ў I – III класах”, “Алімпіяды па беларускай мове”, “Вывучэнне марфалогіі ў школе”, “Дыягнастычныя матэрыялы па беларускай мове для V – VIII класаў”, “Дыдактычны матэрыял” (VII – IX класы), практычныя методыкі (“Беларуская мова ў IV класе”, “Беларуская мова ў V класе”, “Беларуская мова ў VI класе” і інш.), “Тэсты па беларускай мове”, навучальныя праграмы, інструкцыйна-метадычныя пісьмы, артыкулы па актуальных пытаннях лінгваметодыкі і г. д.

Сёлета ў выдавецтве “Адукацыя і выхаванне” выйшла першая ў айчыннай лінгваметадычнай навуцы фундаментальная праца “Методыка выкладання беларускай мовы”. Як навуковы рэдактар гэтага выдання, я палічыў за гонар запрасіць у склад аўтарскага калектыву Яўгена Мяфодзевіча. І зусім не таму, што нас аб’ядноўвае даўняе сяброўства (звычайна гэта рэдка спрыяе сумеснай працы). Больш кваліфікаванага спецыяліста па праблеме развіцця звязнага маўлення вучняў на Беларусі цяжка знайсці. Я. Лаўрэль, пачаўшы з аспіранцтва даследаванне згаданай праблемы, мэтанакіравана і сістэмна займаўся ёю на працягу працы ў інстытуце. Ім разгледжаны на тэарэтычным і практычным узроўнях усе аспекты праблемы звязнага маўлення: тэкст (структура, тыпы), стылі маўлення, віды пісьмовых работ і методыка іх правядзення (пераказы і сачыненні розных тыпаў). Толькі гэтай праблеме Я. Лаўрэль прысвяціў больш за 40 навуковых публікацый.

Калі прааналізаваць увогуле тэматыку яго навукова-метадычных прац, можна заўважыць, што, акрамя развіцця звязнага маўлення, увага даследчыка была скіравана на праблемы вывучэння сінтаксісу, марфалогіі, лексікі і фразеалогіі. Без перабольшвання скажу: на сёння ў беларускай лінгваметодыцы працаўніка-аратага, роўнага Я. Лаўрэлю, няма. Магчыма, нехта дасягнуў большага ў распацоўцы тэарэтычных праблем, але арыентаваных на практыку дыдактычных матэрыялаў і метадычных распрацовак для настаўніка беларускай мовы больш за Яўгена Мяфодзевіча не стварыў ніхто.

Абраўшы для сябе жыццёвую і навукова-метадычную сцежку роднай мовы і культуры, як прафесіянал Яўген Мяфодзьевіч ідзе па ёй ужо больш за пяцьдзесят гадоў. Працаваў і працуе ціха, спакойна, годна, рупліва. Відаць, таму і такі багаты плён!

Сціпласць Я. Лаўрэля натуральная, беларуская. Асабістае шчасце для яго заключаецца ў вечных каштоўнасцях. Любіць дасціпныя жарты, песні, асабліва народныя. Тонка адчувае слова. Паэтычны дар, якім ён, безумоўна,

надзелены, у поўнай меры яшчэ не рэалізаваны. Як не рэалізаваны яшчэ да канца і метадычны патэнцыял. Ведаю, што інтэлектуальна-творчы запал ёсць, а значыць, будуць і новыя кнігі для настаўніка роднай мовы.

Мікалай ЯЛЕНСКИ,
доктар педагагічных навук, прафесар.

Ганарар за публікацыю аўтар ахвяруе на развіццё часопіса.

Метадыст прапануе

Яўген ЛАЎРЭЛЬ

ВЫВУЧЭННЕ СЛОВАЗЛУЧЭННЯ Ў ІХ КЛАСЕ

Паняцці ў мове перадаюцца як асобнымі словамі, так і спалучэннямі слоў. Калі адно слова ў спалучэнні з'яўляецца галоўным, а другое (залежнае) паясняе яго, то ўтвараецца сінтаксічная адзінка – словазлучэнне. Залежнае слова падпарадкоўваецца галоўнаму, г. зн. прымае яго граматычную форму роду, ліку, склону (*урачысты вечар, снежная зіма, цікавае здарэнне*) або толькі склону (*касіць луг, сустрэцца з сябрам*). Такая сувязь называецца падпарадкавальнай.

Словазлучэнне – гэта сэнсава-граматычнае аб'яднанне двух (радзей некалькіх) слоў на аснове падпарадкавальнай сувязі.

Не ўсе словазлучэнні раўназначныя ў функцыянальных адносінах. Адны з іх набліжаюцца да слова, існуюць у мове як самастойныя намінацыйныя адзінкі. Звычайна такія выступаюць тэрміналагічныя і блізкія да іх спалучэнні: *саяная кіслата, буры вугаль, герайчны эпас, галосны гук, класічны верш, саматканы абрус*. У іх намінацыйная функцыя паясняльнага слова пераважае над азначальнай. Як і словы, такія словазлучэнні гатовымі ўводзяцца ў сказ. Але большасць словазлучэнняў утвараецца ў працэсе маўлення. Яны таксама перадаюць пэўны змест, які, аднак, заўсёды або больш канкрэтызаваны, чым асобныя словы, або больш інфармацыйны, але ніколі не тоесны суме значэнняў слоў, якія ўтвараюць сінтаксічную адзінку.

Заўвага. Спалучэнне дзейніка і выказніка не з'яўляецца словазлучэннем. Паміж імі ўстанаўліваюцца не залежныя, а прэдыкатывыя адносіны. Дзейнік называе прадмет, які ўтварае дзеянне, а выказнік – само дзеянне, суаднесенае з аб'ектыўнай рэальнасцю праз формы ладу і часу дзеяслова.

Не з'яўляюцца словазлучэннямі спалучэнні слоў тыпу *дуб і сасна*; састаўныя прыназоўнікі: *у аднаведнасці з, нягледзячы на*; састаўныя злучнікі: *таму што, пасля таго як*; састаўныя формы вышэйшай і найвышэйшай ступені параўнання якасных прыметнікаў і прыслоўяў: *самы старанны, найбольш вядомы, надзвычай ярка, лети за ўсіх*; складаныя формы будучага часу дзеясловаў: *буду працаваць, будзем сябраваць*; складаныя формы загаднага ладу дзеясловаў: *няхай прыходзяць, давай знаёміцца*; спалучэнні прыназоўнікаў з назоўнікамі: *каля лесу, пры дарозе, на працягу года*.

Акрамя простых словазлучэнняў з двух слоў ёсць і складаныя, у саставе якіх тры і больш самастойных слоў: *жаданне паехаць на экскурсію, аматар рыбнай*

лоўлі, збіраць грыбы і ягады. Але і яны з'яўляюцца двухкампанентнымі: *чалавек незвычайных здольнасцяў, рэсці ў полі і на лузе*.

Адным з кампанентаў словазлучэння (галоўным або залежным) можа быць і фразеалагічны зварот: *сабрацца за круглым сталом, людзей у рожкі зводзіць*.

Кожны кампанент словазлучэння ў сказе выконвае ролю асобнага члена сказа. Бывае, што галоўнае слова словазлучэння не дае дастатковай семантычнай паўнаты члена сказа, тады ў якасці члена сказа выступае ўсё словазлучэнне: *Але вось дзве постаці шпаркім крокам ідуць цераз палянку*. (П. Пестрак); *Ноч фіранку зняла беласнежнай рукой, дзесьці скрыпкі нямеюць у далях*. (П. Трус).

Такія словазлучэнні называюцца непадзельнымі. Сваёй структурай і роляй у сказе яны падобны да фразеалагізмаў, але захоўваюць лексічнае значэнне сваіх кампанентаў, іх звычайна нельга замяніць, як у выпадку з фразеалагізмамі, адным словам.

Як і словы, словазлучэнне мае сістэму форм: *ціхая рانیца, ціхай рانیцы, ціхую рانیцу, ціхай рانیцай, аб ціхай рانیцы*. Пачатковая форма – *ціхая рانیца*.

Заўвага. Для словазлучэння з галоўным словам дзеепрыслоўем пачатковай формай галоўнага слова з'яўляецца неазначальная форма дзеяслова: *збіраючы суніцы – збіраць суніцы, спяшаючыся дадому – спяшацца дадому*. А словазлучэнні тыпу з *вясёлым смехам, каля шырокага поля, з-пад леташняй травы* ў пачатковай форме не маюць прыназоўнікаў: *вясёлы смех, шырокае поле, леташня трава*.

Практыкаванне 1. З кожнага сказа выпішыце граматычную аснову, а потым словазлучэнні. Чаму граматычныя асновы не з'яўляюцца словазлучэннямі?

1. Сонца заходзіла ярка. (*Я. Сінакоў*) 2. Паром паволі адыходзіць ад берага. (*Я. Сінакоў*) 3. З поля данёсся гул камбайнаў. (*Л. Калодзежны*) 4. Звілістаю сцежкаю Уласік і Цімка спусціліся са строма, пайшлі нізам. (*Л. Калодзежны*) 5. Неўпрыкмет дарога пераваліла праз бугор і спакваля пакацілася пад адхон. (*Л. Калодзежны*) 6. Вясна набірала моц. Вулца штодня напаўнялася новымі гукамі, пахамі, колерамі. (*Я. Глушакоў*) 7. Высока сінела чыстае неба. (*В. Адамчык*) 8. У вартоўню хлынуў гулкі звон дажджу. (*В. Адамчык*) 9. Таемна шасцелі лісцем разгалістыя вербы. (*І. Навуменка*)

Практыкаванне 2. Вызначце ў сказах спалучэнні слоў, якія не з'яўляюцца словазлучэннямі.

1. Мы пльвём з дзедам Пятром па Старыку. (*У. Глушакоў*) 2. Віця і Міхась з чыстым сумленнем уважліва сваяе граблі ў мяккую лугавую траву і далучыліся да гурту. (*А. Чарнышэвіч*) 3. Давайце ўспомнім дні дзіцячых прыгод, і казак, і надзей. (*К. Кірэенка*) 4. Караблі, караблі! Вы будзеце часта мне сніцца. (*П. Панчанка*) 5. Тут было найбольш страшнае месца дарогі... (*Я. Колас*) 6. А покуль вас зусім не зморыць сон, раскажыце мне болей падрабязна. (*П. Глебка*) 7. Няхай думкі мае пабягуць чарадой. (*Я. Колас*) 8. Нягледзячы на рознасць погляду і характараў, мы ўчатырох сыходзіліся ў адным: нельга сядзець склаўшы рукі, трэба дзейнічаць. (*І. Навуменка*) 9. Нягледзячы на тое, што вада сцюдзёная, аж зубы заходзяцца, Андрэйка прагна п'е, не адрываючыся. (*А. Якімовіч*) 10. Звычайна сітаўкі сядзелі на самай блізкай да хаты яблыні. (*Я. Сіпакоў*)

Практыкаванне 3. Прачытайце. Вызначце сказы, у якіх ёсць непадзельныя словазлучэнні. Якімі членамі сказа яны з'яўляюцца?

1. Апошнія два класы сярэдняй школы Валодзька заканчваў у райцэнтры. (*Я. Сіпакоў*) 2. Аднекуль прыбегла малая дзяўчынка з ледзянцом у руках. (*Я. Сіпакоў*) 3. Уночы я спаў дужа дрэнна. (*Я. Сіпакоў*) 4. Паромшчык аказаўся гаваркім вясёлым дзядзькам. (*Я. Сіпакоў*) 5. Час ад часу вуліцай праходзілі людзі. (*Л. Калодзежны*) 6. Пятровіца. Макаўка лета. У паўдзённым небе плавіцца сонечны дыск. (*Я. Глушакоў*) 7. Духмянае паветра паляны было ўсё напоўнена сонечным цяплом. (*В. Адамчык*) 8. Скрозь па канавах шарэў першы сухі марозік. (*В. Адамчык*) 9. Я добра помню той вечар на спадзе гарачага лета. (*В. Адамчык*)

Практыкаванне 4. Запішыце словазлучэнні ў пачатковай форме. Галоўнае слова абазначце знакам **х**. Якой часцінай мовы з'яўляецца галоўнае слова; залежнае слова?

БУДОВА І ГРАМАТЫЧНАЕ ЗНАЧЭННЕ СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ

Словазлучэнні, як і сказы, асэнсоўваюцца ў граматыцы як арганізаваныя двухкампанентныя сэнсава-граматычныя аб'яднанні. Граматычнае значэнне і функцыя такіх аб'яднанняў залежаць ад структуры (складу) кампанентаў, іх характараў (якімі часцінамі мовы выражаны) і іерархічных адносінаў паміж кампанентамі (галоўнае і залежнае словы). Напрыклад, словазлучэнні тыпу *блакітнае неба*, *летні дзень*, *шырокая вуліца* маюць аднолькавае значэнне прадмета і яго прыметы. А словазлучэнні *пабудаваны дом*, *скасціць луг*, *высушыць сена* перадаюць дзеянне і прадмет, на які яно пераходзіць. Значэнне дзеяння і яго прыметы абазначаюць словазлучэнні іншай структуры: *модна апранацца*, *акуратна пісаць*, *пільна сцерагчы*.

Агульнае значэнне словазлучэнняў аднолькавай будовы называецца граматычным значэннем словазлучэнняў.

Паводле марфалагічнай прыроды галоўнага слова словазлучэнні падзяляюцца на тры структурныя тыпы: **дзеяслоўныя** – з галоўным словам дзеясловам: *араць поле*, *сустрэцца з сябрам*, *чытаць выразна*; **іменныя** – з галоўным словам назоўнікам: *высакародны ўчынак*, *бераг ракі*; з галоўным словам прыметнікам: *салодкі*

Вячэрнай парою, зялёных дуброў, у вячэрнай цішыні, спяваюць ціха, пісалі пераказ, косячы луг, маёй сястры, з добрым настроем, неабсяжнымі даламі, на высокай ноце, у шырокім полі, шануючы спадчыну, мокрымі ад расы.

Практыкаванне 5. Складзіце словазлучэнні, а потым – сказы. У словазлучэннях абазначце галоўнае слова, у сказах – граматычную аснову.

Спяшаецца (цягнік), маляваць (карціна), абараняць (дысертацыя), паехаць (Украіна), жыць (Беларусь), вывучыцца (інжынер), чарціць (туш), захапляцца (даль), пакрыцца (рунь).

Практыкаванне 6. Складзіце словалучэнні, каб дадзеныя словы мелі прамое і пераноснае значэнні.

Шырокі, цвёрды, цёплы, дно, сцяна, стол, даброга, светлы, глыбокі, лёгкі.

Практыкаванне 7. Складзіце з дадзенымі спалучэннямі слоў па два сказы так, каб у адным сказе яны былі словазлучэннямі, а ў другім – фразеалагічнымі зваротамі. Вызначце розніцу ў значэннях.

Першая ластаўка, правая рука, пярэдні край, журавель у небе, зялёная вуліца.

Практыкаванне 8. Спішыце тэкст, разгортваючы вылучаныя словазлучэнні.

Гракі прыляцелі

Нарэшце прыйшла жаданая вясна.

Укрылася чырвонымі завушніцамі вольха, распусціліся каташкі арэшніка, і над яго кустамі няспешна пльвучы аблачынкі залаціста-жоўтага пылку. Ласкава свеціць сонейка, а над пачарнелымі пагоркамі сцелюцца ружаватыя пасмы туманкоў. І сонейка, і туманкі ўвішна распраўляюцца з рэшткамі снегу. Цякуць па зямлі, булькочуць ручайкі.

Праз адчыненую фортку ў пакой даносіўся вясёлы грай. Гэта бярозу пры хаце густа абляпілі гракі. Яны зляталі на зямлю, шукалі галінкі, рвалі сухую траву і зноў узляталі – спяшаліся будаваць гнёзды.

Гракі прыляцелі. (*Я. Галубовіч*)

без цукру, мокры ад расы; з галоўным словам займеннікам: *кожны з байцоў*, *хтосьці з іх*; з галоўным словам лічэбнікам: *чатыры турысты*, *сем вучняў*; з галоўным словам прыслоўем: *ціха ў лесе*, *весела ўсім*.

Пры складанні схем словазлучэнняў указваецца склон назоўнікаў і прыназоўнік (калі ён ёсць). Вось як, напрыклад, паказваецца на схеме будова некаторых словазлучэнняў:

дружная вясна (прым. + наз.);

насіць ваду (дз. + наз. у в. с.);

малюнак на паперы (наз. + на + наз. у м. с.);

трэці злева (ліч. + прысл.);

сабрацца разам (дз. + прысл.);

чалавек у ботах (наз. + у + наз. у м. с.);

радасна ад сустрэчы (прысл. + ад + наз. у р. с.).

Такія схемы звычайна адлюстроўваюць агульныя граматычныя значэнні словазлучэнняў. А прыватныя лагічна-граматычныя адносіны паміж кампанентамі (азначальныя, аб'ектныя, акалічнасныя) выяўляюцца шляхам аналізу семантыкі галоўнага і залежнага слоў. Калі галоўнае слова назоўнік, то залежным звычайна з'яўляецца прыметнік (некаторыя займеннікі, лічэбнікі, дзеепрыметнікі): *жоўтая кветка*, *скураная курт-*

ка. Паміж кампанентамі азначальныя адносіны. Толькі ў першым словазлучэнні залежнае слова перадае прымету прадмета па колеры, у другім – прымету па матэрыяле. Гэта прыватныя значэнні словазлучэнняў.

Азначальныя адносіны могуць перадавацца словазлучэннямі, у якіх абодва кампаненты назоўнікі або залежны з’яўляецца прыслоўем: *дзённік вучня, дом з цэглы, дом справа*. Агульнае граматычнае значэнне назоўнікавых словазлучэнняў рознай структуры (“прым. + наз.”, “наз. + наз. у р. с.”, “наз. + з + наз. у р. с.”, “наз. + прысл.”) будзе аднолькавым – называюць прадмет разам з яго прыметай.

Калі ж галоўнае слова словазлучэння – аддзяслоўны назоўнік (*хадзьба, плаванне, расказ, палёт, гульня* і інш.), то такія словазлучэнні, як і дзяслоўныя, перадаюць аб’ектныя або акалічнасныя адносіны: *расказ пра героя* (расказваць пра героя), *гульня ў футбол* (гуляць у футбол), *плаванне ў возеры* (плаваць у возеры).

Такая акалічнасць тлумачыцца тым, што гэтыя назоўнікі захоўваюць у сваёй аснове значэнне дзеяння.

Акалічнасныя адносіны маюць дзяслоўныя словазлучэнні з залежным словам прыслоўем (або дзеепрыслоўем): *звярнуць направа, бегчы хутка, ісці спяшаючыся*.

Практыкаванне 9. Вызначце граматычнае значэнне наступных словазлучэнняў.

Летняя ноч, лясны водар, намнога бліжэй, вельмі высокі, буйныя ягады, добры пачатак, задаволены працай, ніхто з прысутных, сем рыбакоў, вольны ад заняткаў, мужчына ў паліто, прыгожа маляваць, слухаць уважліва.

Практыкаванне 10. Скажыце, што агульнага ў будове словазлучэнняў кожнай групы. Вызначце іх агульнае граматычнае значэнне.

1. Студэнт філфака, урок музыкі, манеж для тэніса, адпачынак пасля працы, шафа з дубу, рабочы з фабрыкі.

2. Даглядаць гарод, пісаць сачыненне, габляваць дошкі, чытаць апавяданне, пячы хлеб, ахоўваць прыроду, вітаць гасця.

3. Чытаць узнёсла, працаваць творча, выглядаць па-святочнаму, выкладаць па-беларуску, падарыць ад душы, сустрэць з радасцю, расчуліцца да слёз.

Практыкаванне 11. Словазлучэнні аднолькавай будовы запішыце ў адпаведныя групы.

Напісаць верш, святочны канцэрт, стос сшыткаў, цікавіцца літаратурай, скласці казку, займацца музыкай, чуйная цішыня, падзяліцца вопытам, высушыць сена, слоік мёду, росная трава, хвіліна маўчання, выказаць думку.

Прым. + наз.: ...

Наз. + наз. у р. с.: ...

Дзясл. + наз. у в. с.: ...

Дзясл. + наз. у т. с.: ...

Практыкаванне 12. Запоўніце табліцу па ўзоры.

Словазлучэнне	Будова	Тып словазлучэння па прыналежнасці галоўнага слова да пэўнай часціны мовы
<i>крынічная вада</i>	прым. + наз.	назоўнікавае

Летні дзень, наша спадчына, трэці ўрок, моцны духам, здольны да навукі, збіраць грыбы, шанаваць спадчыну, прыехаць на святы, рана прачнуцца, альбомам сястры, гаварыць па-беларуску, вельмі холадна, расці ў полі, па-зімоваму прыгожа, трое жарабят.

Практыкаванне 13. Утварыце па два словазлучэнні такой самай будовы, як дадзеныя. Запішыце. Вызначце значэнне кожнай групы словазлучэнняў.

1. Пісаць ручкай – ...

2. Прыносіць радасць – ...

3. Ранец школьніка – ...

4. Замак з вежамі – ...

Практыкаванне 14. Складзіце па два словазлучэнні з дадзенымі граматычнымі значэннямі. Запішыце. Галоўнае слова абазначце знакам х.

1. Прадмет і яго прымета (наз. + наз. у р. с.).

2. Дзеянне і прадмет, на які яно пераходзіць (дзеясл. + наз. у р. с.).

3. Дзеянне і яго прымета (дзеясл. + прысл.).

4. Прымета і прычына яе ўзнікнення (прым. + ад + наз. у р. с.).

Адны і тыя або блізкія граматычныя значэнні могуць мець словазлучэнні і неаднолькавай будовы: *вучнёўскі сшытак* і *сшытак вучня*.

Словазлучэнні неаднолькавай будовы, але блізкія па граматычных значэннях, з’яўляюцца сінанімічнымі.

Практыкаванне 15. Растворыце, чым адрозніваюцца словазлучэнні ў кожнай пары. Вызначце іх будову і граматычнае значэнне.

Старанная праца – старанна працаваць, бібліятэчныя кнігі – кнігі з бібліятэкі, дзіцячыя цацкі – цацкі для дзяцей, дзяўчына з вёскі – вясковая дзяўчына, высокая скокнучь – высокі скачок, кашуля з паркалю – паркалёвая кашуля, паляна ў лесе – лясная паляна.

Практыкаванне 16. Да словазлучэнняў падбярыце сінанімічныя. Вызначце від сінтаксічнай сувязі ў дадзеных словазлучэннях і тых, што атрымаліся. Запішыце.

Узор. *Пах кветак* (кіраванне) – *кветкавы пах* (дапасаванне).

Прыехаць адпачываць, паездка ў нядзелю, народная творчасць, жыццё ў вёсцы, здаваць экзамены, ганаровая вярта, віншаваць сябра.

Практыкаванне 17. Запоўніце табліцу па ўзоры. Раскажыце пра сувязь граматычнага значэння з будовай словазлучэнняў і сінтаксічнымі адносінамі паміж яго кампанентамі.

Словазлучэнні	Будова	Сінтаксічныя адносіны	Граматычнае значэнне
<i>дзяўчына пад парасонам</i>	наз. + пад + наз. у т. с.	азначальныя	прадмет і яго прымета

Слухаць жаваранка, кава па-турэцку, пад’ём а сёмай гадзіне, вярнуцца заўтра, звязца па тэлефоне, далёка ад станцыі, па-асенняму дажджліва, малюнак у часопісе, працаваць у выдавецтве, глядзець уважліва.

ВІДЫ СУВЯЗІ СЛОЎ У СЛОВАЗЛУЧЭННЯХ

Словы ў словазлучэннях звязаны трыма відамі падпарадкавальнай сувязі: дапасаваннем, кіраваннем і прымыканнем.

Пры **дапасаванні** залежнае слова мае тыя самыя граматычныя формы ліку, роду, склону, што і галоўнае слова: *снежная зіма, мая кніга, другое выданне*. Гэта поўнае дапасаванне. Дапасуюцца прыметнікі, некаторыя займеннікі, парадкавыя лічэбнікі, дзеепрыметнікі: *светлы вобраз, свая краіна, першыя замаразкі, напісаная аповесць*.

Пры няпоўным дапасаванні залежнае слова прымае форму галоўнага або толькі ў форме ліку і склону, або толькі ў форме склону: *пяццю гектарамі, чатырох гадоў*. Змяненне формы галоўнага слова вядзе да змены формы і залежнага слова. Сродкам сувязі з'яўляюцца канчаткі.

Кіраванне – такі від сувязі, калі залежнае слова (назоўнік ці іншая часціна мовы ў значэнні назоўніка) ставіцца ў той склонавай форме, якой патрабуе галоўнае слова: *рашаць задачу, прынесці дроў, пасылаць у школу, чакаць на прыпынку, парадаваць прыездам*. Сродкі сувязі – канчаткі або прыназоўнікі і канчаткі. Пры змяненні формы галоўнага слова залежнае слова застаецца нязменным: *будую дом, пабудоваў дом, пабудую дом*.

Сутнасць **прымыкання** заключаецца ў тым, што залежным кампанентам выступаюць нязменныя словы (прыслоўі, незначальная форма дзеяслова, дзеепрыслоўі), якія далучаюцца (прымыкаюць) да галоўнага слова па сэнсе: *высока падняцца, прыйсці вечарам, жаданне вучыцца, гатовы дапамагчы, другі справа*.

Практыкаванне 18. Выпішыце са сказаў словазлучэнні, у якіх словы звязаны дапасаваннем. Вызначце, якімі часцінамі мовы выражаны залежныя словы. У якіх граматычных формах яны дапасуюцца да галоўнага слова? Назавіце сродкі сувязі.

1. Аж да позняй ночы звiніць за цёмным сасняком хор галасоў дзявочых. (*М. Танк*) 2. Вечары прыходзілі з густою сінню неба, з рэдкімі зорамі і кудзельнымі абрыўкамі хмар. (*К. Чорны*) 3. Гэта была ўжо другая паводка на Палессі ў гэтым годзе. (*Я. Маўр*) 4. Прыціхлая зала заварушылася, весела зашумела. (*І. Шамякін*) 5. Усе чатыры акны вольна глядзелі ў свет. (*М. Параневіч*)

Практыкаванне 19. Вызначце ў сказах словазлучэнні, у якіх залежнае слова звязана з галоўным сувяззю кіравання. Форму якога склону яно мае? Назавіце сродкі сувязі.

1. Сосны на гары прывіталі Андрэя ціхім шумам. (*П. Пестрак*) 2. Пад ногі мякка слалася лугавая сцежка. (*М. Параневіч*) 3. Над востравам у асмужаным небе звiнелі жаўранкі. (*А. Асіпенка*) 4. У лесе пахла растопленай смалой. (*І. Чыгрынаў*) 5. Вісіць над сэрцам і над сiнім верасам мядовы пах жыцця і пчолаў гуд. (*П. Панчанка*)

Практыкаванне 20. Вызначце ў сказах словазлучэнні, у якіх словы звязаны прымыканнем. Якімі часцінамі мовы выражаны залежныя словы?

1. У голасе быў настойлівы заклік, жаданне жыць і радавацца вясне. (*М. Капыловіч*) 2. Высоцкі, не адыходзячы, глядзіць у акно. (*І. Навумен-*

ка) 3. Нізкія берагі Бярэзіны дзе-нідзе акаймаваны кустамі лазы. (*В. Вольскі*) 4. Вечар крадзецца вясновы непрыкметна, потайкам. (*М. Калачынскі*) 5. Голас яго штораз мацнее, але поступ уверх усё не спыняецца. (*Я. Колас*)

Практыкаванне 21. Знайдзіце ў тэксце і запішыце ў слупкі словазлучэнні, у якіх залежнае слова звязана з галоўным спосабам дапасавання, кіравання, прымыкання.

Было парна і цёмна. Ногі болей намацвалі сцежку, чым ішлі.

Наўкол, як завадныя, свiргаталі конікі. Недзе драў горла драч.

Неўзабаве мяне пачалі абганяць светлякі – мільготкі агеньчыкі з'яўляліся то справа, то злева. Раптам за плячыма жоўтым полымем здрыганулася неба. Аднекуль здалёку ішла навальніца.

Успышкі шугалі ўсё часцей і часцей. Вось яны ахапілі і гэтую палову неба, высвечваючы далёкія хаты, прысады ля іх. Нарэшце над самай вёсачкай узнікла звiлістая рака, хiснулася, асыпала з сябе ручаіны-прытокі, а потым і сама згасла. Сціхлі конікі, змоўк драч, зніклі светлячкі, а слых улавіў далёкі рокат перуна. (*Я. Пархута*)

Практыкаванне 22. Складзіце па два словазлучэнні: а) галоўнае слова – назоўнік, залежнае – прыметнік; б) галоўнае і залежнае словы – назоўнікі; в) галоўнае слова – дзеяслоў, залежнае – назоўнік; г) галоўнае слова – дзеяслоў, залежнае – прыслоўе. Назавіце віды сувязі слоў у іх. З адным словазлучэннем кожнай пары складзіце сказы.

Практыкаванне 23. Складзіце па тры словазлучэнні з наступнымі граматычнымі значэннямі і відамі сувязі.

1. Прадмет і яго прымета па колеры (дапасаванне).

2. Прадмет і яго прымета па прызначэнні (кіраванне).

3. Прадмет і яго прымета па матэрыяле (кіраванне).

Практыкаванне 24. Складзіце па тры словазлучэнні з наступнымі граматычнымі значэннямі і відамі сувязі.

1. Дзеянне і яго прымета (прымыканне).

2. Дзеянне і яго прычына (кіраванне).

3. Дзеянне і яго мэта (прымыканне).

Практыкаванне 25. Утварыце па два словазлучэнні наступных структур:

1. "Наз. + неазн. ф. дз."

2. "Прысл. + прысл."

3. "Прысл. + неазн. ф. дз."

4. "Наз. + прысл."

Вызначце спосаб сувязі і сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі. Якую выснову можна зрабіць?

Практыкаванне 26. Перакладзіце на беларускую мову. Прывядзіце магчымыя варыянты перакладу некаторых словазлучэнняў.

Послатъ за хлебом, шутить над ним, пойти за черникой, моложе его, метрах в двадцати, лет около сорока, поблагодарить его, послать по адресу, болеть гриппом, два раза в неделю.

Адказы

1. 1. Сонца заходзіла. Заходзіла ярка. 2. Паром адыходзіць. Адыходзіць ад берага, адыходзіць навалі. 3. Гул данёсся. Гул камбайнаў, данёсся з поля. 4. Уласік і Цішка спусціліся, пайшлі. Спусціліся са стромы, спусціліся сцежкаю, пайшлі нізам, звлістаю сцежкаю. 5. Дарога пераваліла, пакацілася. Пераваліла неўпрыкмет, пераваліла праз бугор, пакацілася спакваля, пакацілася пад адхон. 6. Вясна набірала. Набірала моц. Вуліца напаўнялася. Напаўнялася гукамі, пахамі, колерамі; напаўнялася штодня; новымі гукамі, пахамі, колерамі. 7. Сінела неба. Чыстае неба, сінела высокая. 8. Хлынуў звон. Звон дажджу, гулкі звон, хлынуў у вартоўню. 9. Шасцелі вербы. Разгалістыя вербы, шасцелі лісцем, шасцелі таемна.

Паміж дзейнікам і выказнікам прэдыкатывуная сувязь. Дзейнік называе прадмет дзеяння, а выказнік само дзеянне, суаднесенае з рэальнасцю цераз формы ладу і часу дзеяслова. Кампаненты словазлучэння аб'яднаны на аснове падпарадкавальнай сувязі.

2. 1. 3 дзедам. 2. Віця і Міхась. 3. Давайце ўспомнім. 4. Будзеце сніца. 5. Найбольш страшнае. 6. Болей падрабязна. 7. Няхай пабягуць. 8. Нягледзячы на, склаўшы рукі. 9. Не адрываючыся. 10. Самай блізкай.

3. 1. Заканчваў апошнія два класы школы. 2. Дзяўчынка з ледзяном у руках. 4. Аказаўся гаваркім вясёлым дзядзькам. 6. Макаўка лета. Сонечны дыск. 8. Шарэў скрозь на канавах. 9. Вечар на спадазе лета.

4. Вячэрняя па́ра (назоўнік), зялёная дубро́ва (назоўнік), вячэрняя цішы́ня (назоўнік), спява́ць ці́ха (дзеяслоў), піса́ць пераказ (дзеяслоў), касі́ць луг (дзеяслоў), мая ся́стра (назоўнік), добры на́строй (назоўнік), неабся́жная да́ль (назоўнік), высо́кая но́та (назоўнік), шырокае по́ле (назоўнік), шанава́ць спа́дчыну (дзеяслоў), мо́кры ад расы (прыметнік).

5. Спяшаецца на цягнік. Студэнт спяшаецца на цягнік...

6. Шырокі выбар, шырокі луг...

7. Першая ластаўка апусцілася на край гнязда. Першай ластаўкай у нашым прыгожым пісьменстве быў Францішак Багушэвіч...

8. Нарэшыце прыйшла цёплая жаданая вясна...

9. Летняя ноч, лясны водар, буйныя ягады, добры пачатак, мужчына ў паліто – прадмет і яго прымета; прыгожа маляваць, слухаць уважліва – дзеянне і яго прымета; многа бліжэй, вельмі высокі – прымета прыметы; сем рыбакоў – дакладная колькасць прадметаў; вольны ад заняткаў, задаволены працай – аб'ектныя адносіны з адценнем абмежаванасці; ніхто з прысутных – аб'ектна-выдзяляльныя адносіны.

10. 1. Іменныя словазлучэнні, у якіх абодва кампаненты назоўнікі; прадмет і яго прымета. 2. Дзеяслоўныя словазлучэнні; дзеянне і прадмет, на які яно пераходзіць. 3. Дзеяслоўныя словазлучэнні; дзеянне і яго прымета.

11. Прым. + наз.: святочны канцэрт, чуйная цішыня, росная трава.

Наз. + наз. у р. с.: стос шывткаў, слоік мёду, хвіліна маўчання.

Дз. + наз. у в. с.: напісаць верш, скласці казку, высушыць сена, выказаць думку.

Дз. + наз. у т. с.: цікавіцца літаратурай, займацца музыкай, падзяліцца вопытам.

12.

Словазлучэнне	Будова	Тып словазлучэння па прыналежнасці галоўнага слова да пэўнай часціны мовы
летні дзень	прым. + наз.	назоўнікавае
наша спадчына	займ. + наз.	назоўнікавае
трэці ўрок	ліч. + наз.	назоўнікавае
моцны духам	прым. + наз.	прыметнікавае
здольны да навукі	прым. + да + наз.	прыметнікавае
збіраць грыбы	дз. + наз.	дзеяслоўнае
шанаваць спадчыну	дз. + наз.	дзеяслоўнае
прыехаць на святы	дз. + на + наз.	дзеяслоўнае
рана прачнуцца	прысл. + дз.	дзеяслоўнае
альбом сястры	наз. + наз.	назоўнікавае
гаварыць па-беларуску	дз. + прысл.	дзеяслоўнае
вельмі холадна	прысл. + прысл.	прыслоўнае
расці ў полі	дз. + ў + наз.	дзеяслоўнае
па-зімоваму прыгожа	прысл. + прысл.	прыслоўнае
трое жарабят	ліч. + наз.	лічэбнікавае

13. 1. Дзеянне і прылада, з дапамогай якой яно ўтвараецца. 2. Дзеянне з выніковым значэннем. 3. Прадмет разам з прыметай па прыналежнасці. 4. Прадмет і прымету яго адметнасці.

14. 1. Герой фільма... 2. Нанасіць вады... 3. Прачытаць выразна... 4. Радасны ад удачы...

15. Старанная праца (прым. + наз.; прадмет і яго прымета) – старанна працаваць (прысл. + дз.; дзеянне і яго прымета); бібліятэчныя кнігі (прым. + наз.; прадмет і прымета па прыналежнасці) – кнігі з бібліятэкі (наз. + з + наз. у р. с.; прадмет і прымета па месцы); дзіцячыя цацкі (прым. + наз.; прадмет і прымета адметнасці) – цацкі для дзяцей (наз. + для + наз. у р. с.; прадмет і прымета па прызначэнні); дзяўчына з вёскі (наз. + з + наз. у р. с.; прадмет і прымета па месцы) – вясковая дзяўчына (прым. + наз.; прадмет і прымета адметнасці); высокая скокнуць (прысл. + дз.; дзеянне і яго прымета) – высокі скачок (прым. + наз.; прадмет і яго прымета); кашуля з паркалю (наз. + з + наз. у р. с.; прадмет і яго прымета па матэрыяле) – паркалёвая кашуля (прым. + наз.; прадмет і адметная

прымета); *паляна ў лесе* (наз. + у + наз. у м. с.; прадмет і прымета па месцы) – *лясная паляна* (прым. + наз.; прадмет і адметная прымета).

16. *Прыехаць адпачываць* (прымыканне) – *прыехаць на адпачынак* (кіраванне), *паездка ў нядзелю* (кіраванне) – *нядзельная паездка* (дапасаванне), *народная творчасць* (дапасаванне) – *творчасць народа* (кіраванне), *жыццё ў вёсцы* (кіраванне) – *вясковае жыццё* (дапасаванне), *здаваць экзамены* (кіраванне) – *зданыя экзамены* (дапасаванне), *ганаровая варта* (дапасаванне) – *варта гонару* (кіраванне), *віншаваць сябра* (кіраванне) – *сяброўскае віншаванне* (дапасаванне).

17.

Словазлучэнні	Будова	Сінтаксічныя адносіны	Граматычнае значэнне
<i>слухаць жаваранка</i>	^х дз. + наз.	дапаўняльныя	дзеянне і прадмет, на які пераходзіць
<i>кава па-турэцку</i>	^х наз. + прысл.	азначальныя	прадмет і яго прымета
<i>пад'ём а сёмай гадзіне</i>	^х наз. + (ліч. + ^х наз. у м.с.)	акалічнасныя	дзеянне і прымета па часе
<i>вярнуцца заўтра</i>	^х дз. + прысл.	акалічнасныя	дзеянне і яго прымета па часе
<i>звязацца па тэлефоне</i>	^х дз. + па + наз. у м. с.	акалічнасныя	дзеянне і сродак дасягнення
<i>далёка ад станцыі</i>	^х прысл. + ад + наз. у р. с.	дапаўняльныя	прымета па месцы ў прасторы
<i>па-асенням дажджліва</i>	прысл. + ^х прысл.	акалічнасныя	прымета па якасці
<i>малюнак у часопісе</i>	^х наз. + у + наз. у м. с.	азначальныя	прадмет і прымета па месцы
<i>працаваць у выдавецтве</i>	^х дз. + у + наз. у м. с.	акалічнасныя	дзеянне і прымета па месцы
<i>глядзець уважліва</i>	^х дз. + прысл.	акалічнасныя	дзеянне і яго прымета

18. 1. *Познія ночы* – прыметнікам; у адз. л., ж. р., р. с.; канчатак. *Цёмным сасняком* – прыметнікам; у адз. л., м. р., т. с.; канчатак. *Галасоў дзявочых* – прыметнікам; у мн. л., р. с.; канчатак. 2. *Густою сінню* – прыметнікам; у адз. л., ж. р., т. с.; канчатак. *Рэдкімі зорамі* – прыметнікам; у мн. л., т. с.; канчатак. *Кудзельнымі абрыўкамі* – прыметнікам; у мн. л., т. с.; канчатак. 3. *Другая наводка* – лічэбнікам; у адз. л., ж. р., н. с.; канчатак. *Гэтым годзе* – займеннікам; у адз. л., м. р., м. с.; канчатак. 4. *Прыціхлая зала* – дзееспрыметнікам; у адз. л., ж. р., н. с.; канчатак. 5. *Чатыры акны* – лічэбнікам; у н. с.; канчатак.

19. 1. *Прывіталі Андрэя* – р. с.; канчатак. *Прывіталі шумам* – т. с.; канчатак. 2. *Слалася пад ногі* – в. с.; прыназоўнік і канчатак. 3. *Звінелі над востравам* – т. с.; прыназоўнік і канчатак. *Звінелі ў небе* – м. с.; прыназоўнік і канчатак. 4. *Пахла смалой* – т. с.; канчатак. *Пахла ў лесе* – м. с.; прыназоўнік і канчатак. 5. *Пах*

жыцця – р. с., канчатак. *Пчолаў гуд* – р. с., канчатак. *Вісіць над сэрцамі і над верасам* – т. с.; канчатак.

20. 1. *Жаданне жыць і радавацца* – неазначальнай формай дзеяслова. 2. *Не адыходзячы глядзіць* – дзееспрыслоўем. 3. *Дзе-нідзе акаймаваны* – прыслоўем. 4. *Крадзеца непрыкметна, потайкам* – прыслоўем. 5. *Што-раз мацнее* – прыслоўем. *Поступ уверх* – прыслоўем.

21. *Мільготкія агенчыкі**жоўтым полымем**далёкія хаты**гэтую палову**звілістая рака**далёкі рокат*

*Намацвалі сцежку
драў горка
пачалі абганяць мяне
здрыганулася за плячыма
здрыганулася полымем
ахапілі палову неба
высвечваючы хаты, прысады
узнікла над самай вёсачкай
асытала з сябе
асытала ручайны-прытокі
улавіў рокат перуна*

*Намацвалі болей
свіргаталі наўкол
драў недзе
пачалі абганяць неўзабаве
з'яўляліся то справа, то злева
раптам здрыганулася
аднекуль здалёку ішла
шугалі ўсё часцей і часцей
нарэшце ўзнікла
потым згасла*

22. а) *глыбокі снег* (дапасаванне)... б) *страха хаты* (кіраванне)... в) *садзіць дрэвы* (кіраванне)... г) *бегчы хутка* (прымыканне)...

23. 1. *Белья кветкі...* 2. *Падручнік для вучняў...* 3. *Пацеркі з бурштыну...*

24. 1. *Вучыцца старанна...* 2. *Заскакаць з радасці...* 3. *Прыехаў на адпачынак...*

25. 1. *Жаданне вучыцца* (прымыканне, азначальныя)... 2. *Незвычайна хутка* (прымыканне, акалічнасныя)... 3. *Добра працаваць* (прымыканне, акалічнасныя)... 4. *Гаворка па-беларуску* (прымыканне, азначальныя)...

Прымыканне як сінтаксічная падпарадкавальная сувязь можа выкарыстоўвацца ў словазлучэннях неаднолькавай будовы і з рознымі адносінамі паміж кампанентамі.

26. *Паслаць па хлеб, жартаваць з яго, пайсці па чарніцы (у чарніцы), маладзейшы за яго, метраў за дваццаць (метраў каля дваццаці), гадоў сорак (гадоў пад сорак), падзякаваць яму, выслаць на адрас, хварэць на грып, два разы на тыдзень.*

У наступным нумары будуць змешчаны тэсты па тэме "Словазлучэнне".

Уладзімір КАЗБЯРУК

“СА СЛАЗАМІ ЗМЯШАНАЕ”

“СЛОВА АБ ПАЛКУ ІГАРАВЫМ” – “ЗАЛАТОЕ СЛОВА” НАШАЙ ЛІТАРАТУРЫ

I

Такім з’яўляецца “Слова аб палку Ігаравым” – найвыдатнейшы помнік старажытнай беларускай, рускай і ўкраінскай літаратур. Яшчэ ў пачатку мінулага тысячагоддзя аўтар геніяльна, з небывала вялікай мастацкай сілай расказаў пра падзеі, ад якіх залежаў лёс не толькі непасрэдных удзельнікаў, але і ўсёй зямлі Рускай.

Належным чынам зразумець і ўспрыняць глыбінны сэнс твора дапамагае той эпізод, калі вялікі князь Святаслаў, даведаўшыся пра катастрафічны вынікі паходу Ігара, *“изрони злато слово, съ слезами смешено”*. Гэты фрагмент і па змесце, і па мастацкай структуры заслугоўвае асаблівай увагі. Ён уяўляе з сябе ключ да разумення істотных асаблівасцяў і самога ідэйнага зместу, і багацця мастацкай вобразнасці ўсяго твора.

Назваючы “слова” “залатым”, самім гэтым эпітэтам аўтар паказаў, што зварот або прамова Святаслава мае найвышэйшую каштоўнасць. А ўдакладненне “са слазамі змяшанае” з усёй сілай падкрэслівае небывала эмацыйнае ўспрымання таго “слова”.

Тут нам трэба звярнуць увагу яшчэ на адну асаблівасць. Жальба Святаслава называецца “словам”. Але “словам” – ва ўспрыманні аўтара – з’яўляецца і ўвесь твор, квінтэсенцыя ідэйнага зместу якога ёсць прамова Святаслава. Тут мы бачым надзвычай пакутлівы роздум над лёсавызначальнымі праблемамі існавання роднай зямлі, усёй Русі, раздробленай на паасобныя княствы, неабачліва падзеленай недасведчанымі палітыкамі-князямі, якія забыталіся ў сваіх паводзінах і накіроўваюць родны край у бездань.

Лёс тэксту. Надзвычай складаная гісторыя гэтага помніка пісьменства. Напісаны, як даказваюць даследчыкі, у 1187 г., на працягу многіх стагоддзяў твор не распаўсюджваўся і не згадваўся нідзе. І толь-

кі ў канцы XVIII ст. граф Аляксей Мусін-Пушкін, оберпракурор Сінода Рускай праваслаўнай царквы, натрапіў у рукапісным зборніку на “Слова аб палку Ігаравым Ігара, сына Святаслаўля, унука Алега”.

У 1795 – 1796 гг. была зроблена копія “Слова...” і пераклад для імператрыцы Кацярыны II, а ў 1800 г. у Маскве ўбачыла свет публікацыя арыгінальнага тэксту і перакладу яго на рускую мову. Ажыццявілі гэтую працу вучоныя архівісты Мікалай Бантыш-Каменскі і Аляксей Маліноўскі. Гэтыя аўтары, аднак, не далі рады разабрацца належным чынам з моўнымі асаблівасцямі арыгінала і дапусцілі значную колькасць памылак пры аднаўленні тэксту і пры перакладзе яго на сучасную ім мову. Працу новых даследчыкаў непамерна ўскладняла тая акалічнасць, што падчас пажару 1812 г. у Маскве згарэла бібліятэка са зборам А. Мусіна-Пушкіна, у тым ліку і адзіны экзэмпляр “Слова...”.

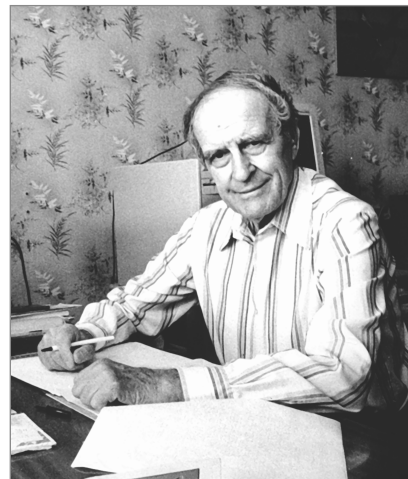
Многія пакаленні даследчыкаў у XIX ст. настойліва працавалі над аднаўленнем першапачатковага тэксту. Ім дапамагла і знойдзеная ў 1864 г. копія, зробленая ў свой час для Кацярыны II, – таксама з разнастайнымі памылкамі. У цэлым сучасныя даследчыкі лічаць, што большасць спрэчных месцаў удалося расшыфраваць.

Гістарычная аснова “Слова аб палку Ігаравым”.

Усім зместам твор звязаны з гістарычнымі падзеямі, якія адыгрывалі небывала важную ролю ў лёсе Кіеўскай Русі з яе барацьбой супраць нашэсцяў полаўцаў. Полаўцы – качавы цюркамоўны народ, які ў сярэдзіне X ст. перасяліўся з паўночна-заходніх казахскіх стэпаў у стэпы Паўночнага Прычарнамор’я і Каўказа. Гэтая тэрыторыя ў XI – XV стст. называлася Палавецкай зямлёй. Да пачатку XIII ст. полаўцы часта нападалі на землі Кіеўскай Русі.

У “Слове аб палку Ігаравым” асвятляюцца падзеі, пра якія захаваліся звесткі ў розных летапісах. Адтуль

Уладзімір Міхайлавіч Казбярук – літаратуразнаўца, крытык. Кандыдат філалагічных навук (1963). Закончыў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1949), аспірантуру пры Мінскім педагагічным інстытуце імя А. М. Горкага (1955). Працаваў настаўнікам беларускай і рускай мовы і літаратуры Любчанскай і Нягневіцкай СШ Наваградскага раёна (1949 – 1952), выкладчыкам Полацкага педагагічнага інстытута (1955 – 1959). З 1959 г. да 2002 г. – на розных пасадах у Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Даследуе беларускую літаратуру старажытнага перыяду, XIX – пачатку XX ст., беларуска-польскія літаратурныя сувязі. Аўтар кніг “Якуб Колас у школе” (1967, 2-е выд. 1975), “Ступені росту: Беларуская літаратура канца XIX – пачатку XX ст. і традыцыі польскіх пісьменнікаў” (1974), «Паэма Якуба Коласа “Новая зямля”: У святле славянскіх традыцый» (1979), “Рамантычны пошук: Назіранні над беларускім рамантызмам пачатку XX ст.” (1983), “Светлай волі зычны звон: Алесь Гарун” (1991), “Заняпад і адраджэнне: Беларуская літаратура XIX стагоддзя” (2001), “Францішак Скарына: Навукова-папулярны нарыс для сярэдняга і старшага школьнага ўзросту” (2003) і іншых, адзін з аўтараў “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” (2 т., 1969), “Гісторыі беларускай літаратуры XX стагоддзя” (1999 – 2004), кнігі “Старонкі літаратурных сувязей” (1970), даследаванняў па гісторыі Беларусі. Перакладае з польскай і рускай моў на беларускую і з беларускай на рускую.

мы даведваемся, што вялікі князь кіеўскі Святаслаў Усеваладавіч у саюзе з некалькімі іншымі князямі перамог полаўцаў у 1184 г., маючы намер здзейсніць новы паход і ў наступным годзе. Аднак яго апярэдзілі Ігар Святаслававіч з Ноўгарада-Северскага, яго брат Усевалад, сын Уладзімір і пляменнік Святаслаў Алегавіч. Яны вясною 1185 г. выправіліся ў паход, не папярэдзішы Святаслава Усеваладавіча.

Паход гэты закончыўся трагічна для яго ініцыятараў. Пасля першай пераможнай бітвы войска Ігара пацярпела поўнае паражэнне і амаль усё загінула на полі бою. А ўсе чатыры князі трапілі ў палон. Полаўцы рушылі ў паход на зямлю кіеўскую, бязлітасна ўсё знішчаючы. І адступілі тады, калі даведаліся, што Святаслаў з войскам накіраваўся на барацьбу з імі. Ігару ўдалося ўцячы з палону. У 1187 г. вярнуўся і яго сын Уладзімір, ажаніўшыся ў палоне з дачкой палавецкага хана Канчака.

Асабліваасці мастацкага светабачання ў “Слове...”. Аўтар не апявае паслядоўна пра разгортванне ўсіх найважнейшых тагачасных гістарычных падзей. Ён засяроджвае сваю ўвагу на некаторых драматычных сцэнах, якія ярка характарызуюць прычыны такіх трагічных вынікаў для зямлі Рускай. Увесь твор успрымаецца як надзвычай усхваляваны патрыятычны роздум пра ўсё тое, што так шкодна і нават трагічна ўздзейнічала на лёс роднай зямлі і народа. Бяда краіны была ў адсутнасці адзінства і ўзаемаразумення князёў, што не давала магчымасці паспяхова змагацца з нашэсцем ворагаў і канкрэтна – полаўцаў. Здарэнне з Ігарам найбольш пераканальна сведчыць, якую шкоду прыносіць роднай зямлі феадальная раздробленасць. І ў змесце твора выразна бачыцца змаганне аўтара за адзінства Рускай зямлі.

Лёс палка Ігара – грознае папярэджанне для ўсёй зямлі Рускай, для ўсіх князёў, кожнаму з якіх адрасуецца канкрэтны зварот. Аўтар з небывалай сілай перасцерагае іх ад неразважлівых дзеянняў, наглядна паказваючы, які лёс чакае іх, а разам з імі і ўсю Русь, калі яны не апамятаюцца і будуць працягваць сваю неразумную палітыку.

Гэта быў перыяд, калі на долю Русі выпалі цяжкія выпрабаванні. А яшчэ больш цяжкія наступілі пазней, у эпоху татара-мангольскага нашэсця. У цэнтры ўвагі аўтара не проста жыццё і дзеянні паасобных канкрэтных персанажаў, а лёс усёй Рускай зямлі і яе народа. Ён агортвае позіркам усю Русь, бачыць не толькі Палавецкія стэпы, па якіх князі вядуць сваіх воінаў супраць полаўцаў, але і Дон, Азоўскае і Чорнае мора, рэкі Рось, Сулу, Дняпро, Дунай, Заходнюю Дзвіну, Нямігу і інш. А колькі гарадоў ён называе – і Корсунь, і Тмутаракань, і Кіеў, і Полацк, і Чарнігаў, і Курск, і Пераяслаўль, і Белград, і Ноўгарад, і Галіч, і Пуціўль. Значная ўвага аддаецца зямлі Беларусі і падзеям, якія тут адбываліся. Вось як абмалёўваецца бітва на Нямізе: *“На Нямізе галовы сцелюць снапамі, / харалужнымі малоцяць цапамі, / жыццё кладуць на таку злюцела, / веюць душу ад цела. / Нямігі крываваыя берагі / не збожжам былі засеяны, зноў – / засеяны косцямі рускіх сыноў”* (пераклад Рыгора Барадуліна). Каб лепш зразумець значэнне сучасных яму падзей, аўтар “Слова аб палку Ігаравым” зазірае ў глыбіню гісторыі.

Пакутлівыя перажыванні аўтара прывялі да ўспамінаў пра крывавае бітву на Нямізе, якая адбылася 3 са-

кавіка 1067 г., гэта значыць больш чым за сотню гадоў перад паходам Ігара. Перад чытачом не раскрываецца паслядоўна яе гісторыя, але аўтар асноўныя прычыны яе пазначыў – праўда, для нашага сучаснага чытача не асабліва выразна. Вось як выглядае той фрагмент у тлумачальным перакладзе акадэміка Дзмітрыя Ліхачова на сучасную рускую мову: “Ярослава (Мудрого) все внуки и (внуки) Всеслава (Полоцкого. Две ветви князей, постоянно враждовавшие)! Уже склоните стяги свои (в знак вашего поражения) и вложите (в ножны) свои поврежденные (в междоусобных битвах) мечи. Ибо лишились вы (подлинной боевой) славы ваших дедов. Ибо вы своими крамолами стали наводить язычников на землю Русскую (на владение ярославичей), на достояние Всеслава (на Полоцкую землю). Из-за (вашей) усобицы ведь настало насилие от земли Половецкой”.

У Полацку тады княжыў Усяслаў Брачыславіч, той самы, пры якім быў пабудаваны Сафійскі сабор. Перш чым адбылася бітва на Нямізе, ён здзейсніў паход супраць падуладнага Кіеву Пскова, а потым захапіў Ноўгарад, адкуль прывёз у Полацк важныя трафей – званы Ноўгарадскага сабора.

Праз нейкі час пасля гэтага паўднёварускія князі Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад, сыны Яраслава Мудрага, ажыццявілі наступленне на Полацкую зямлю. У бітве на Нямізе войскі полацкага князя Усяслава Брачыславіча пацярпелі паражэнне. Вось так спрэчкі і канфлікты паміж княствамі вырашаліся сілай, а ў выніку берагі Нямігі шчодро паліваліся крывёю і засяваліся касцямі рускіх сыноў.

Сваімі ўспамінамі аўтар яшчэ раз заклікае князёў да міру, да яднання перад тварам небяспекі, якая разбурала зямлю Рускую. На прыкладзе лёсу Ігара і яго воінаў надзіва наглядна і пераканальна паказваецца, што прыносяць Русі міжусобіцы, адсутнасць адзінства і згуртаванасці. Нават такі смелы князь, як Ігар, якому аўтар моцна сімпатызуе, церпіць катастрафічнае паражэнне, адгарадзіўшыся ад іншых князёў.

Кампазіцыя “Слова...”. Вызначаецца яна асаблівым майстэрствам. Пачынаецца твор кароткім уступам, у якім аўтар задумваецца над тым, як яму пачаць свой аповед аб палку Ігаравым. І вырашае ён весці гутарку *“по былинам сего времени”*, гэта значыць праўдзіва, без лішніх упрыгожанняў, а не *“по замышлению”* Баяна, які небывала красамоўна абмалёўваў нейкія падзеі.

Далей ідзе гаворка пра паход Ігара – пра пачатак, уз’яднанне палкоў, злавесныя прыкметы: сонечнае зацьменне, якое павінна было служыць прадказаннем непазбежнай бяды для ўдзельнікаў паходу, трывожныя знакі ў прыродзе. Потым чытач знаёміцца з кароткім апісаннем першай, пераможнай бітвы і з больш дакладнай абмалёўкай другой бітвы, у якой рускія палкі пацярпелі поўнае паражэнне, а сам Ігар і іншыя князі трапілі ў палон. Гэта выклікае аўтарскі роздум наконт прычынаў бяды. З тымі падзеямі звязаны прарочы сон і “залатое слова” кіеўскага князя Святаслава. Само “залатое слова” дапамагае зразумець прычыны бедаў, ад якіх пакутуе зямля Руская. А далей ідуць напоўнення трывожнымі разважаннямі звароты да канкрэтных князёў, якія сваёй палітыкай мелі рэальную магчымасць уплываць на лёс зямлі Рускай і народа, абараняць іх ад ворагаў, што так няшчадна пустошылі родную зямлю. Некаторыя эпізо-

ды і сцэны падаюцца адасоблена, яны не заўсёды непасрэдна звязаны паміж сабою ды яшчэ ўзбагачаюцца лірычным адступленнямі. Усё гэта чытаецца з напружаннем, якое няспынна ўзрастае.

У тэксце твора які-небудзь пераход ад “залатога слова” Святаслава да наступных зваротаў, быццам аўтарскіх (так іх называюць найбольш аўтарытэтныя даследчыкі), нічым і ніяк не пазначаны, не засведчаны, і ён не адчуваецца. Звароты да ўсіх князёў успрымаюцца як нешта цэльнае па духу і найглыбейшай сутнасці. Але бясспрэчна, што ўсюды тут адчуваецца пакутлівая трывога самога аўтара, які так усхвалявана перадае перш за ўсё свае пачуцці.

“Залатое слова” Святаслава змешана са слязою. Але аднолькавымі пачуццямі прасякнуты звароты да Усевалада і Рурыка, Давыда і Яраслава Асмамысла Галіцкага, Рамана і Мсціслава, Інгвара і Усевалада, а таксама да ўнукаў Яраслава і Усяслава.

Так паступова набліжаецца кульмінацыя – плач Ігаравай жонкі Яраслаўны, апісанне ўцёкаў Ігара з няволі. Усё гэта набліжае да эпілога, дзе абмалёўваецца вяртанне Ігара ў Кіеў і радаснае шматгалоссе ў гонар князя.

Яраслаўна ў сваім плачы звяртаецца да сонца, вады, ветру, якія такім чынам адухаўляюцца, нібы ажываюць ды яшчэ могуць уплываць на лёс чалавека, дапамагаць яму ў бядзе. Увогуле, і ў самым пачатку паходу прырода перасцерагае Ігара ад небяспекі, а калі ён уцякае з палону, то ўсяляк спрыяе яму. Адухаўленне прыроды набывае самыя разнастайныя формы. Ды і сама Яраслаўна нагадвае зяюлю. А яе плач па сваёй форме – гэта традыцыйнае галашэнне.

Сувязь з фальклорам і літаратурнымі традыцыямі. Рэальны змест твора звязаны з гістарычнымі падзеямі эпохі яго нараджэння. А з якімі канкрэтна традыцыямі звязаны асаблівасці ўсёй мастацка-вобразнай сістэмы “Слова...”? Даследчыкі на працягу XIX і XX стст. шмат клапаціліся пра распрацоўку гэтых складаных пытанняў.

“Слова аб палку Ігаравым” – твор мастацкай літаратуры з пачатку і да канца. Звязаны ён з традыцыямі старарускай і візантыйскай літаратур. Даследчыкі знайшлі пераклічкі паміж вобразнай сістэмай “Слова...” і “Александрыйя”, хронікамі Іаана Малалы, Георгія Амартола, сучасных аўтараў летапісаў і іншых помнікаў пісьменства. Аўтар усебакова засвоіў тагачасныя асаблівасці мастацкага асэнсавання і адлюстравання і саміх падзей, і пачуццяў герояў. І асабліва наглядна ўспрымаецца спалучэнне ўсяго гэтага з фальклорнай паэтыкай і вобразнасцю.

Сувязь з фальклорам адчуваецца ў багатым выкарыстанні язычніцкіх элементаў, якія маглі захавацца толькі ў народнай свядомасці і памяці. Адтуль маглі трапіць у твор старажытныя язычніцкія багі Вялес, Даждбог, Стрыбог, Хорс. Відавочная і непасрэдная сувязь лёсу герояў са з’явамі прыроды. У час паходу прырода не была безуважліва да войска Ігара. З самага пачатку мы назіраем злавесныя прадказанні, у прыродзе нарастаюць праявы трывогі, а Дзіў крычыць на вяршыні дрэў.

Затое ж калі ўжо Ігар уцёк з палону, то ўся прырода спрыяе і дапамагае яму. Рака Данец калыша яго на сваіх хвалях, дзяцел сваім стуканнем паказвае яму дарогу, а сарокі і вароны замоўклі, каб Ігар мог пачуць пагоню.

Багацце ідэйнага зместу твора становіцца асабліва адчувальным дзякуючы маляўнічай мастацкай вобразнасці, якая дапамагае чытачу ўспрымаць усё жыва і эмацыйна. Твор узбагачаюць паралелізмы, персаніфікацыя абстрактных паняццяў, наяўнасць метафар, нечаканых параўнанняў, празрыстых і красамоўных эпітэтаў. Бітва параўноўваецца з пірам, з сеяннем збожжа, з малацьбой. Вось некаторыя эпітэты: “старымі словесы”, “Боянь веший”, “серымь вълкомь”, “шизымь орломь”, “вещица пръсты”. Можна нагадаць, што Ізяслаў зраніў сваю жамчужную душу праз залатыя каралі – расшыты золатам каўнер адзення.

Жывая прырода дапамагае аўтару характарызаваць герояў: сокалам называюцца Ігар і яго сын, Усевалад – гэта “страшны тур”, чорным воранам становіцца палавецкі ваяка.

II

Спрэчныя месцы. Дзякуючы настойлівым намаганням многіх пакаленняў даследчыкаў на працягу двух стагоддзяў у асноўным удалося расшыфраваць незразумелыя або спрэчныя месцы. І тым не менш яшчэ засталіся недастаткова надзейна вырашаныя пытанні.

У пачатку твора ёсць такі сказ: “Боянь бо веший, аще кому хотяше песнь творити, то растекашется мыслию по древу, серымь вълкомь по земли, шизымь орломь подь облакы”. Чым усё ж такі Баян “расцякаўся” па дрэве? Найбольш аўтарытэтныя даследчыкі літаратуры – у тым ліку рускія акадэмікі Дзмітрый Ліхачоў і Барыс Рыбакоў – упэўненыя, што гаворка тут вядзецца пра звычайную думку. У сваім тлумачальным перакладзе Дз. Ліхачоў нават удакладняе: “Ібо Боян... растекался мыслию по (воображаемому) дереву, серым волком по земле, сизым орлом под облаками”. Такое тлумачэнне і выкарыстанне слова стала, па сутнасці, манапольным у нашых падручніках для вышэйшых навучальных устаноў і сярэдняй школы.

Але знайшлася група даследчыкаў, якія ўбачылі на дрэве вавёрку або нейкага іншага звярка. Вось мы чытаем у каментарых да кнігі “Слово о полку Игореве” (Ленинград, 1985, с. 442): «Наконт слова “мыслию” існуюць розныя думкі. Адны аўтары, выпраўляючы тэкст на “мысию”, бачаць тут назву нейкага звярка – мышы, вавёркі ці вавёркі-палятухі. Іншыя ў разуменні тэксту ідуць следам за першымі выдаўцамі. Моцным аргументам на карысць менавіта такога разумення ёсць наяўнасць у “Слове...” спалучэння “мысленное древо”. Як мяркуе У. Колесаў, у Мусін-пушкінскім рукапісе “Слова...” маглі быць напісана “мысию”, што трэба чытаць “мыслию”, як яго і зразумелі першыя выдаўцы». І невыпадкова некаторыя паэты, у тым ліку і Рыгор Барадулін, перакладаючы твор на сучасныя мовы, убачылі на дрэве не абстрактную думку, а канкрэтную жывую вавёрку.

Такім чынам, у першапачатковым тэксце маглі быць “мысию” замест “мыслию”. З гэтага адпаведную выснову зрабілі аўтары “Словаря русскаго языка XI – XVII вв.” (вып. 9, Москва, 1982, с. 334): “Мысль², ж. Белка-летяга (ср. псков., среднеуральск. диал. *мысь* – ‘белка’, прасл. *mysl* – ‘мелкий зверек’). І ў якасці прыкладу прыводзіцца тая самая цытата са “Слова аб палку Ігаравым”.

Варта нагадаць, што ў сучаснай польскай мове ёсць слова *mysliwy* – ‘паляўнічы’. Ці можна было б сабе ўявіць, што колішнія паляўнічыя ганяліся за дум-

камі, ператварыўшы такі занятак у сваю прафесію? Тут напрошваецца выснова, што назоўнік *mysliwu* – гэта той след, які праславянскае слова *mysl* пакінула ў польскай мове.

Дык каму мы павінны верыць? На гэтае пытанне найбольш надзейна дапамагае адказаць кантэкст самога твора. Калі вобраз “думкай па дрэве” быў бы адасобленым, то ён мог бы не выклікаць падазрэнняў. Тым больш, што далей і сапраўды сустракаецца вобраз “по мыслену дрэву”. Але ў “Слове аб палку Ігаравым” “мысию (або мыслию) по дрэву” – гэта частка разгорнутай метафары, якая складаецца з трох раўназначных параўнанняў. Кожны з прадстаўнікоў жывой прыроды – вавёрка, воўк і арол – дзейнічае ў сваёй роднай стыхіі. Вобразы іх канкрэтныя. Кожны з іх займае сваё месца ў паэтычным ланцужку, і так нараджаецца складаная паэтычная метафара. А чытач адчувае, што вешчы Баян у сваёй паэтычнай стыхіі адчувае сябе так упэўнена і свабодна, як вавёрка на дрэве, воўк на зямлі і арол пад аблокамі. Слова *думка* ніяк не становіцца ў адзін шэраг з такімі жывымі істотамі, як воўк і арол. Рэальнымі з’яўляюцца зямля і аблокі. А чаму дрэва павінна раптам стаць умоўным? У “Слове аб палку Ігаравым” мы бачым цэласны і змястоўны мастацкі вобраз. А ператварэнне канкрэтнай “мысі” ў абстрактную “мысль” разбурае тую цэласнасць.

Засталося яшчэ сказаць пра ролю і значэнне выразу “по мыслену дрэву”. Тут зноў давядзецца звярнуць увагу на кантэкст: “*Абы ты сиа плькы уцекотал, скача, славию, по мыслену дрэву, летая умом подь облакы, свивая славы оба полы сего времени*”. Каб зразумець сэнс гэтага сказа, звернемся да расшыфроўкі Дз. Ліхачова: «Вот бы (уж) ты эти походы (по-соловьиному) воспел, скача, соловей, по воображаемому дереву, летая умом под облаками, соединяя (воедино) славы обеих половин этого времени (славу начальную и конечную времени этого повествования – “от старого Владимира до нынешнего Игоря”)».

Як бачым, тут таксама маем справу з трохчленным вобразам, у якім кожная частка, у адрозненне ад папярэдняга прыкладу, абстрактнае паняцце. У такой гарманічнай цэласнасці вобразаў і вызначылася адна з істотных асаблівасцяў паэтыкі “Слова аб палку Ігаравым”. І паэты, якія ўбачылі на дрэве вавёрку, не пакалечылі першапачатковага тэксту, а дакладна адраділі аўтарскую задуму.

Заўвагі для роздуму. Назва твора на сучасную беларускую мову (а таксама на некаторыя іншыя) перакладаецца як “Слова пра паход Ігара”. А ці дакладна гэта?

Памылкі тут, бяспрэчна, няма, таму што “Слова...” прысвечана паказу і самога паходу, і яго вынікаў. Аднак жа пры ўважлівым знаёмстве з творам узнікае пытанне, ці такі пераклад перадае аўтарскую задуму. У падобным помніку кожная дэталё, кожны нюанс могуць мець непаўторнае значэнне, якое патрабуе ўважлівага асэнсавання.

Слова *полк* займае цэнтральнае месца ў загаловку, у назве ўсяго твора. Таму і павінны мы звярнуць на яго асаблівую ўвагу. Вось чаму нам варта прасачыць, які сэнс, якое значэнне мае слова *полк* у самім тэксце. Пачнем са сказаў, якія не выклікаюць двухсэнсоўных меркаванняў:

“...Зареза Редедю предъ плькы касожьскыми”.

“...Наведе своя храбрыя плькы на землю Половецкую...”

“Съ зарання въ пятокъ потопташа поганья плькы половецкыя”.

“...Веютъ съ моря стрелами на храбрыя плькы Игоревы”.

“...И отъ всехъ странъ рускыя плькы оступиша”.

“Игорь плькы заворочаетъ”.

Такім з’яўляецца асноўнае значэнне на працягу ўсяго твора. У абмежаванай колькасці прыкладаў слова *полк* (у множным ліку) у аднолькавай ступені можа абазначаць і “паход”, і “полк”:

“О Бояне, соловью стараго времени! Абы ты сиа плькы уцекоталь”.

Дзмітрый Ліхачоў у гэтым сказе перакладае слова *палкі* словам *походы*. Аднак жа не далей як у папярэднім сказе мы чытаем: “...Наведе своя храбрыя плькы на землю Половецкую за землю Рускую”. Тут гэтае слова можа мець толькі адно значэнне. Праўда, Дз. Ліхачоў карыстаецца варыянтам “Слова...”, у якім паасобныя абзацы (умоўна кажучы) перастаўлены, і гэтыя сказы адгароджаны адзін ад другога. Беларускія аўтары карыстаюцца тэкстам, у якім яны суседнічаюць. У рускіх трапляюцца і адны, і другія варыянты.

У самім тэксце твора ні разу не сустракаецца спалучэння слоў *полк* і *Ігар*, у якім *полк* абазначаў бы “паход”. Затое ж двойчы паўтараецца сказ “А храбрага палка Ігара не ўваскрасіць”. І тут напрошваецца пытанне: якую ролю той “полк” з загаловка ў спалучэнні з імем Ігара адыгрывае ва ўсім ідэйным змесце твора? Адказаць на яго дапамагае ўвесь кантэкст “Слова...”.

Калі гутарка ідзе пра сам паход, то тут амаль усюды войска Ігара называецца словам *палкі* (у множным ліку). А яшчэ сустракаюцца словы *дружына* і *воі*. І толькі ў сказе, які мы называлі, *полк* (у адзіночным ліку) мы бачым разам з імем галоўнага героя. А тут ужо не пра паход гаворка вядзецца, а пра яго вынікі. І кожны чытач павінен быў узважыць усё і задумацца над сваімі паводзінамі. Прытым не абы-які чытач, бо аўтар, ці праз пасярэдніцтва Святаслава, ці ад свайго імя, звяртаецца да князёў зямлі Рускай, называючы іх імёны і адрасуючы ім узважаны перасцярогі, заклікі адумацца. І тут непазбежна напрошваецца выснова, што на месцы Ігара можа апынуцца кожны князь, які будзе працягваць неразважную палітыку ды не адчуваць адказнасці за свае паводзіны перад народам, перад усёй зямлёй Рускай, якую ён абавязаны берагчы. Галоўны спосаб зберагчыся – згуртаваць усе сілы, не разважваць канфлікты, належным чынам узважваць і прадбачыць вынікі ўсёй дзейнасці.

Лёс палка Ігара – гэта грознае папярэджанне для ўсіх князёў, кожнаму з якіх адрасуецца канкрэтны зварот. Але паасобныя княствы – усяго толькі часткі адзінай Русі, якую ўсе ў аднолькавай ступені абавязаны берагчы. І кожны князь павінен, абавязаны дбаць, каб гэтую Русь не напаткаў лёс таго палка, якога ўжо нельга ўваскрасіць. Адзіны ратунак – разважлівыя дзеянні кожнага князя і ўсведамленне таго, што каб зберагчы ўсю краіну і кожную яе частку, неабходна згуртаваць сілы, а не канфлітаваць паміж сабою.

“ПАХВАЛА ВЯЛІКАМУ КНЯЗЮ ВІТАЎТУ”

ВЫВУЧЭННЕ ЎРЫЎКА З “ЛЕТАПІСУ ВЯЛІКІХ КНЯЗЁЎ ЛІТОЎСКІХ”. IX клас

Мэты: узнавіць веды вучняў пра летапіс як свецкі жанр літаратуры Сярэднявечча, у якім адлюстроўваюцца гістарычныя падзеі, вызначыць значнасць летапісання, віды летапісных твораў, асэнсаваць жанравыя асаблівасці і мэту стварэння “Пахвалы...”; развіваць мову, мысленне школьнікаў, уменне працаваць з тэкстам; выходзіць павагу падлеткаў да гістарычнай мінуўшчыны нашай краіны, патрыятызм.

Абсталяванне: мультымедыійная сістэма, дыдактычны матэрыял.

Тып: урок камбінаванай будовы.

Формы і метады: гутарка, часткова-пошукавы метад, інфармацыйны метад, папераджальнае заданне, фронтальныя, індывідуальныя, групавыя заданні.

Эпіграф:

Ён пільна летапіс чацвёрты піша год
І спісвае усё ад слова і да слова
З даўнейшых граматак пра долю Магілёва.
І добрыя яго і кепскія дзяля
Апавядае тут. Як рупная пчала
Умее ў соты мёд сабраць і з горкіх кветак.
І бачанаму ім – ён годны веры сведак.
Што тут чынілася ў даўнія гады,
Што думалі, аб чым спрачаліся тады,
За што змагаліся, як баранілі веру, –
Узнаюць гэта ўсё патомкі праз паперу!
Яно забудзецца, умрэ, з вадой сплыве, –
І вось у спомінах устане, ажыве,
Калі знайдуць яго няхітрае пісанне
Пра гэтае жыццё, надзеі, справаванне.

Максім Багдановіч.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

Педагог паведамляе, што на ўроку вучні замацуюць раней атрыманыя веды і пазнаёмяцца з новым для сябе гістарычным помнікам літаратуры “Летапісам вялікіх князёў літоўскіх”*, а больш дакладна з урыўкам з гэтага твора – “Пахвалою вялікаму князю Вітаўту”. Дзевяцікласнікі вызначаць асаблівасці тэксту і яго значнасць.

II. Актualізацыя ведаў.

Настаўнік чытае эпіграф да ўрока. Вучні павінны паслухаць і вызначыць, пра каго ідзе размова.

III. Праверка дамашняга задання.

На экран праекцыянуюцца пытанні і заданні. Настаўнік праводзіць вуснае фронтальнае апытванне.

1. Хто такі летапісец?

2. Ці лёгкай справай было пісаць летапісы? Чаму?

3. Што такое летапіс?

4. Які агульнаславянскі твор лічыцца першым летапісам?

5. Дзе і кім ён быў створаны?

6. Калі ўзнікла летапісанне на Беларусі?

7. Які беларускі летапіс, на думку вучоных, лічыцца першым?

8. Што вы ведаеце пра аўтараў летапісаў?

9. Якія вы ведаеце формы летапісаў?

10. Што акрамя пагадовых падзей змяшчалася ў летапісах?

11. Назавіце жанравыя асаблівасці летапісаў.

IV. Новая тэма.

Настаўнік расказвае пра віды летапісных твораў (праекцыянуюцца на экран):

1. Даўнія летапісы. У іх перапісчыкі дакладна перадавалі гісторыю Кіеўскай дзяржавы, зрэдку дапаўняючы запісы новымі матэрыяламі (Радзівілаўскі летапіс, летапіс Аўрамкі).

2. Афіцыйныя летапісы ВКЛ (“Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага”).

3. Прыватныя хронікі. Змяшчаліся запісы пра мясцовыя падзеі (Баркулабаўскі летапіс).

4. Перакладныя замежныя хронікі. Прызначаліся для індывідуальнага чытання (“Александрыя”, “Троя”).

Настаўнік гаворыць, што “Летапіс вялікіх князёў літоўскіх” адносіцца да летапісаў ВКЛ і перадае слова вучням, якім было дадзена папераджальнае заданне: падрыхтаваць інфармацыю пра гэты твор.

• Паведамленні вучняў пра гісторыю стварэння, жанравыя асаблівасці і будову “Летапісца вялікіх князёў літоўскіх” (гл. дадатак).

Цэнтральнае месца ў другой частцы “Летапісца...” займае асоба Вітаўта. Хтосьці з моцна падрыхтаваных вучняў выступае з паведамленнем пра асобу гэтага чалавека і яго дзяржаўную дзейнасць.

Школьнікам таксама было дадзена дадатковае заданне: знайсці цікавыя звесткі па гісторыі ВКЛ. Варыянт адказу можа быць такі: «“Пахвала...” напісана з нагоды каранацыі князя Вітаўта, якая павінна была адбыцца ў канцы верасня 1430 г. На яе збіраліся высокія госці з Еўропы, Азіі, што сведчыла пра вялікі міжнародны аўтарытэт Вітаўта».

• Чытанне ўрыўка настаўнікам.

• Аналіз твора.

Чаму аўтар называе Вітаўта Аляксандрам? Якія краіны называюцца ва ўрыўку? Пра што гэта сведчыць? Якім паўстае Вітаўт з “Пахвалы...”?

• Групавая праца з тэкстам у падручніку.

1-я група: вызначыць жанр, тэму, ідэю твора.

2-я група: вызначыць структуру і мову твора.

3-я група: знайсці апісанне ўсёмагутнасці Вітаўта і мастацкія сродкі, ужытыя ў творы.

V. Замацаванне вывучанага.

Падагульненнем працы на ўроку стане заданне прадоўжыць выказванні (праекцыянуюцца на экране):

Я думаю, што значнасць дзейнасці Вітаўта для беларускай зямлі ў тым ...

* У гістарычнай літаратуры сустракаюцца як раўнапраўныя назвы “Летапіс вялікіх князёў літоўскіх” і “Летапісец вялікіх князёў літоўскіх”. – *Заўвага рэд.*

Знаёмства з “Летапісам вялікіх князёў літоўскіх” дало мне магчымасць ...

Я лічу, што “Пахвала...” не толькі гімн Вітаўту, але і ...

Вывучэнне летапісаў мне дало ...

VI. Рэфлексія.

Пра што новае даведаліся на ўроку?

Аб чым задумаліся?

Вызначце тэмп урока, свой настрой пасля заняткаў.

VII. Вынікі ўрока.

Характарыстыка адказаў вучняў, выстаўленне адзнак.

Дамашняе заданне. Выразна прачытаць і прааналізаваць урывак з “Летапісу...”.

Дадатковае заданне. Знайсці звесткі пра любы летапісны твор Беларусі, даць яго кароткую характарыстыку.

Дадатак

Матэрыял для падрыхтоўкі вучняў (папярэджальнае заданне)

Першымі летапіснымі творамі, складзенымі з новых, агульнадзяржаўных пазіцый, былі “Летапіс вялікіх князёў літоўскіх” і Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г.

Першы з іх прысвечаны апісанню палітычнай гісторыі Літвы, Беларусі і Украіны XIV – пачатку XV ст., гісторыі напружанай барацьбы за ўладу паміж нашчадкамі князя Гедыміна (княжыў у 1316 – 1341 гг.), барацьбы за палітычнае аб’яднанне ўсходнеславянскіх земляў, чаго вымагалі гістарычныя абставіны. Твор напісаны не ў традыцыйнай пагадовай форме, а як звязная гістарычная аповесць. Асаблівай цэльнасцю і лагічнасцю выкладу, майстэрствам займальнага вострасюжэтнага апавядання вылучаецца першая частка “Летапісу...”.

У цэнтры ўвагі невядомага аўтара – жорсткая, бескампрамісная, поўная драматызму барацьба паміж князямі Ягайлам Альгердавічам, які пасля смерці ў 1377 г. свайго бацькі стаў вялікім князем літоўскім, і яго дзядзькам Кейстутам Гедымінавічам.

Гісторыя барацьбы Кейстута з Ягайлам выкладзена ў “Летапісе...” нібы на адным дыханні, ёміста, дакладна, дынамічна і выразна. Твор дадаткова ажыўляюць каларытныя дэялогі, простая мова герояў. Нягледзячы на знешні аб’ектыўызм апавядання, сімпатый аўтара цалкам на баку Кейстута і Вітаўта, якія намаляваны з відавочным спачуваннем як сумленныя і высакародныя рыцары ў супрацьвагу здрадліваму, няўдзячнаму і бязлітаснаму Ягайлу.

Як паказваюць асобныя дэталі зместу – агульная накіраванасць, мова і стыль твора, – першапачатковая частка “Летапісу...” напісана ў бліжнім да князя Вітаўта свецкім асяродку дзесьці ў канцы XIV ст. з мэтай гістарычна абгрунтаваць права гэтага князя на вялікакняжацкі пасадак у Вільні, апраўдаць яго паводзіны ў міжусобнай спрэчцы і асудзіць перад гісторыяй Ягайлу, забойцу Кейстута. Працяг “Летапісу...” не мае той арганічнай цэльнасці і завершанасці, як пачатак, а ўяўляе з сябе шэраг асобных гістарычных апавяданняў пра самыя розныя падзеі: пра жаніцьбу і каранацыю ў Кракаве князя Ягайлы, пра бітву літоўскіх князёў са смаленскімі пад Мсціславам, пра выдачу замуж Вітаўтавай дачкі Сафіі за маскоўскага князя Васіля Дзімітравіча, пра загадкавую смерць у Кіеве князя Скіргайлы і інш. Галоўным героем твора становіцца Вітаўт. Ён робіць паходы на Віцебск, Смаленск, Украіну, пазбаўляе ўлады непакорлівых мясцовых князёў, далучае да Вялікага Княства Літоўскага ўскраінныя беларускія і ўкраінскія землі, умацоўвае іх палітычнае адзінства. Як прадстаўнік перадавых грамадскіх сіл Літвы і Русі канца

XIV – пачатку XV ст. беларускі летапісец апісвае і ацэньвае падзеі з агульнадзяржаўных пазіцый. Аўтар цалкам ухваляе збіральніцкую, цэнтралізатарскую палітыку гэтага князя, узвышэнню якога была рада “*ўся зямля Літоўская і Руская*”. Другая частка “Летапісу...” напісана кніжным стылем тагачаснай беларускай літаратурнай мовы, верагодней за ўсё, каля 1430 г. у Смаленску ў асяродку мясцовага праваслаўнага духавенства, якое падтрымлівала аб’яднальную палітыку літоўска-беларускіх князёў на Русі.

Такім чынам, “Летапіс вялікіх князёў літоўскіх” – неаднародны літаратурны помнік. У ім аб’яднаны блізкія паводле агульнай накіраванасці, але даволі розныя сваім характарам творы розных аўтараў: аповесць пра Кейстута, няскончаная гісторыя княжання Вітаўта і аповесць пра Падолле. Аднак у цэлым “Летапіс...” – вельмі цікавы і арыгінальны, своеасаблівы па жанравай форме летапісны твор, каштоўная крыніца спазнання далёкай мінуўшчыны нашай Бацькаўшчыны. Гэты помнік стаў новым этапам у развіцці летапіснага жанру на беларускіх землях, у стаўленні беларускай літаратуры. Ён быў самым раннім гістарычна-літаратурным творам, напісаным па-беларуску з новых ідэйна-мастацкіх пазіцый. У гэтай дакументальнай гістарычнай аповесці рашуча пераадолена традыцыйная летапісная форма апісання гісторыі і зроблена першая ўдалая спроба стварыць звязнае, прагматычнае апавяданне пра мінуўшчыну. Твор стымуляваў з’яўленне новых летапісаў і хронік, уваходзіў ва ўсе наступныя беларуска-літоўскія летапісныя зводкі і дабратворна ўплываў на далейшае развіццё агульнадзяржаўнага летапісання ў Вялікім Княстве Літоўскім. У скарачонай рэдакцыі ён быў вядомы таксама ў Польшчы і Расіі.

“Летапіс...” не даваў сістэматычнага апісання мінуўшчыны, шмат якія значныя гістарычныя падзеі не былі ў ім асветлены. Фрагментарны і незавершаны “Летапіс вялікіх князёў літоўскіх” адлюстравваў з агульнадзяржаўных пазіцый толькі асобныя цікавыя і важныя моманты грамадска-палітычнага жыцця Літвы, Беларусі і часткова Украіны XIV ст. без сувязі са сваім часам, першай паловай XV ст., і далёкаю мінуўшчынаю беларускага, літоўскага і ўкраінскага народаў, а таксама з гісторыяй суседняй Маскоўскай Русі. Гэты ананімны твор не ліквідаваў, такім чынам, вострай патрэбы ў грунтоўна пададзенай у прасторавай і часовай перспектыве роднай гісторыі. Аднак ён удала пачаў яе і складаў вельмі значную частку першага беларуска-літоўскага летапіснага зводу.

У некаторых рукапісных гістарычных зборніках XV – XVI стст. захаваліся летапіс, у якім спачатку сцісла выкладзена гісторыя Старажытнай Русі IX – XIII стст., пасля Маскоўскага і Літоўска-Беларускага княства за XIV – першую палову XV ст., а ў самым канцы змешчаны “Летапіс вялікіх князёў літоўскіх”. Гэта і ёсць першы беларуска-літоўскі летапісны звод, названы інакш яшчэ Летапісам 1446 г., бо менавіта гэтым годам датуецца ў ім апошні запіс.

Арыгінальны помнік беларускай старажытнай літаратуры ранняга перыяду – “Пахвала вялікаму князю Вітаўту”. Яна вылучаецца сярод іншых частак Беларуска-літоўскага летапісу 1446 г. характарам зместу і выкладу, жанравай формай і стылем. Гэта не звычайнае апавяданне пра пэўныя падзеі, а ўсхваляванае лірычнае слова пра вялікага князя, апафеоз велічных вынікаў яго дзяржаўнай дзейнасці. Аўтар “Пахвалы Вітаўту” ўслаўляе князя як мудрага і ўсёмагутнага валадара, даносіць да чытача сваё ўяўленне пра яго веліч і славу. “*Яко ж бы моцно кому испытати высота небесная и глубина морская, то ж бы моцно исповедати силу и храбрость*”

того славного господаря”, – красамоўна сцвярджае ён. Аўтар гаворыць пра велізарны палітычны ўплыў Вітаўта ў Еўропе, пра яго вялікі міжнародны аўтарытэт. Кіраўнікі шмат якіх дзяржаў і княстваў “*во велицей любви живуць*” з ім “*крепко служахуть ему*”, а таксама “*честь велику и дары многи и дани приношаху ему*”. Усемагутны Вітаўт, падкрэслівае аўтар, узводзіў на трон і пазбаўляў улады татарскіх ханаў у грознай Залатой Ардзе і фактычна валодаў “*усёй Рускай зямлёю*”.

“Пахвала Вітаўту” – вельмі цікавы і каштоўны помнік літаратуры і грамадска-палітычнай думкі Беларусі першай паловы XV ст. У творы ў сціслай, скандэнсаванай форме выказана гістарычная канцэпцыя ўсяго Беларуска-літоўскага летапісу 1446 г., яго асноўная ідэя. У гэтым летапісным зводзе сцвярджаецца погляд на Вялікае Княства Літоўскае як на літоўска-славянскую дзяржаву, якая прызнаецца галоўным цэнтрам палітычнага аб’яднання ўсходнеславянскіх земляў. Гэтая канцэпцыя была ідэалагічным абгрунтаваннем цэнтралізатарскай палітыкі літоўска-беларускіх князёў Альгерда і Вітаўта на Русі.

У 20-я гг. XVI ст. у асяродку патрыятычна настроеных літоўскіх арыстакратаў была створана на беларускай мове “Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага”,

легендарная гісторыя Літвы ад міфічнага князя Палямона да Гедыміна. У гэтым творы, напісаным у форме гістарычнай аповесці, без датавання падзей, сцвярджаецца паходжанне літоўскіх князёў і шляхты ад рымскіх патрыцыяў. Яны, уцякаючы ад пераследу імператара-тырана Нерона, быццам апынуліся ў Прынёманскім краі і заснавалі тут першыя гарады і княствы. Ваяўнічыя літоўскія князі, гаворыцца ў хроніцы, аднавілі палітычнае і культурнае жыццё на разбуранай ардой Русі, абаранілі яе ад нападаў татара-манголаў і стварылі магутную дзяржаву. Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага даведзена ў гэтым творы да часоў Гедыміна ўключна.

Створаная літоўскім храністам велічная, ідэалізаваная гісторыя Літвы поўная фактычных памылак, розных недакладнасцяў і нават недарэчнасцяў, не мае нічога агульнага з сапраўднасцю, хоць асобныя яе гістарычныя паданні (пра бітвы з татарамі, паходы Гедыміна на Украіну і інш.) маюць пад сабою рэальную аснову і ўяўляюць з сябе значную навукова-спазнавальную каштоўнасць.

Таццяна КАСІЛОВІЧ,

настаўніца беларускай мовы і літаратуры
сярэдняй школы № 52 г. Мінска.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

Мае школьныя настаўнікі

НАЗАЎТРА ВЕЧАРАМ Я СЯДЗЕЎ У СВАЙГО НАСТАЎНІКА

Гэта было пад канец зімы васемнацатага года. Адночы ў часе вялікага перапынку мяне спыніў выкладчык літаратуры Мікалай Фёдаравіч Кіпен.

– Кажуць, ты пішаш вершы? – запытаўся ён. – Зрэшты я сам бачыў іх у нашай газеце. Дык вось, пачытай іх мне. Я з прыемнасцю дапамагу. Літаратуру я люблю і цікаўлюся ёй. І ведаю ў гэтай справе, пэўна, крыху больш за цябе.

Назаўтра вечарам я сядзеў у свайго настаўніка і чытаў вершы. На стале стаяла лямпа... гарэў камінок. Насупраць мяне сядзеў Мікалай Фёдаравіч, слухаў і ўдумліва маўчаў.

Калі я кончыў чытанне, ён узяў мае сшыткі і пачаў гартаць паасобныя старонкі. Потым адклаў сшыткі.

– Я скажу табе шчыра. Думкі мае для цябе будуць непрыемныя, але я павінен іх выказаць. Гэта мой абавязак як настаўніка, як старэйшага. Бачыш, у тваіх вершах ёсць Пушкін, Някрасаў, Кальцоў, Нікіцін і шмат хто з славутых паэтаў, але няма цябе самога. Ты выяўляеш чужыя думкі і пачуцці, толькі перакручваеш на свой лад. Прыстасоўваеш да нашага часу. А час наш неспакойны, небяспечны, і хто ведае, чым усё гэта кончыцца. Паэтам ты не будзеш, а галаву сабе скруціць можаш.

Ён гаварыў і гаварыў, а я, ахоплены смуткам, слухаў яго, пакуль не схапіў сшыткі і не кінуў іх у камінок.

З успамінаў Міхася Машары.

ВЫРУЧЫЛІ НАСТАЎНІКІ

... Дырэктар вучылішча Пархомчык аднойчы выклікаў мяне ў настаўніцкую і паведаміў, што я павінен унесці дзесяць рублёў за навучанне. Я, разгублены, стаяў перад ім і не ведаў, што сказаць. Выручылі настаўнікі. Напэўна, кінулася ім у вочы мая збянтэжана-пастаць, бедная адзежына. Старыя боты на нагах “вышчарылі” зубы і былі перавязаны тэлефонным

дротам... Першая заступілася за мяне Нона Мікалаеўна – выкладчыца географіі.

– Аляксандр Міхайлавіч, – сказала яна, – дазвольце мне самой пагаварыць з Чарнушэвічам. І калі ён не зможа ўнесці дзесяць рублёў, дык я за яго ўнясу.

З успамінаў Міколы Хведаровіча (Чарнушэвіча).

РАЎНАЗНАЧНА АДКРЫЦЦЮ НОВАГА СВЕТУ

У 1922 годзе ўпершыню ў Старобінскай сямігодцы пачалі вывучаць беларускую мову. Гэта для мяне было раўназначным адкрыццём новага свету, бо, яшчэ вучачыся па хатах, я не раз думаў, чаму пішуць не так, як гавораць... Настаўнікам беларускай мовы ў сямігодцы быў Хвядос Іванавіч Дубоўскі. Я ніколі яго не забуду, гэта ён прывіў нам, вучням, любоў да роднага слова.

Мы ўсе любілі дзядзьку Хвядоса, толькі пра яго і гаварылі. Адночы я сказаў свайму брату: “Дзядзька

Хвядос – от хто беларус! Сапраўдны беларус!” “А ты хто? – запытаў у мяне брат. – Ты ж таксама беларус, і калі ўжо крэмаеш паперу, то пішы па-беларуску”. Гэта быў штуршок...

З успамінаў Аркадзя Чарнышэвіча.

Паводле: **Пяцьдзсят чатыры дарогі: Аўтабіяграфія беларускіх пісьменнікаў.** – Мінск, 1963.

Галіна СНІТКО

ФРАНЦІШАК БАГУШЭВІЧ У ШКОЛЬНАЙ ПРАГРАМЕ

Францішак Багушэвіч – адзін з найбольш яркіх прадстаўнікоў беларускай літаратуры і грамадскай думкі другой паловы XIX ст. Яго творчая спадчына заслужана лічыцца духоўным набыткам не толькі нашага народа, але і ўсяго свету, пра што сведчыць рашэнне міжнароднай арганізацыі ЮНЕСКА, згодна з якім 1990 год быў аб’яўлены годам Францішка Багушэвіча.

У школьныя праграмы па беларускай літаратуры ма-тэрыялы пра жыццё і творчасць пісьменніка ўпершыню былі ўключаны ў сярэдзіне 1920-х гг., калі нацыянальная літаратура пачала выкладацца ў школах усіх тыпаў як асобны навучальны прадмет. Тады найбольш поўна з творчасцю Ф. Багушэвіча вучні знаёміліся ў VII класе. На працягу 1920-х гг. выкладаўся сістэматычны курс літаратуры, і сямікласнікі знаёміліся з вуснай народнай творчасцю і храналагічна пададзенымі творамі пісьменнікаў XIX – пачатку XX ст., у тым ліку і з творамі Францішка Багушэвіча. Да гэтага часу адносіцца і першая спроба іх метадычнай інтэрпрэтацыі, якая належыць Івану Самковічу. У кнізе “Заданні па беларускай літаратуры для V, VI, VII класаў сямігадовай школы” (Менск, 1928) ён распрацаваў пытанні і заданні па тэме “Творчасць Ф. Багушэвіча”, разлічаныя на лабараторную сістэму навучання. Яны ўключалі разнастайныя віды дзейнасці: чытанне твораў, адказы на пытанні, напісанне даклада на тэму: “Творчасць Францішка Багушэвіча ды яе значэнне для беларускага нацыянальнага адраджэння”. Прапанаваны І. Самковічам пытанні арыентавалі вучняў не толькі на засваенне зместу твораў, але і на асэнсаванне іх мастацкіх асаблівасцяў, выяўленне аўтарскай пазіцыі. Для прыкладу прывядзем некаторыя з іх: “Як паэт адносіцца да ўсяго таго, што ён апісвае? Якія адносіны паэта – суб’ектыўныя ці аб’ектыўныя? Ці можна зрабіць заключэнне, каму і чаму спачувае паэт і адкуль гэта відаць?” або: “Дайце сваё заключэнне адносна мастацкіх якасцей твораў Багушэвіча” [1, 40].

Калі “ў 20-я гады, – як адзначае адзін з аўтарытэтных даследчыкаў метадыкі выкладання беларускай літаратуры Вера Ляшук, – у школьныя праграмы і падручнікі так ці інакш былі ўключаны ўсе найбольш таленавітыя пісьменнікі, даследчыкі і тэарэтыкі беларускай літаратуры”, то ў перадваеннае дзесяцігоддзе “большасць з іх былі рэпрэсаваны або, калі ў жывых ужо не было, то зганьбаваныя як ворагі народа, як выразнікі буржуазных ідэй, абаронцы кулацтва, эксплуататары народа, прыгоннікі, манахі-цемрашальнікі. Да іх ліку былі аднесены Ф. Скарына, Ф. Багушэвіч, В. Дунін-Марцінкевіч, М. Багдановіч, Ядвігін Ш., А. Гарун, Ц. Гартны, М. Гарэцкі, М. Чарот, М. Зарэцкі і многія іншыя” [1, 103]. Гэта прывяло да таго, што ў апублікаваных у 1930 г. праграмах па беларускай літаратуры са школьнага вывучэння ў VII класе выключаліся не толькі фальклор і старажытная літаратура, але і творы пісьменнікаў XIX ст. Настаўнікі апынуліся ў драматычным становішчы, калі фактычна не мелі права знаёміць сваіх вихаванцаў з найлепшымі прадстаўнікамі нацыянальнай літаратуры і культуры, да якіх належыць і Францішак Багушэвіч.

На пачатку 1930-х гг. быў прыняты шэраг пастановаў на-конт школы, у прыватнасці пастанова СНК і ЦК ВКП(б) “Аб пачатковай і сярэдняй школе” (верасень 1931 г.), згодна з якой уводзілася дзесяцігадовае навучанне. Лі-таратура, у тым ліку беларуская, пачала вывучацца ў два этапы. Першы этап, які вядомы рускі метадыст Марыя Рыбнікава назвала літаратурным чытаннем, выкладаўся ў V – VII класах; другі, дзе вывучаліся асновы гісторыі літаратуры, – у VIII – X класах. Гэта азначала, што на другім этапе літаратурнай адукацыі абавязкова трэба было вывучаць каго-небудзь з пісьменнікаў XIX ст. Так у школу вярнулася імя Францішка Багушэвіча. У створанай у 1935 г. праграме па беларускай літаратуры для старэй-шых класаў упершыню была ўведзена манаграфічная тэма, прысвечаная яго жыццю і творчасці. Анатацыя да яе арыентавала разглядаць Ф. Багушэвіча ў святле вуль-гарызатарскіх ацэнак, у прыватнасці як прадстаўніка літа-ратуры беларускай вясковай буржуазіі. Новыя праграмы 1937 – 1940 гг. па роднай літаратуры для VIII – X класаў не мелі анатацыі да асобных твораў, да аглядавых і ма-награфічных тэмаў, аднак па-ранейшаму рэкамендавалі для вывучэння ў VIII класе тэму “Францішак Багушэвіч”. Згодна з праграмай 1940 г. яе складалі біяграфія пісьмен-ніка, паэма “Кепска будзе!” і сем вершаў паэта – “Дудка беларуская”*, “Бог не роўна дзеле”, “У астрозе”, “Не цурайся!”, “Быў у чысцы”, “Гора”, “Кальханка”. Верш “Скацінная апека” значыўся ў спісе твораў для пазаклас-нага чытання. Паказальна, што ў праграме творчасць Францішка Багушэвіча пададзена досыць шырока.

У многім гэтаму спрыяла ўз’яднанне ўсходніх і заход-ніх абласцей рэспублікі. Яно ажыўляла ў Заходняй Беларусі працэс беларусізацыі, які не мог не паўплываць станоўча і на іншыя рэгіёны рэспублікі. Партыйным кіраўніцтвам БССР была прынята спецыяльная пастанова аб вывучэн-ні беларускай мовы і літаратуры ў сярэдняй і вышэйшай школе, а наркамату асветы рэспублікі даручалася пад-ручнікамі і метадычнымі дапаможнікамі забяспечыць выкладанне прадметаў нацыянальнага профілю. Трэба, аднак, улчыць, што падручнікаў гістарычна-літаратур-нага тыпу ў той час не існавала і настаўнікі самі давалі інтэрпрэтацыю мастацкім творах, у тым ліку творах Ф. Багушэвіча. У часопісе “Савецкая школа”, які выдаваў-ся ў дапамогу настаўнікам з лютага 1940 г., быў змешчаны толькі адзін літаратуразнаўчы артыкул Васіля Барысен-кі “Паэт-рэаліст Ф. Багушэвіч” (Савецкая школа, 1940, № 1-2), прысвечаны жыццю і творчай дзейнасці паэта.

Сёння, калі адкрываюцца невядомыя старонкі гіс-торыі беларускай школы перыяду Вялікай Айчыннай вайны, ёсць усе падставы сцвярджаць, што творчасць Францішка Багушэвіча вывучалася і тады, прычым не толькі ў школах, якія знаходзіліся ў савецкім тыле ці ў партызанскіх зонах, але і на акупаванай гітлераўцамі тэрыторыі. Як адзначае Леанід Смілавіцкі, “галоўная стаўка ў школьным будаўніцтве акупантамі рабілася

* Так у праграме. Верагодна, маецца на ўвазе верш “Мая дудка” са зборніка “Дудка беларуская”. – *Заўвага рэд.*

на прапаганду нацыянальнай выключнасці беларускага народа, на адмежаванне ад усяго рускага і польскага... Гітлераўцы разумелі, што школа — гэта свайго роду матор нацыянальнай свядомасці і культуры, і імкнуліся выкарыстаць яго ўсебакова” [5, 195]. Таму ў Баранавіцкай, часткова Мінскай і Віленскай, у паўночных рэгіёнах Брэсцкай, Пінскай і Палескай абласцей (складалі адну трэць тэрыторыі БССР і былі вылучаны ў генеральную акруту “Беларусь” рэйхскамісарыята “Остланд”) у той перыяд адкрываліся пачатковыя і сярэднія школы. Мовай выкладання ў іх была вызначана беларуская, акрэслена кола навучальных дысцыплін, першымі з якіх у прынятых генеральным камісарам Вільгельмам Кубэ “Часовых школьных правілах” значыліся беларуская мова і літаратура. Тэрміналагічнай камісіяй пры школьным інспектарыяце да снежня 1941 г. былі падрыхтаваны і свае праграмы, у тым ліку па беларускай мове. Новай праграмы па беларускай літаратуры не было, таму настаўнікі карысталіся праграмай 1940 г., у якой, як адзначалася вышэй, творчасць Францішка Багушэвіча была акрэслена шырока.

Не змяніўся змест манаграфічнай тэмы “Францішак Багушэвіч” і ў праграмах першых пасляваенных гадоў. Аднак новая хваля рэпрэсій, якая ў канцы 1940—пачатку 1950-х гг. у чарговы раз на Беларусі праводзілася пад сцягам барацьбы з нацыяналізмам, прывяла да скарачэння месца Ф. Багушэвіча ў школьнай практыцы. Аналіз праграм па беларускім мастацкім слове 1950-х гг. сведчыць, што знаёмства вучняў з творчасцю паэта пачыналася ў курсе літаратурнага чытання ў VII класе і працягвалася ў старэйшых, у прыватнасці, у VIII класе пры вывучэнні адпаведнай манаграфічнай тэмы. У VII класе, згодна з праграмамі 1952—1958 гг., нязменна вывучаліся ўсяго два вершы паэта — “Бог не роўна дзеле” і “Чаго бязьш, мужычок?”. Значна збыднела і заставалася нязменнай на працягу дзесяцігоддзя і манаграфічная тэма, прысвечаная Ф. Багушэвічу. У яе ўваходзілі лірыка паэта (вершы “У астрозе”, “Гора”, “Мая дудка”) і паэма “Кепска будзе!”. Заўважым, што колькасць вершаў для вывучэння ў параўнанні з даваеннымі праграмамі скарацілася амаль напалову.

Варта адзначыць, што ў той перыяд (канец 1940-х гг.) былі створаны першыя падручнікі гістарычна-літаратурнага тыпу для VIII—X класаў. Падручнік “Беларуская літаратура” для VIII класа выйшаў у 1949 г. пад рэдакцыяй Васіля Барысенкі і Міхася Лынькова і вытрымаў дзесяць выданняў. Асноўныя яго недахопы — неадпаведнасць праграме, нізкая метадычная культура, ідэалагізаваная ацэнка літаратурных фактаў, з’яў, жыцця і творчасці асобных пісьменнікаў — былі ўласцівыя і раздзелу пра Францішка Багушэвіча. Станоўчай ацэнкі заслугоўвае падручнік “Родная літаратура” для VII класа (першае выданне — 1945), укладзены вядомым культурным дзеячам і педагогам Алесіяй Александровіч. Ён вызначаўся багаццем зместу і ціка-

вым метадычным апаратам і адыграў значную ролю ў далучэнні вучняў да скарбаў нацыянальнага мастацтва слова. Так, раздзел, прысвечаны Ф. Багушэвічу, пачынаўся ў ім з эпіграфа і партрэта пісьменніка, пасля ішлі асноўныя звесткі з яго біяграфіі, прыводзіліся творы (“Бог не роўна дзеле”, “Мая хата”), а таксама пытанні і заданні да іх. У якасці эпіграфаў А. Александровіч брала словы пісьменнікаў, чые творы вывучаліся сямікласнікамі. Да тэмы “Францішак Багушэвіч” смела быў узяты яго заклік: “*Не пакідайце мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!*” На жаль, падручнік вытрымаў усяго пяць выданняў, бо не адпавядаў тагачасным ідэалагічным устаноўкам.

У перыяд хрушчоўскай “адлігі” пачалася новая хваля розных мадэрнізацый у галіне адукацыі. Новыя навучальныя планы і праграмы ўводзіліся ў практыку школьнай працы. Адпаведна з новымі праграмамі па беларускай літаратуры ў 1960-я гг. тэма “Францішак Багушэвіч” (кароткія звесткі пра жыццё і творчасць пісьменніка, вершы “Мая дудка”, “Гора”, “Ахвяра”, “Не цурайся”, паэма “Кепска будзе!”) вывучалася толькі ў VIII класе*. На прыкладзе твораў Ф. Багушэвіча вучняў знаёмілі з паняццем крытычнага рэалізму. Для самастойнага чытання васьмікласнікам прапанаваліся вершы “Калыханка”, “Бог не роўна дзеле”, “Быў у чысцы”, “Удава”, “Дурны мужык як варона”. Адзін з вершаў паэта (на выбар вучня) рэкамендаваўся для завучвання на памяць. Адзначым, што ў такім выглядзе манаграфічная тэма, прысвечаная Ф. Багушэвічу, вывучалася ў школе фактычна да канца 1980-х гг. Невялікія змены, якія ўносіліся ў праграмы на працягу 1970—1980-х гг., у дачыненні да тэмы “Францішак Багушэвіч” закраналі толькі спіс твораў для самастойнага чытання. Так, у 1980-я гг. з яго былі выключаны вершы “Дурны мужык як варона” і “Удава”, замест іх уведзена байка “Воўк і авечка”. Нязменнай заставалася на працягу двух дзесяцігоддзяў і анатацыя да тэмы. У ёй значылася: “Кароткія звесткі аб жыцці і творчасці пісьменніка. Ф. Багушэвіч — буйнейшы прадстаўнік крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры XIX ст. Грамадзянскасць, народнасць творчасці Ф. Багушэвіча. Эстэтычныя погляды пісьменніка. Рэалістычны паказ беднасці і бяспраўя беларускага сялянства паслярэформеннай пары, пратэст супраць сацыяльнага і нацыянальнага ўціску. Народная мараль і мараль прыгнятальнікаў у творах Багушэвіча. Сувязь творчасці з фальклорам, гутарковасць, сказаваць,

* Творы Ф. Багушэвіча былі змешчаны ў падручніку В. Барысенкі і М. Лазарука “Беларуская літаратура”, які шматразава перавыдаваўся ў 1960-я гг. — *Заўвага рэд.*

Галіна Мікалаеўна Снітко — старшы выкладчык кафедры метадыкі выкладання беларускай літаратуры і краязнаўства Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна. Закончыла Брэсцкі педагагічны інстытут (1993), аспірантуру пры ім (1996). Мае больш як 60 публікацый па метадыцы выкладання беларускай літаратуры ў школе і па літаратурным краязнаўстве. У суаўтарстве з В. Ляшук напісала кнігі “Літаратура Берасцейшчыны” (Брэст, 1999) і “Вывучэнне аглядавых тэмаў па беларускай літаратуры” (Мінск, 2001). Адзін з аўтараў падручнікаў па беларускай літаратуры для VIII і IX класаў, навучальна-метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў па беларускай літаратуры для V, VI і IX класаў, кніг для пазакласнага чытання ў VII і VIII класах, дапаможнікаў для навучэнцаў агульнаадукацыйных школ, гімназій, ліцэяў VIII, X і XI класаў і інш.

песеннасць мовы. Месца і роля Ф. Багушэвіча ў гісторыі беларускай літаратуры” [2, 74]. Заўважым, што ў анатацыі была фраза “... пратэст супраць нацыянальнага ўціску”. Яна, аднак, так і заставалася фразай, паколькі матэрыялу для яе асвятлення праграмы не давалі. У 1989 г. у сувязі з пераходам на адзінаццацігадовае навучанне манаграфічная тэма, прысвечаная Ф. Багушэвічу, была перанесена ў праграму IX класа*. Выпускнікі сярэдніх школ па-ранейшаму ведалі Ф. Багушэвіча толькі як паэта, аўтара паэмы “Кепска будзе!”, заснавальніка крытычнага рэалізму. Па-за іх увагай заставаўся Багушэвіч-публіцыст, Багушэвіч-празаік.

Гэты недахоп улічаны складальнікамі новых праграм па беларускай літаратуры – творчым калектывам Нацыянальнага інстытута адукацыі пад кіраўніцтвам Міхася Лазарука і выкладчыкамі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна на чале з Верай Ляшук. Два варыянты праграмы школьнага курса беларускай літаратуры народжаныя працэсам нацыянальна-культурнага адраджэння, які пачаўся ў краіне ў канцы 1980-х гг. а таксама дзяржаўнай адукацыйнай палітыкай, адлюстраванай у Законе “Аб адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь”. Гэта дало грамадству мажлівасць выразна акрэсліць месца і ролю Францішка Багушэвіча ў гісторыі нацыянальнай літаратуры і культуры, якія ў свой час дакладна вызначыў Максім Гарэцкі: “Па духу, па спосабу думання, па ідэалогіі ўся наогул паэзія Багушэвіча вельмі нацыянальная, так што ён – наш першы нацыянальны паэт у поўным значэнні гэтага слова. Нацыянальны элемент у Багушэвіча ніколі не пераходзіў у нацыяналістычную аднабокасць” [4, 290]. Таму ў сённяшніх школьных праграмах творчасць Францішка Багушэвіча займае належнае ёй месца і падаецца даволі поўна. Першае знаёмства вучняў з фактамі біяграфіі пісьменніка, асобнымі яго творами па праграме БрДУ адбываецца ў VII класе, па праграме інстытута адукацыі – у VIII. Змест тэмы “Францішак Багушэвіч” у гэтых класах розны. У VII класе для абавязковага вывучэння рэкамендуецца вершы “Воўк і авечка” ці “Бог не роўна дзеле”, для самастойнага чытання – “Мая хата”, “Хмаркі”. У VIII класе тэма прадстаўлена вершамі “Праўда”, “Смык”, “Быў у чысцы”, “Хмаркі”, “Калыханка”, апаваданнем “Тралялёначка” (для класнага вывучэння), а таксама вершамі “Мая хата”, “Хрэсьбіны Мацюка” (для самастойнага чытання). У манаграфічнай тэме, прысвечанай Ф. Багушэвічу, якая па абедзвюх праграмах вывучаецца ў X класе, вершаваныя творы засталіся тым самым, што і ў праграмах папярэдніх гадоў, – “Мая дудка”, “Гора”, “Бог не роўна дзеле”, “Ахвяра”, “Не цурайся”, паэма “Кепска будзе!” – праўда, з іншай інтэрпрэтацыяй. Для прыкладу спашлемся на анатацыю да твораў у брэсцкай адукацыйнай праграме: “Дэмакратычная накіраванасць паэта. Пратэст супраць сацыяльнага ўціску, праблема інтэлігенцыі і народа. Вобраз селяніна-працаўніка – стваральніка матэрыяльных каштоўнасцей і ахвяры сацыяльнай несправядлівасці – і яго духоўнае характава. Вершы аб ролі паэта і паэзіі. Своеасабліваць паэзіі Ф. Багушэвіча, яе сказаваць, гутарковаць, кантрастнасць вобразаў, сувязь з фальклорам” [3, 71].

* Гл., напрыклад, падручнік Васіля Івашына і Міхася Лазарука (1992). – *Заўвага рэд.*

Упершыню ў гісторыі школы ў манаграфічную тэму ўключана публіцыстыка (прадмова да зборніка “Дудка беларуская”) і проза (апаваданне “Тралялёначка”) Ф. Багушэвіча, робіцца акцэнт на грамадзянска і эстэтычныя погляды пісьменніка, яго клопат пра развіццё і захаванне роднай мовы, пра нацыянальнае адраджэнне. Заўважым, што ў праграмах змест манаграфічнай тэмы розніцца па пытаннях тэорыі літаратуры, па наяўнасці крытычных артыкулаў: у брэсцкую праграму ўключана апаваданне “Тралялёначка”, у мінскую – паэма “Кепска будзе!”. Гэта, аднак, істотна не мяняе асноўных падыходаў да вывучэння творчасці Ф. Багушэвіча ў школе. Аналіз сучасных праграм сведчыць, што, па-першае, у іх (з улікам узроставых асаблівасцяў вучняў) уключаны найлепшыя і сапраўды вартыя творы Ф. Багушэвіча, а, па-другое, Ф. Багушэвіч пададзены ў праграмах не толькі як паэт, але і як празаік, публіцыст. Дзякуючы гэтаму ў настаўніка ёсць мажлівасць шырока далучаць сваіх выхаванцаў да літаратурнай спадчыны пісьменніка, знаёміць з яго жыццём і дзейнасцю, з яго грамадзянскімі, эстэтычнымі і маральна-этычнымі поглядамі.

У пасляваенны перыяд першыя метадычныя рэкамендацыі па вывучэнні твораў Францішка Багушэвіча ў школе былі зроблены Аленай Гарачун і змешчаны ў кнізе А. Гарачун і А. Панамаровай «Метадычныя распрацоўкі да хрэстаматыі “Родная літаратура” для 7 класа сярэдняй школы» (Мінск, 1955). Доўгі час настаўнікі карысталіся працай Ганны Сондак “Вывучэнне беларускай літаратуры XIX стагоддзя” (Мінск, 1963). Адзін яе раздзел прысвечаны Ф. Багушэвічу. У ім прыводзіцца матэрыял па біяграфіі пісьменніка, даецца грунтоўны аналіз трох яго вершаў – “Як праўду шукаць”, “Смык”, “Мая дудка”, а таксама паэмы “Кепска будзе!”. Раздзел напісаны ў адпаведнасці з узроўнем тагачаснай літаратуразнаўчай навукі, таму сучасны настаўнік не можа выкарыстаць гэты матэрыял цалкам. Разам з тым у працы не страцілі актуальнасці метадычныя рэкамендацыі Г. Сондак, накіраваныя на прыцягненне вучняў да разнастайных відаў рэпрадукцыйнай і творчай дзейнасці (гутаркі, лекцыі, складанне плана і г. д.) пры вывучэнні гэтай тэмы.

Метадычныя пошукі па вывучэнні творчасці Францішка Багушэвіча актывізаваліся ў канцы 1980-х гг. у сувязі са 150-годдзем з дня нараджэння пісьменніка. Некалькі цікавых артыкулаў метадычнага характару змясціў часопіс “Беларуская мова і літаратура ў школе” (з 1992 г. “Роднае слова”): “Вывучэнне творчасці Ф. Багушэвіча ў VIII класе” А. Залескай, “Мастацкі аналіз твора пры вывучэнні паэзіі Ф. Багушэвіча (VIII клас)” Н. Тарэлкінай (абодва 1989, № 5), “Тэмы сачыненняў па творчасці Ф. Багушэвіча” І. Быхавец (1989, № 10), “Набліжэнне да Багушэвіча: Вывучэнне творчасці Ф. Багушэвіча на ўроку” Л. Тарасюк і інш. (2000, № № 3, 4). Сёння найбольш поўна метадычная інтэрпрэтацыя твораў Ф. Багушэвіча зроблена Аляксеем Майсейчыкам (раздзел “Францішак Багушэвіч” у кнізе: Ляшук В., Майсейчык А. Родная літаратура ў 7 класе, 1997) і Вячаславам Смалем (Вывучэнне жыцця і творчасці Ф. Багушэвіча ў X класе // Беларуская мова і літаратура, 1999, № 4). Варта адзначыць таксама пэўныя набыткі і ў арганізацыі пазаўрочнай працы ў школе па творчасці Ф. Багушэвіча. У прыватнасці, заслу-

гоўваюць увагі вечарыны “Ох, дайце мне смык, каб па сэрцах граў” (Ляшук В., Смальянава Л. Матэрыялы для пазакласнай работы па беларускай літаратуры. Мінск, 1971), “Шануйце мову, каб не ўмёрлі!” (Варонік С., Новік М. // Роднае слова, 1995, № 12) і інш.

Літаратура

1. **Ляшук В.** Вывучэнне беларускай літаратуры ў школе: Гісторыка-метадычны нарыс (даваенны перыяд). – Мінск: Універсітэцкае, 1994.

У часопісе “Роднае слова” (“Беларуская мова і літаратура ў школе”) шырока і грунтоўна асвятляліся і асвятляюцца жыццё і творчасць Францішка Багушэвіча. Найперш у артыкулах знакамітага багушэвічазнаўцы Уладзіміра Содаля (1988, № 7; 1989, № 10; 1990, № № 1 – 6, 11, 12; 1991, № 9; 1994, № 12; 1995, № 3; 1996, № 7; 2001, № 4; 2007, № 3), а таксама ў матэрыялах “Багушэвіч у Кушылянах” Генадзя Кісялёва (1989, № 6), “Мова твораў Францішка Багушэвіча” Уладзіміра Ламекі і Уладзіміра Содаля (1994, № 10), «“Дзякуй табе, браце, Бурачок Мацею...”: Духойная прысутнасць і вобраз Францішка Багушэвіча ў творчасці беларускіх паэтаў» Алеся Бельскага (1998, № 11), “Новыя аспекты вывучэння творчасці Францішка Багушэвіча” Ігара Запрудскага, “Францішак Багушэвіч: Жыццё і творчасць” Веры Пракоп, “Францішак Багушэвіч і паўстанне 1863 года” Генадзя Кісялёва і “На гасціннай зямлі Украіны: Жыццё Францішка Багушэвіча ў Канаце” Георгія Загародняга (2001, № 3), “Арфічныя матывы і хрысціянскія архетыпы ў паэзіі Францішка Багушэвіча” Уладзіміра Конана, “Умоўна-рэалістычная тэндэнцыя і праблема духоўнага сінергізму ў паэзіі Францішка Багушэвіча” Валерыя Максімовіча і «“От быў чалавек...”: Асоба Францішка Багушэвіча вачыма сучаснікаў і нашчадкаў» Уладзіміра Содаля (2001, № 4), “Да пытання аб назовах і саманазовах Беларусі і беларусаў у творчасці Францішка Багушэвіча” Веры Ляшук і “Літаратурны музей у Кушылянах” У. Содаля (2001, № 5), “Узровень камунікацыйнай пісьменнасці вучняў: Сачыненне па творчасці Францішка Багушэвіча і Янкі Лучыны. X клас” Кацярыны Цімашковай (2005, № 5), “Кнігі Францішка Багушэвіча” Лоры Доўнар (2006, № 8).

2. **Праграмы сярэдняй агульнаадукацыйнай школы з беларускай і рускай мовамі навучання:** Беларуская літаратура. – Мінск: Навук.-метадычны цэнтр вучэб. кнігі і сродкаў навучання, 2002.

3. **Праграмы сярэдняй школы:** Беларуская мова і літаратура. – Мінск: Нар. асвета, 1986.

4. **Родная літаратура:** Хрэстаматыя. 10 клас / Склад. Л. Асташонак і інш. – Мінск: Маст. літ., 1997.

5. **Смілавіцкі Л.** Невядомыя старонкі беларускай школы // Польша. 1994. № 12.

Урок-даследаванне

ПРАБЛЕМА МАРАЛЬНАГА ВЫБАРУ Ў РАМАНЕ “ЗАПІСКІ САМСОНА САМАСУЯ” А. МРЫЯ

Мэты: раскрыць філасофскі змест твора, паказаць тып маралі і грамадскіх паводзінаў, апісаны ў рамане, і аўтарскую пазіцыю; параўнаць стаўленне галоўнага героя рамана да сябе і да людзей і пераканацца, што такая пазіцыя непрымальная;

садзейнічаць выпрацоўцы ў вучняў уласнага меркавання па згаданай праблеме;

вучыць падлеткаў выказваць свае меркаванні і аргументавана іх выкладаць;

развіваць камунікацыйныя навыкі, дыялагічную і маналагічную мову.

Тып урока: урок-даследаванне (праца ў групах).

Абсталяванне: ілюстрацыі вучняў да рамана “Запіскі Самсона Самасуя”, лагатыпы вобраза Самсона Самасуя, апорныя схемы.

Афармленне дошкі: партрэт А. Мрыя, плакат-эпіграф, ілюстрацыі да твора, апорныя схемы.

Эпіграф да ўрока:

Змест мастацкага твора не пераходзіць, як вада, якая пераліваецца з аднаго збана ў другі, з твора ў галаву чытача. Ён аднаўляецца чытачом па арыенцірах, якія дадзены ў самім творы, а ў канчатковым выніку звязаны з духоўнай дзейнасцю чытача.

Старажытны філосаф Лемус.

ХОД УРОКА

I. Уводна-матывацыйная частка.

Вучань выразна чытае верш на тэму маральнага выбару, розных жыццёвых дарог, адказнасці чалавека за свае ўчынкі. Можна прапанаваць верш “Каждый выбирает по себе...” Юрыя Левітанскага. Настаўнік праводзіць пошукавую гутарку.

– Якім вам уяўляецца лірычны герой гэтага

верша?

– Ці можна назваць гэтыя радкі споведдзю душы Самсона Самасуя? Чаму?

II. Увядзенне ў тэму.

Педагог прапануе вучням спіс чалавечых заганав з іх лексічным тлумачэннем (праца ў парах, групах).

Авантурыст – 1) той, хто шукае прыгоды; 2) беспрынцыповы чалавек, схільны да несумленных спраў, прайдзісвет.

Бюракрат – чалавек, які выконвае службовыя абавязкі фармальна, не клапацячыся пра сутнасць справы, фармаліст, валакітчык.

Дурушнік – той, хто пад выглядам адданасці каму-небудзь дзейнічае супраць яго.

Дэмагог – той, хто ўздзейнічае на пачуцці слухачоў прывабнымі, але падманымі абяцаннямі для дасягнення сваіх мэтаў.

Кар’ерыст – той, хто ў пагоні за асабістым поспехам па службе не ўлічвае інтарэсаў грамадскай справы.

Падхалім – ліслівец, падліза. Залішне паслужлівы, які паддобраваецца з карыслівымі мэтамі.

Прайдзісвет – несумленны чалавек.

Прыстасаванец – чалавек, які прыстасоўваецца да абставінаў, лёгка мяняе погляды, хаваючы сапраўдны перакананні, дурушнік.

Хам – чалавек з грубымі, нахабнымі паводзінамі.

Эгаіст – той, хто любіць толькі сябе, клапаціцца толькі пра свае інтарэсы.

Заданні вучням:

а) індывідуальна – вызначыць тры якасці, якія найбольш падыходзяць для характарыстыкі Самсона Самасуя;

б) у парах – абмеркаваць і пакінуць дзве характарыстыкі, якія найбольш поўна характарызуюць героя, прэзентаваць вынікі;

в) у групах – вырашыць, якую адну, самую галоўную, якасць варта пакінуць (шляхам дыскусавання, пераканання), пракаментваць выбар.

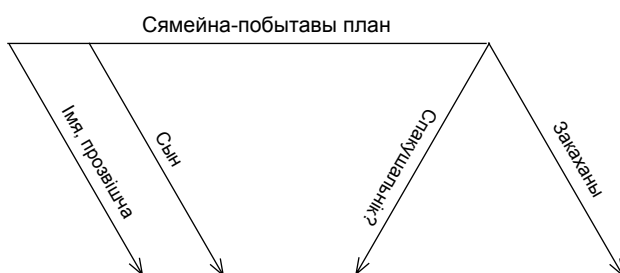
Слова настаўніка. Вызначэнне мэты.

Талент А. Мрыя кліча нас не проста пранікнуць у таямніцу свайго часу, але і зазірнуць у святая святых – тайну чалавечай псіхікі, дае нам мажлівасць назіраць за героем, сачыць за яго шляхам па жыццёвай (кар’ернай) лесвіцы. Безумоўна, не толькі сачыць, але і ацэньваць, супастаўляць, аналізаваць.

III. Вывучэнне тэмы.

Работа творчых груп на матэрыяле дамашніх напрацовак.

I група. Прапануе апорную схему “Маральнае аблічча Самсона Самасуя ў сямейна-побытавым плане”, на аснове якой характарызуецца літаратурны герой.

II група. Прапануе апорную схему “Маральнае аблічча Самсона Самасуя ў сацыяльным плане”, на аснове якой характарызуецца Самасуя.

Сацыяльны план

1. Сябра РВК.
2. Старшыня дзіцячай камісіі.
3. Старшыня таварыства “Прэч несвядомасць”.
4. Старшыня таварыства “Няхай гадуюцца дзеткі”.
5. Сябра праўлення таварыства прыхільнікаў “здахаты на буржуазею”.
6. Раённы інспектар працы.
7. Сябра жаночай камісіі РВК.
8. Райліт.
9. Райахова здароўя.
10. РайМОПР.
11. Райхім.
12. Сябра раённай абортнай камісіі.
13. Член саюза паляўнічых.
14. Ганаровы пажарнік.
15. Загадчык райкультаддзела.
16. Загадчык кіравання дзейнасцю 80 настаўнікаў.
17. Выканаўца галоўнай ролі ў п’есе.
18. ?
19. ?
20. ?

– Чаму ў пунктах 18, 19, 20 нічога не ўпісана? (Не змог падпарадкаваць, узяць у свае рукі Самсон тры сферы – сонца, паветра, вяду.)

III група. Знаёміць аднакласнікаў са зместам свайёй апорнай схемы і просіць падабраць да яе заглавак. (“Абагульнена-філасофскі план”).

1. Эгаіст.
2. Дэмагог.
3. Кар’ерыст.

4. Прыстасаванец.
5. Авантурыст.
6. Прайдзісвет.
7. Бюракрат.
8. Малакультурны.
9. Неадукаваны.
10. Самазадавалены.
11. Нецярпімы да іншадумства.
12. Хітры.
13. Жыццёстойкі.
14. Падхалім.
15. Двудушны.
16. Сын свайго часу.

IV група. Прапануе аналіз мовы Самсона Самасуя.

V група. Паказвае ілюстрацыі да твора, лагатыпы Самасуя (хамелеон, камар, вуж, павук), тлумачыць.

Падагульняльныя слова настаўніка.

Каб зразумець, як стаць сапраўдным чалавекам, трэба ведаць, што ўяўляюць з сябе заганы чалавека.

IV. Рэфлексія.

I група. Складае асацыяцыйны рад слоў да паняцця “кар’ера”.

II група. Працягвае выказванне: “Кар’ера чалавека – гэта ...”.

III група. Працягвае выказванне: “Самасуеўшчына – гэта ...”.

IV група. Адказвае на пытанне: наколькі эпіграф да ўрока адпавядае тэме?

V група. Выбірае, які схематычны шлях С. Самасуя да мэты. Тлумачыць выбар.

V. Дамашняе заданне.

I група. Знайсці самасуевых у творах замежных пісьменнікаў.

II група. Складзі памятку для тых, хто марыць пра кар’еру.

III група. Адказаць на пытанне: ці ёсць душа ў С. Самасуя, а можа, яна мёртвая?

IV група. Паразважаць: С. Самасуя – чалавек свайго часу ці ахвяра часу?

V група. Вусна паразважаць, якая думка з пададзеных ніжэй больш слушная або блізкая вучням.

1. Існуе павер’е: нараджаецца чалавек, і на небе ўспыхвае зорка, а богі адразу вызначаюць лёс нова-народжанага, і гэтага лёсу не пазбегнуць. Чалавеку толькі застаецца плысці па цячэнні свайго лёсу, які напісаны на нябёсах.

2. Імя як бы стварае касцяк чалавека, на які поры года толькі наносзяць свае фарбы. Але ўлада імён не фатальная. Многае дадзена чалавеку для развіцця, барацьбы са сваімі заганамі.

Любоў ВАЎЧОК,
настаўніца беларускай мовы і літаратуры
СПШ № 9 г. Пінска.

Пра творчы шлях настаўніцы распавяла Валянціна Іванова ў ліпеньскім нумары “Роднага слова”.

Юры МЯНЬКОЎ

ЧАМУ БЕЛАРУСЫ НЕ РАЗМАЎЛЯЮЦЬ ПА-БЕЛАРУСКУ

УРОК-ДЫСПУТ

Мэты: сфармаваць уяўленне пра дыспут як жанр публічнага выступлення, вучыцца лагічна і паслядоўна выкладаць свае назіранні над тым, што адбываецца ў жыцці, выказаць уражанні ад убачанага і пачутага; вучыцца рабіць аналіз адказаў сваіх таварышаў; развіваць творчае і лагічнае мысленне, памяць, кемлівасць, вусную мову вучняў; развіваць прыгажосць пісьма, актыўнасць і ініцыятыву; абуджаць нацыянальную самасвядомасць, любоў і павагу да роднай мовы і гісторыі.

Тэхналогія, што была выкарыстана на ўроку: французская педагагічная майстэрня з элементамі практнага навучання.

Узрост: IX і XI класы.

Абсталяванне і афармленне: сачыненні-праекты “Чаму беларусы не размаўляюць па-беларуску”; газета-плакат “Мы заўсёды будзем размаўляць па-беларуску”; партрэты беларускіх пісьменнікаў; выстава кніг пра мову; малюнкi вучняў на тэму “Ведай і паважай сваю родную мову!”; музычныя фанаграмы (у выкананні маладзёжных гуртоў, паэтаў-бардаў і інш.), магнітафон.

Эпіграф:

Вякамі ёй ходу – жыцця не давалі,
Вякамі чынілі насмешкі ды кпіны,
Вякамі крыўлялі, глушылі, тапталі
Вялікую мову няшчаснай краіны.

Ніл Гілевіч.

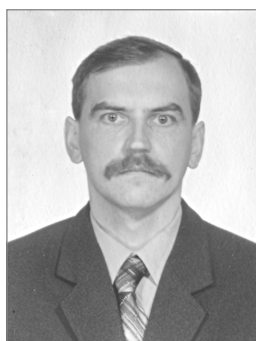
Творы, якія школьнікі вучылі на памяць да ўрока (на выбар):

1. Уладзімір Караткевіч. Беларуская песня.
2. Алесь Гарун. Гімн роднай мове.
3. Ларыса Геніюш. Скарбы слоў.
4. Ніл Гілевіч. Праклён.
5. Авяр’ян Дзеружынскі. Роднае слова.
6. Янка Купала. Ворагам Беларушчыны.
7. Паўлюк Прануза. Родная мова.
8. Віктар Шніп. Малітва за школу.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

Настаўнік паведамляе вучням тэму і мэты ўрока.

Юры Уладзіміравіч Мянкоў – настаўнік беларускай мовы і літаратуры Баравабудскай дзяржаўнай установы адукацыі “Вучэбна-педагагічны комплекс дзіцячы сад-школа” Кармянскага раёна. Закончыў факультэт славянскай філалогіі Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова (2002).

II. Слова настаўніка.

На дварэ XXI ст., а мы, беларусы, яшчэ не змаглі зразумець, што няма панскіх моў, што беларуская мова – прыгожая, багатая, такая самая еўрапейская, як і французская ці нямецкая. Беларусы чамусьці цураюцца сваёй роднай мовы, імкнуцца размаўляць па-руску. Але яны абавязкова нешта страчваюць. Яшчэ ў XIX ст. вялікі беларускі паэт Францішак Багушэвіч сказаў: “Мова – ёсць адзежа душы”. А потым ён жа дадаў: “Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі!” Гэтыя словы класіка беларускай літаратуры вельмі актуальныя для сучаснага беларускага грамадства.

Давайце, юнакі і дзяўчаты, гучна прамовім: “Мы ніколі не забудзем беларускай мовы!”

(Вучні прамаўляюць.)

Сёння на ўроку беларускай мовы мы будзем імкнуцца адказаць на вельмі важнае пытанне для нас усіх – беларусаў: “Чаму беларусы не размаўляюць па-беларуску?”

Я спадзяюся, што гэты ўрок хоць крышачку наблізіць вас, юнакі і дзяўчаты, да адказу, і вы зробіце ўсё магчымае, каб беларуская мова, беларуская песня жыла ў вашым сэрцы.

III. Індукцыя.

Вучні слухаюць фанаграму песні на словы Ларысы Геніюш “Запяі мне песню” ў выкананні Вальжыны Цярэшчанкі, паказваюць падрыхтаваныя малюнкi, раскрываюць іх настрой, колеравую палітру.

IV. Самаканструкцыя.

Вучні падбіраюць словы або словазлучэнні, якія асацыююцца са словамі *свабода* і *мова*, запісваюць свае адказы ў табліцу. Школьнікі робяць першы выбар.

Свабода	Мова
Беларусь	Жыццё
Незалежнасць	Хлеб
Радзіма	Продкі
Вёска	Хваляванне
Народ	Родная мова
Прыгажосць	Непадобная на іншыя
Справядлівасць	Беларуская
Свабода слова	Прыгожая
Свабоднае жыццё	Непаўторная
Радасць	Узбагачае жыццё
Шчасце	Любоў
Смех	Каханне
Усмешка	Родны край
Вясёлы	Любіць мову
Добры	Шчасце
Бязмежнае жыццё	Павага
Чысціня	Радасць
Свабоднае слова	Розум
Не залежаць ні ад каго	Маладосць
Быць свабодным	Адукацыя
	Свята
	Кніга

V. Слова настаўніка. Дыспут як жанр публічнага выступлення.

VI. Сацыялізацыя 1. Абарона творчых праектаў з элементамі дыспуту (дыскусіі па тэме ўрока). Школьнікі робяць другі выбар.

Заўвага. У сувязі з недахопам навучальнага часу на ўроку вучні ад сацыяканструкцыі адразу пераходзяць да сацыялізацыі, г. зн. да абароны творчых праектаў (сачыненняў) на тэму “Чаму беларусы не размаўляюць па-беларуску”.

VII. Адукацыйны і псіхалагічны разрыў.

– Якія думкі і развагі сяброў і таварышаў вас уразілі?

Звяртаемся да эпіграфа ўрока.

– Ці зразумелі вы, юнакі і дзяўчаты, што цурацца роднай мовы – гэта значыць цурацца сваіх родных бацькоў і дзядоў?

VIII. Сацыялізацыя 2. Вучні чытаюць на памяць вершы беларускіх паэтаў пра родную мову. Робяць трэці выбар і высновы. Школьнікі чытаюць на памяць вершы Алеся Гаруна, Янкі Купалы, Ларысы Геніюш, Ніла Гілевіча, Віктара Шніпа (настаўнік можа падабраць вершы іншых аўтараў). Вельмі добра было б, каб настаўнікі і вучні пазнаёміліся з кнігай-хрэстаматый для вучняў старэйшых класаў “Сэрцам роднага слова краніся” (Мінск: Нар. асвета, 1998).

IX. Рэфлексія.

– Ці спадабалася вам такая форма ўрока?

– Які настрой пасля ўрока?

– Чаму навучыліся?

– Якія пачуцці ўзніклі ў ходзе працы на ўроку?

– Ці дасягнулі мы мэтай урока?

X. Заключнае слова настаўніка.

Мова ёсць крыніца духоўнасці і самаспазнання кожнага беларуса. Не трэба цурацца роднай мовы, а трэба з гонарам размаўляць па-беларуску. Вялікія Сыны Беларусі – Францішак Скарына, Кастусь Каліноўскі, Францішак Багушэвіч, Мікола Ермаловіч – назаўсёды застануцца ў нашых сэрцах як мужныя і шчырыя змагары за беларускую мову і адраджэнне роднай Бацькаўшчыны.

Беларуская мова стане сапраўды дзяржаўнай, “матчына песня” будзе звiнец “срэбным дажджом” у кожнай беларускай хаце, а нам, беларусам, будзе сорамна перад унукамі, што цураліся мы калісьці роднага слова. І не дай Божа, каб нашы ўнукі сталі пагарджаць намi, як пагарджаем мы сёння мовай сваёй.

Гучыць фанаграма песні на словы Алеся Гаруна “Ты мой брат...” у выкананні Вальжыны Цярэшчанкі.

XI. Падагульненне. Адзнакі за ўрок.

XII. Дамашняе заданне: рознаўзроўневыя заданні.

Гучыць фанаграма песні “Маналог Францішка Багушэвіча” ў выкананні Сержука Сокалава-Воюша.

Ганарар за публікацыю аўтар ахвяруе на развіццё часопіса.

Курсы на выбар

Людміла ЛЯСУН

МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА І ГІСТОРЫЯ

МЕТАДЫЧНЫЯ ПАДЫХОДЫ ДА Вывучэння Твораў на Гістарычную Тэму ПОЛАЦК У ТВОРЧАСЦІ БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ

Янка Сіпакоў.

“Пажар у старажытным Полацку”

Пры вывучэнні твора “Пажар у старажытным Полацку” Янкі Сіпакова мэтазгодна звярнуць увагу вучняў на эпіграф – радкі са старажытнага помніка ўсходнеславянскай літаратуры “Слова аб палку Ігаравым”. Больш грунтоўнаму разуменню зместу твора, яго ідэі, аўтарскай пазіцыі будзе садзейнічаць паведамленне настаўніка пра тое, што Полацк лічыцца самым старажытным горадам на Беларусі, які ўпершыню ўпамінаецца ў “Аповесці мінулых гадоў” пад 862 г. Таксама варта сказаць, што Полацкае княства, у склад якога ўваходзілі землі сучасных Міншчыны і Віцебшчыны, – адно з найстаражытнейшых усходнеславянскіх княстваў. Яно мела самастойную княжацкую дынастыю. Найбольшага росквіту дасягнула пры Усяславе. Яго паходы на Пскоў (1065), Ноўгарад (1066) і Наваград (1067) падаліся небяспечнымі кіеўскаму, чарнігаўскаму і пераяслаўскаму князям. Іх аб’яднання войскі рушылі на Полаччыну.

Янка Сіпакоў у творы стварыў мастацкую панараму мужага змагання палачан. Адчуць атмасферу часу дапамагаюць гістарызмы і архаізмы, якія шырока выкарыстоўвае пісьменнік: *дзіды, ваяры, веча, сеча*. Мастацкі прыём адухаўлення “*Полымем раскалы-*

ханья званы / Кідаюцца ў агні яны, / Нібы жывыя”, зварот званоў да людзей перадаюць трагізм сітуацыі, якая склалася ў горадзе на той час.

Асаблівай увагі заслугоўвае вобраз Усяслава, які, пачуўшы плач званоў, спяшаецца на ўратаванне роднага горада. У далейшай працы над зместам твора пажадана звярнуць увагу школьнікаў на асобныя якасці Усяслава. Настаўнік або хтосьці з добра падрыхтаваных вучняў могуць распавесці, што Усяслаў 57 гадоў княжыў у Полацку. З яго імем звязана шмат легендаў. Згодна з народным паданнем, ён нарадзіўся ад чаравання, таму і атрымаў мянушку Чарадзея. У часы яго кіравання Полацкае княства вызначалася эканамічнай і палітычнай сілай, адноснай незалежнасцю. Аўтар “Аповесці мінулых гадоў” толькі для аднаго князя Усяслава пазначыў дакладны час смерці: “1101 г., месяца априля в 14 день, в 9 час. дня, в среду”, што паказвае, наколькі ўплывовай была асоба гэтага князя ў тагачасным грамадскім жыцці.

Варта адзначыць, што паводле жанру твор “Пажар у старажытным Полацку” Янкі Сіпакова з’яўляецца баладай – невялікім сюжэтным вершаваным творам, у аснове якога ляжыць значная ў жыцці Полацка гістарычная падзея.

Уладзімір Караткевіч. “Полацкія фрэскі”

Твор “Полацкія фрэскі”^{*} Уладзіміра Караткевіча звернуты да Полацка, славурых постацяў культуры, якіх падала свету полацкая зямля. “Полацкія фрэскі” – гэта ўражанні, роздумы пісьменніка пра горад, яго культуру, знакамiтых палачанаў. Ужо з першых радкоў выяўляецца аўтарскае стаўленне да горада, яго мінуўшчыны і сучаснасці: *“Хай не крўдуюць абласныя гарады, але раней за іх успомнім горад, які заслужыў гэтага паважным векам... Гэта Полацк”*. Значную ролю Полацка ў фармаванні беларускай культуры У. Караткевіч выразна падкрэслівае эпітэтамі *“святая справа рэстаўрацыі набытку продкаў”*, *“славуты сабор Спас-Ефрасінні”*, *“залаціста-карычневая, празрыстая вада лясных рэк”*, *“вялікія задумлівыя вочы нашых продкаў”*.

Увагу старшакласнікаў варта звярнуць на тое, што пісьменнік адкрывае для чытача гісторыю горада, абуджае патрыятычныя пачуцці, выходзіць любоў да Радзімы, звяртаючыся ў сіваю даўніну. Мова твора вызначаецца вобразнасцю, афарыстычнасцю, блізкасцю да размоўнай. Празіак гаворыць пра *“стары калегіум на беразе Дзвіны”*, *“у мурах якога жыў і працаваў Сімяон Полацкі, заснавальнік рускага верша-складання”*, аўтар вершаў, напісаных па-беларуску.

Аўтарскі расповед пра дзейнасць Сімяона Полацкага пажадана дапоўніць звесткамі з гістарычна-літаратуразнаўчых крыніц. Пры гэтым настаўнік можа адзначыць, што пасля заканчэння Кіева-Магілянскай калегіі Сімяон Полацкі працаваў выкладчыкам брацкай школы пры полацкім Богаяўленскім манастыры. У 1664 г. ён пераехаў у Маскву, быў настаўнікам царовых дзяцей. Напрыканцы 1670-х гг. арганізаваў і ўзначаліў Верхнюю друкарню ў Маскоўскім Крамлі. Напісаў і надрукаваў “Букварь языка славенска”, “Псалтыр рыфматворны”. З ініцыятывы Сімяона Полацкага была створана першая ў Маскве вышэйшая агульнаадукацыйная ўстанова – Эліна-грэцкая акадэмія, перайманая пазней у Славяна-грэка-лацінскую акадэмію. Сімяон Полацкі ў творах славіў родны край, асабліва блізкія яму Полацкую і Віцебскую землі. Ён унёс вялікі ўклад у развіццё беларускай і рускай культур.

Разважаючы пра дзейнасць славурых палачан, Уладзімір Караткевіч згадвае і Францішка Скарыну, які *“ў Полацку, куды раней за Сімяона, пачынаў сваё жыццё”*.

Пры аналізе дзейнасці Ф. Скарыны можна прапанаваць старшакласнікам у якасці апераджальнага задання падрыхтаваць паведамленні пра гуманістычную скіраванасць дзейнасці Францішка Скарыны, яе значнасць у жыцці сучаснай Беларусі. Пры іх падрыхтоўцы вучні могуць выкарыстаць дадатковую літаратуру, а таксама веды, набытыя на ўроках літаратуры і гісторыі.

Са старонак твора паўстае і Полацк – сучасны цывілізаваны еўрапейскі горад з *“шырокімі зялёнымі вуліцамі, новымі дамамі”*, карпусамі культурных і вытворчых збудаванняў, цудоўным помнікам Ф. Скарыну.

На заключным этапе ўрока вучням прапануюцца заданні распавесці пра знакамiтых палачанаў, іх справы, унёсак у развіццё культуры, навукі, гісторыі Беларусі.

^{*} Эсэ змешчана ў нарысе “Зямля пад белымі крыламі” Уладзіміра Караткевіча. – *Заўвага рэд.*

Вольга Іпатава. “Полацкай Сафіі”.**Ірына Багдановіч. “Полацкай Сафіі”**

Пры вывучэнні вершаў Вольгі Іпатавай і Ірыны Багдановіч мэтазгодна звярнуць увагу адзінаццацікласнікаў на тое, што трэці на Русі храм Сафіі, услед за Кіевам і Ноўгарадам Вялікім, быў пабудаваны ў Полацку ў 50-я гг. XI ст. Ён сцвярджаў магутнасць і незалежнасць Полацкай дзяржавы. Эскурсе у гісторыю дапаможа старшакласнікам больш грунтоўна асэнсаваць змест гэтых твораў, выразна акрэсліць аўтарскую пазіцыю.

Абодва творы адносяцца да патрыятычнай лірыкі. Пры дапамозе вобразна-выяўленчых сродкаў *“прытулак, дзе ўладарыць даўніна”*, *“тут гавораць, дыхаюць вякі”* ў вершы І. Багдановіч, *“чую зван твой, Сафія, / чую скрозь стагоддзі і скрозь мур”*, *“ціха зван ударыць далёкі”* ў вершы В. Іпатавай сцвярджаецца глыбінная духоўная сутнасць беларускай культуры. У цэнтры ўвагі абодвух вершаў знаходзіцца гуманістычны кірунак дзейнасці нашых продкаў – крывічоў, Еўфрасінні Полацкай: *“у салубцы выводзіла Прадслава / на літары свяшчэннапісу вязь”*, летапісец занатоўваў *“дбайна і натхнёна / тутэйшай мовай, так, як вымаўляў / пра недарод, паходы, войны...”* і інш. Пажадана, каб падчас аналізу твораў была звернута ўвага на асобу Еўфрасінні, значнасць яе дзейнасці ў далейшым развіцці беларускай культуры. Унучка Усяслава, Еўфрасіння пераняла ад дзёда багаты духоўны запал. Яна лічылася высокаадукаванай асобай свайго часу, добра ведала не толькі Біблію, але і працы Гамера, Платона, Арыстоцеля. Ахвяруючы жыццём і сродкамі, імкнулася наблізіць суайчыннікаў да асветы. На ініцыятыву Еўфрасінні пабудаваная царква Спаса – унікальны помнік мураванага дойлідства Беларусі. На фрэсках царквы Спаса ў Полацку збераглася выява Еўфрасінні. Позірк асветніцы скіраваны ў далечыню, у тую прышласць, пра якую яна марыла, пачынаючы беларускую кніжную традыцыю, ствараючы аснову адметнай, індывідуальнай, самастойнай еўрапейскай культуры. Паводле *“Жыцця Еўфрасінні Полацкай”*, яна як ігумення манастыра вучыла *“чистоте душевной и бесстрастию телесному, говению образному, ступанию кротку, гласу смирену, слову благочестну”*.

Цэласны вобраз Полацкай Сафіі ствараецца з дапамогай усяго багацця сродкаў мастацкай выразнасці мовы: *“сустрэне строгім выглядам яна”*, *“прытулак, дзе ўладарыць даўніна”*, *“я гаварыць і дыхаць тут баюся”*, *“тут дыхаюць вякі”* і інш.

Галоўная думка, ідэя твораў – глыбокая павага да дзейнасці славурых суайчыннікаў, да айчыннай гісторыі XI – XII стст. – эпохі Полацкага княства. Найбольш выразна гэта выказана ў радках: *“Дай мне моцы ў поўнач глухую, / Сваёй мудрасці навучы...”*.

На заключным этапе ўрока вучням можна прапанаваць выразна прачытаць творы Вольгі Іпатавай і Ірыны Багдановіч, што засведчыць разуменне аўтарскай пазіцыі, ідэі твораў.

Выказванні адзінаццацікласнікаў адносна дзейнасці Еўфрасінні Полацкай, Усяслава Чарадзея з непасрэдным выкарыстаннем дадатковых гістарычна-літаратуразнаўчых крыніц, асабістых уражанняў пацвердзіць глыбіню ведаў, уменне выказаць асабістыя думкі, даводзіць свае погляды і перакананні.

Янка СІПАКОЎ

ПАЖАР У СТАРАЖЫТНЫМ ПОЛАЦКУ

В Полотске позвоніша заутреннюю
у Светыя Софеі вь колоколы:
а он вь Кыеве звонъ слыша.
“Слова аб палку Ігаравым”.

Польмем раскалыханья званы,
У Полацку
Кідаюцца ў агні яны,
Нібы жывыя, –
Ім цесна ў цеснаце званіц
Званіць.
“Данамажыце, людзі дарагія!
Хоць нечым...
Мы клічам вас на веча!”
А ў адказ, аглушаныя званам
(Не адарвацца птушкам ад званіц!),
Крычаць, лятаючы ля іх, шалёна
І падаюць, як факелы, уніз...
У горадзе – адны званы.
А вораг тут ля гарадской сцяны,
І чуцен звон ягоны:
Звіняць страмёны,
Мячы і дзіды звоняць...
Звіняць званы.
І плавыцца званы, бы воск.
І кропелькі – маленькія званочкі – у жар
Звіняць і падаюць,
І падаюць...
Бы скідае на мёртвыя стагоддзі
Свой рэквіем пажар.
“Народзе, дзе ты, мой народзе!..”
Маўчаць, дымяцца ваяры.
Званы кідаюцца ўгары
І клічуць мёртвых зноў на веча...
Трымайцеся, званы! Пачуў вас...
Коней асядлаў...
Спяшае з Кіева дадому Усяслаў, –
Будзе сеча, будзе сеча...
Але пакуль
Ад агню паўсюль
Абараняюцца званы адны...

Вольга ІПАТАВА

ПОЛАЦКАЙ САФІ

Чую звон твой, Сафія, чую
Скрозь стагоддзі і скрозь мury
У бяскрайнюю ноч глухую
І падчас світальнай зары!

Паімкне парой на палёжку,
Адарвуся ад роднай зямлі –
Ціха звон ударыць далёкі,
Сэрца водгукам забаліць.
Не ўзбунтуюся – а нашто мне
Працінаць і ўзносіць душу?
Што забыта – усё успомню,
Нежывое – уваскрашу.
Хай баляць мне, баляць, Сафія,
Дзіды тыя усе і мячы,
Што прымалі ў грудзі тугія,
Не скараючыся, крывічы!
Чую звон твой, Сафія, чую!
Аднаго прашу – не маўчы,
Дай мне моцы ў поўнач глухую,
Сваёй мудрасці навучы...

Ірына БАГДАНОВІЧ

ПОЛАЦКАЙ САФІ

Ля Полацкай Сафіі прыпынюся,
Сустрэне строгім выглядам яна.
Я Полацкай Сафіі пакланюся –
Прытулку, дзе ўладарыць даўніна.
Калісьці намаганнямі Ўсяслава
Сафія свой зазнала зорны час.
У галубцы* выводзіла Прадслава
Па літарцы свяшчэннапісу вязь.
І летапісец дбайна і натхнёна
Тутэйшай мовай, так, як вымаўляў,
Пра недарод, князёў паходы, войны
На аркушах, прывезеных здаля,
Паведамляў і даты занатоўваў
Як сведка слаўных дзён і дзён благіх.
О, колькі б тайнаў нам адкрыла слова,
Знайшоўся гэты летапіс калі б!
Да неба вежы белыя узняты,
Нібы для ўсіх вымольвае яна
Палёгкі там, дзе дух зламалі страты,
Відушчасці, дзе праўда не відна.
Ля Полацкай Сафіі прыпынюся.
Дзвіна свае калыша берагі.
Я гаварыць і дыхаць тут баюся,
Бо тут гавораць, дыхаюць вякі.
Паслухаць іх – з нас кожнаму спяшацца,
Пакуль сцяжына памяці бяжыць.
Таму я тут, што душам дакранацца,
Маёй і часу,
Трэба – з тым, каб жыць.

* Галубец – тут: келля.

Цыкл артыкулаў Людмілы Лясун пад рубрыкай “Курсы на выбар” друкуецца з першага сёлетняга нумара нашага часопіса. Ужо разгледжаныя тэмы “Вобразы Кастуся Каліноўскага і Францішка Багушэвіча ў творах беларускіх пісьменнікаў” (творы Я. Сіпакова, У. Караткевіча, Р. Семашкевіча, Д. Бічэль) – № 1, “Адкуль наш род” (вершы К. Цвіркi, У. Скарынкіна, Л. Дайнекі) – № 2, “Шляхі Ігната Буйніцкага” (верш У. Караткевіча) – № 3, “Максім Багдановіч у вершах беларускіх паэтаў” (творы У. Някляева і Я. Сіпакова) – № 4, “Гераічныя старонкі нашай мінуўшчыны” (творы В. Іпатавай і Я. Сіпакова) – № 5, “Тураўская элегія” (верш Я. Сіпакова) – № 6, “Вобраз Янкі Купалы ў вершах беларускіх паэтаў” (вершы У. Някляева і Я. Сіпакова) – № 7.

Таццяна ШАХ

“Я МАЮ КРАЙ, РАДЗІМУ ДУМ СВАІХ...”

АДАМ МІЦКЕВІЧ І БЕЛАРУСЬ.

ПАЭМА “ПАН ТАДЭВУШ” – ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ
ШЛЯХЕЦКАГА ЖЫЦЦЯ І ПОБЫТУ

Мэты: пазнаёміць вучняў з асноўнымі этапамі жыцця і творчасці паэта; паказаць уплыў навакольнага асяроддзя на фармаванне грамадзянскіх ідэалаў А. Міцкевіча;

уключыць вучняў у роздум пра патрыятызм; раскрыць трагедыю паэта і чалавека, які моцна любіў Радзіму і якому ўлады не дазвалялі на ёй жыць;

нагадаць дзесяцікласнікам пройдзенае ў базавай школе; раскрыць канкрэтна-гістарычны змест паэмы “Пан Тадэвуш”;

паказаць, якія бакі жыцця і побыту шляхты адлюстраваны ў паэме, што добрага пакінула шляхта сучаснікам у спадчыну, а што з’яўляецца непрымальным у яе паводзінах.

Апорай пры знаёстве вучняў з тэмай “Адам Міцкевіч і Беларусь” стануць іх веды, набытыя пры вывучэнні творчасці паэта і яго твораў “Свіцязь”, “Свіцязь”, “Гражына”. Таму неабходна даць вучням папярэдняе дамашняе заданне: аднавіць у памяці змест твораў паэта, пройдзеных раней; падрыхтаваць паведамленні з ілюстрацыйным матэрыялам па тэмах: “Мясціны Беларусі, асветленыя імем паэта”, “Жыццё Адама Міцкевіча на чужыне” (гэтае заданне не ўсім вучням, а выбарачна); падрыхтаваць да чытання вершы А. Міцкевіча пра Беларусь; прачытаць паэму “Пан Тадэвуш”.

Абсталяванне: партрэт Адама Міцкевіча, ілюстрацыйны матэрыял “Сцежкамі Адама Міцкевіча”, рэпрадукцыя карціны “Міцкевіч на скале Аю-Даг” Валенція Ваньковіча, музычны запіс паланэза “Развітанне з Радзімай” Міхала Клеафаса Агінскага*, народная музыка.

ХОД УРОКА

Уступнае слова настаўніка (прывітанне, абвясчэнне тэмы, вызначэнне мэтай урока з дапамогай вучняў).

Індукцыя

Настаўнік. Ёсць у кожнага народа выдатныя постаці, якія не могуць не хваляваць, не прыцягваць да сябе ўвагі, асабліва калі гэта творцы. Да такіх пісьменнікаў, узгадаваных на нашай зямлі, належыць Адам Міцкевіч.

*Ты нарадзіўся ў сэрцы Беларусі.
Тваёю першай нянькаю былі
Яе паданні, што наўкол жылі,
Яе напеў, якім звінелі гуслі.*

* Пра партрэт “Міцкевіч на скале Аю-Даг” распавядалася ў артыкуле “На вяршыне натхнення” Яўгена Шунейкі (Роднае слова, 1994, № 7-8), пра музычную творчасць Міхала Клеафаса Агінскага – у шэрагу публікацый Віктара Скарабагатава (1995, № 9; 1996, №№ 2, 5). – *Заўвага рэд.*

*Суровы краю лёс цябе прымусіў
Пець не на мове роднае зямлі,
Бо нашых прадзедаў у зман звялі,
Бо душы іх нячысілік збаламуціў.*

*І ўсё-ткі лёс аддзячыў нам, няйначай:
Так, волатам ты ўзрос на ніве нашай,
Каб славе Польшчы паслужыць пяром,*

*Але, вялікі ў любові і ў скрусе,
Ты стаў і вечнай славай Беларусі –
Яе красы чароўным песняром.*

Ніл Гілевіч. Санет Адаму Міцкевічу.

Настаўнік чытае гэты верш пад музыку (можна скарыстаць запіс фартэпіянных кампазіцый Фрыдэрыка Шапэна ці Напалеона Орды), каб стварыць эмацыйна ўзніслы настрой.

Самаканструкцыя

Паколькі вучні ўжо знаёміліся з біяграфіяй паэта, можна прапанаваць ім скласці асацыяцыйны рад “Адам Міцкевіч – ... – ...” (зачытаць), вылучыць ключавое слова ў радзе.

Выступленне вучняў, якія рыхтавалі дамашняе заданне па тэме “Мясціны, асветленыя імем паэта”.

Наваградчына – радзіма Адама Міцкевіча, якую ён любіў і апяваў у многіх творах. Нарадзіўся паэт у снежні 1798 г. у сям’і адваката, які здолеў пабудаваць самы прыгожы дом у Наваградку. (Дэманструецца фотаздымак Дома-музея А. Міцкевіча.) А вось дзе менавіта нарадзіўся паэт – дакладна невядома. Адны даследчыкі лічаць, што ў карчме Выгода паблізу Наваградка, другія – у Наваградку, трэція – у Завосці (цяпер – Баранавіцкі раён). (Дэманструецца здымак сядзібы ў Завосці.) Асоба паэта фармавалася пад уплывам фальклорнай паэзіі. Слуга Блажэй меў талент казачніка і вечарамі баяў народныя казкі, якія слухала ўся сям’я. Служанка Гансеўская хораша спя-

Таццяна Рыгораўна Шах – педагог. Закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1997). Кіраўнік метадычнага аб’яднання настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры СШ № 172 г. Мінска. Працуе ў школе з 1991 г. Настаўнік I кваліфікацыйнай катэгорыі.

вала народныя песні. (Настаўнік звяртае ўвагу вучняў на гэты факт, праводзіць паралель паміж біяграфіямі А. Міцкевіча і А. Пушкіна.) Летам сям'я жыла ў вёсцы, тут будучы паэт не толькі назіраў за абрадавымі святамі, але і ўдзельнічаў у іх. Наваградчына, дзе прайшло дзяцінства і ранняе юнацтва, стала для паэта ідэалам характэрна дзякуючы прыгожым краявідам: Нёман, азёры Свіцязь і Літоўка, Налібоцкая пушча, Плужынскі бор, Наваградскі замак, гара Міндоўга. (Дэманструюцца фотаздымкі, аповед вядзецца пад ціхую беларускую народную музыку.)

Настаўнік. У час навучання ў родным Наваградку пазнаёміўся і на ўсё жыццё пасябраваў з Янам Чачотам. Пазней сябры паступілі ў Віленскі ўніверсітэт, дзе сталі ініцыятарамі стварэння Таварыства філаматаў – тых, хто імкнецца да ведаў. (Вучні занатоўваюць у сшытках новыя паняцці.)

Праз нейкі час было створана Таварыства філарэтаў – тых, хто любіць дабрачыннасць. Яны ставілі перад сабой мэту вывучаць культуру і гісторыю свайго народа. Праз асвету яны намерваліся падрыхтаваць грамадства да барацьбы за вызваленне Радзімы ад царскага самаўладдзя. У час навучання Адам Міцкевіч пачаў пісаць вершы, пасля ўніверсітэта працаваў настаўнікам у Коўне. На пачатку творчасці прытрымліваўся эстэтыкі класіцызму, але хутка стаў паэтам-рамантыкам.

Настаўнік уключае клас у гутарку, скіраваную на аднаўленне вядомага і паглыбленне вывучанага на папярэдніх уроках.

1. Літаратуру якога кірунку мы пачалі вывучаць? Назавіце найбуйнейшых пісьменнікаў-рамантыкаў Еўропы.

2. З якімі рамантычнымі творамі Адама Міцкевіча вы пазнаёміліся? Дакажыце, што названыя вамі творы напісаны ў адпаведнасці з эстэтыкай рамантызму.

3. Даследчыкі адзначаюць, што рамантызм А. Міцкевіча вызначаецца патрыятычным пафасам. Аргументуйце гэтую выснову на прыкладзе яго твораў (“Свіцязь”, “Гражына”).

Абмеркаванне па гэтых пытаннях мэтазгодна правесці ў 3 групах. Можна прапанаваць групам задаць адна адной дадатковыя пытанні.

Настаўнік. На творчасць Адама Міцкевіча вялікі ўплыў зрабіла каханне да Марылі Верашчакі. Калі яны сустрэліся, дзяўчына была ўжо нявестай графа Путкамера і ў хуткім часе выйшла за яго замуж. Сваё каханне Адам і Марыля пранеслі праз усё жыццё. Аднойчы на беразе возера Свіцязь рыбак раскажаў закаханым народным легендам, звязаным з гэтым возерам. Марыля звярнулася да Адама з просьбай апісаць іх у сваіх творах. Гэтым яна натхніла паэта на стварэнне такіх цудоўных баладаў, як “Свіцязь”, “Курганок Марылі”, “Рыбка”.

Выступленне вучняў, якія рыхтавалі дома паведамленне “Адам Міцкевіч на чужыне”. (Вывешваецца карта “Сцежкамі Адама Міцкевіча”. Аповед вучняў

гучыць пад музычны запіс “Развітанне з Радзімай” – паланэз Міхала Клеафаса Агінскага.)

Улады даведаліся пра дзейнасць таварыстваў, і ў 1823 г. Адам Міцкевіч, Ян Чачот і іншыя члены таварыстваў апынуліся за турэмнымі кратамі. Улады вельмі строга пакаралі маладых патрыётаў: ім забаранілі жыць на Радзіме і адправілі іх далёка за яе межы, на Урал і ў Сібір. З гэтага часу Адам Міцкевіч зрабіўся вечным вандроўнікам, вечным выгнаннікам. У Пецярбург паэт прыбыў па этапе, потым быў Крым (дэманструецца рэпрадукцыя карціны “Міцкевіч на гары Аю-Даг” Валенція Ваньковіча), дзе хвалі мора нагадвалі родны Нёман:

*Нёман, родны мой Нёман! Празрыстай вадою
Ты абмываў мне калісьці малому далоні...*

Далейшы шлях А. Міцкевіча: паэт накіроўваецца ў Маскву, дзе знаёміцца з Аляксандрам Пушкіным, Аляксандрам Грыбаедавым; далей была Германія, сустрэча з Ёганам Вольфгангам Гётэ, потым Чэхія, знаёмства з чэшскім славістам Вацлавам Ганкам; наведванне італьянскіх гарадоў; далей – Аўстрыя, нарэшце... Парыж! У Парыжы працаваў выкладчыкам у славытым Калеж дэ Франс, чытаў лекцыі па славянскай культуры. Ажانیўся з Цэлінай Шыманоўскай, дачкой польскай піяністкі Марыі Шыманоўскай. Нарадзіліся чатыры хлопчыкі і дзве дзяўчынкі. Жыццё нельга назваць шчаслівым, бо жонка моцна хварэла і сям'я Міцкевічаў часам жыла вельмі бедна.

Настаўнік. На сцяне пакоя над пісьмовым сталом Адама вісеў малюнак... Наваградак! Адам Міцкевіч намалюваў яго сам. Менавіта там, у Парыжы, была напісана паэма “Пан Тадэвуш” – развітальнае слова паэта з родным краем. У паэме з асаблівай сілай выявілася настальгія мастака слова па радзіме:

*Дзяцінства край! Спознаўшы смак выгнання,
Ён дораг нам, як першае каханне...*

Даследчыкі лічаць, што паэма “Пан Тадэвуш” – энцыклапедыя шляхецкага жыцця і побыту. Давайце паспрабуем гэта даказаць.

Праца ў 3 групах; кожная атрымлівае лісты з пытаннямі, ідзе абмеркаванне. Пытанні для 1-й групы скіроўваюць увагу вучняў на раскрыццё станючых бакоў шляхты; пытанні для 2-й групы – на раскрыццё адмоўных бакоў шляхты; для 3-й групы – агульныя пытанні па паэме.

Сацыяканструкцыя і сацыялізацыя

Пытанні для 1-й групы:

1. Якія бакі жыцця шляхты раскрываюцца пры апісанні застолля? *Гасціннасць, этыкет, гаспадарлівасць; “без парадку сем’і і народы гінуць”.*

2. Якія праблемы хвалююць шляхту? *Лёс Айчыны, яе паняволенне становішча, надзеі на вызваленне Радзімы звязвалі з Напалеонам.*

3. Што ўплывала на фармаванне патрыятызму сярод шляхты? *Гераічныя старонкі Айчыны, веданне герояў свайго краю (партрэты Тадэвуша Касцюшкі,*

Тадэвуша Рэйтана, Якуба Ясінскага, Тадэвуша Корсака віселі ў доме Сапліцы), адчуванне адказнасці за лёс Айчыны.

4. Якое значэнне мела паляванне для шляхты? З якой вядомай паэмай перагукаюцца эпізоды палявання? Паляванне – даўняя традыцыя ў асяродку шляхты, сродак гартавання характару, праверка на мужнасць, трываласць; перагукаюцца з паэмай “Песня пра зубра” Міколы Гусоўскага.

Пытанні для 2-й групы:

1. Што, на вашу думку, з’яўляецца непрымальным у размовах шляхты? Дробязныя, нікчэмныя спрэчкі: чый сабака лепшы. Такая грызня ў асяродку шляхты раз’ядноўвала грамадства знутры, аслабляла дзяржаву.

2. Якое месца займалі наезды ў жыцці шляхты? Наезды – даўняя традыцыя, але не тая, якую трэба адраджаць; яна мела ганебную сутнасць, бо насамрэч наезд – гэта рабаванне чужой маёмасці, беззаконне і п’яны разгул. Людзі станавіліся на бок таго магната, які больш заплаціць.

3. Чым характарызуецца ўзаемаадносіны шляхты з прыгоннымі сялянамі? Шляхта патрабавала, каб сяляне працавалі ад узыходу і да заходу сонца; сяляне марылі пра ўласныя надзелы зямлі; многія выступленні шляхты заканчваліся паразай, бо сяляне шляхту не падтрымлівалі.

4. З чым звязана трывога пісьменніка за моладзь? З думкамі якога рускага паэта перагукаецца? Моладзь выракаецца свайго, арыентуецца на французскае выхаванне. Пазіцыя Адама Міцкевіча супадае з поглядамі Аляксандра Грыбаедава (камедыя “Гора ад розуму”), на выхаванне дваранскай моладзі. Тэма актуальная і сёння, наколькі сучасная моладзь забывае сваё, арыентуецца на Запад.

Пытанні для 3-й групы:

1. Якое жаданне сцвярджае аўтар у паэме пры дапамозе вобразна пана Тадэвуша? Пан Тадэвуш вырашае даць вольную сялянам і надзяліць іх зямлёй. Гэтым Адам Міцкевіч сцвярджае сваё жаданне: вызваліць сялян ад прыгону. Паэт перакананы ў тым, што нацыя, дзе ёсць прыгон, не можа набыць дзяржаўнасць.

2. Чаму паэма мае двайную назву? “Пан Тадэвуш” – імя галоўнага героя, які з’яўляецца ўзорам наводзінаў сапраўднага грамадзяніна сваёй краіны; “Апошні наезд у Літве” – Адам Міцкевіч заклікае народ да аднавання, пратэсту супраць беззаконня і разбурэння сваёй Радзімы.

3. Якія падставы былі ў даследчыкаў назваць паэму энцыклапедыяй жыцця шляхты? Энцыклапедыя змяшчае звесткі па пэўнай галіне ведаў; паэма падобная да энцыклапедыі, бо змяшчае звесткі пра станючыя і адмоўныя бакі жыцця шляхты, пра яе выхаванне, даўнія традыцыі, памкненні і намеры.

Разрыў

Настаўнік працягвае гутарку з класам пра патрыятызм Адама Міцкевіча. Просіць вучняў зачытаць фрагменты з вершаў паэта, прысвечаных Літве-Беларусі:

*О наваградскі край – мой родны дом,
Праслаўлены Трамбецкага пярком,*

*Куды б мяне ні кінуў лёс жыццёвы,
Забыць я не магу твае палі, дубровы.
Бульба.*

*На вечных ільдах навярэдзіўшы ногі ад стомы,
На хвілю спыніўшыся, дзе ля грымотнае стромы,
На небе замглёным шукаю палярную зорку,
Шукаю Літву маю, дом твой, цябе на падворку.*

Да ***

*Нёман мой, Нёман, родны мой край!
Песням маім людзі рады.
Я ж іду міма, слёзы ўціраю,
Бо не знаходжу спагады.
Дудар.*

*Літва! Твае лясы больш вабяць галасамі,
Чым салаўі Байдар, Сальгірыі дзяўчыны,
Там весялейшы я хадзіў дрыгвой айчыны,
Чым тут цытрынавымі райскімі садамі.
Піліграм.*

*Я маю край, радзіму дум сваіх,
Мілейшы ён, чым гэтая краіна,
Што зараз у вачах стаіць маіх,
То майго сэрца любая айчына...
“Калі мой труп...”*

Настаўнік запрашае вучняў паразважаць.

1. З чым вы звязваеце такі высокі патрыятызм Адама Міцкевіча і іншых нашых папярэднікаў?
2. Ці змянілася стаўленне да патрыятызму сёння?
3. Што для вас значыць быць патрыётам?

Можна ўключыць да другога пытання вынікі анкетавання вучняў старэйшых класаў вашай школы, якое трэба правесці загадзя па наступных пытаннях:

- 1) Каго называюць патрыётам?
- 2) Ці лічыце вы сябе патрыётам сваёй Радзімы?
- 3) Ці важна для вас мець радзіму?

У залежнасці ад гэтых вынікаў – паразважаць над пытаннем “Якое месца сёння належыць патрыятызму?”.

Настаўнік прапаноўвае вучням звярнуцца да асацыяцыйнага рада: дапоўніць яго новымі паняццямі, а магчыма, і змяніць галоўнае слова.

Творчая праца

Вучням прапануецца скласці верш, верш у прозе, праявічую мініяцюру па тэмах “Вялікі сын Наваградчыны”, “Патрыятычны пафас твораў Адама Міцкевіча”, “Апошні наезд у Літве”, “Адам Міцкевіч і Беларусь”.

Школьнікі выконваюць заданне.

Рэфлексія

1. Што новага вы даведаліся на ўроку?
2. Якія пачуцці авалодалі вамі ў ходзе ўрока?
3. Раскажыце пра свае ўражанні ад урока.
4. Ці ёсць розніца ў тым, якія вы прышлі на ўрок і якія з яго пойдзеце?
5. Вашы пажаданні.

Кожны з нас ведае з дзяцінства, што такое хуткапрамаўлянкi, альбо сорагаворкі: так называюцца невялічкія тэксты, пабудаваныя на спалучэннях гукаў, якія перашкаджаюць хутка і выразна вымаўляць словы, – правяраны часам сродак трэніроўкі дыкцыі. Узніклі сорагаворкі як жанр народна-паэтычнай творчасці, але даўно перасталі быць толькі фальклорнай з’яваю: у беларускай літаратуры знойдзем мы і шмат аўтарскіх хуткапрамаўлянак. Ёсць яны ў Васіля Віткі, Эдзі Агняцвет, Рыгора Барадуліна, Казіміра Камейшы, Уладзіміра Мацвеенкі, Кастуся Севярынца і інш. У сакавіцкім нумары за 1999 г. “Роднае слова” друкавала займальны матэрыял “Хто аўтар песні? Птушыныя хуткапрамаўлянкi”, складзены Васілём Сахарчуком. Сёння прапануем вашай увазе хуткапрамаўлянкi педагога, рэжысёра і паэткі Ларысы Іўліевай, якая даўно паспяхова рэалізуе сябе ў гэтым жанры.

Ларыса ІЎЛІЕВА

ХУТКАПРАМАЎЛЯНКІ

Скок ды скок сорагаворка,
Хутка скача на вадзе,
Як той конік на траве.
Скок ды скок, няма нідзе! Скок!

Віе вяроўку вёртка
Руплівая вавёрка,
Руплівая вавёрка
Віе вяроўку вёртка.

Скрыпка ў Спірыдона,
Скарбонка ў Сазона,
Саксафон у Сафона,
Скрыпка ў Сямёна.

Буты-бутак,
На нагах абутак.
Бутак-буты,
Ўсе абуты:
Берасцянка,
Беражанка,
Бабранятка,
Бусянятка,
Бабёр з бабрыхаю,
Барсук з барсучыхаю.
Усе ў буцы,
У боты абуты.

Шпак шпацыраваў са шпачыхаю ды са шпачанятамі.

Камар з камарыхаю
Пернікі, пірагі пяклі.
Ой, пяклі, выпякалі,
Ля печы песні спявалі!

Дзямідаў Дзяніс дзякаваў дзядзьку дзядулі Дзяменція
за дзэжу, за дзежку.

Пайшоў Сёня
на стог сена.
Узяў ахапку сена,
аднёс у сені.
Пайшоў Сысой
на сена ў сені.
Узяў Сысой
у сенях сена.
Паклаў на вазок,
адвёз на таржок.

Сёння ў снежань, у стынную сераду
Скакуха Саламея ў сенцы скакала,
На вячоркі суседак збірала:
Сафію, Серафіму, Святлану, Сусану,
Стэлу, Сцепаніду, Станіслава, Сільвію,
Сабіну, Салоху.
Скакала, скакала, хлопцаў збірала:
Сазона, Саламона, Самсона, Сямёна,
Сафрона, Сафона, Севасцьяна, Селіфана,
Сымона, Сцяпана.

ВАРВАРЫН ТАВАР

Несла Варвара з базару тавар:
Валёнкі,
Ватоўку,
Відэлец,
Вядро...
І раптам скацілася з горкі ўсё!
Ватоўка,
Відэлец,
Валёнкі,
Вядро...
Хто дапаможа сабраць ёй усё?

ТАЛЕНТ ПЕДАГОГА – АД БОГА І ДЛЯ НАРОДА

БЕРАГІНЯ ГУРТУ “БЕРАГІНЯ” – АНТАНІНА АБРАМОВІЧ

Сёння сярэдняя адукацыя абавязковая, а прафесія настаўніка стала масавай і звычайнай. У гэтай яе масавасці і будзённасці хаваецца небяспека спрашчэння, прафанацыі, асабліва што датычыць агульнай культуры ў штодзённым жыцці, практычнай, жыццёвай эстэтыкі. Менавіта педагогі адказваюць за перадачу назапашанай народам культуры, маральных і мастацкіх каштоўнасцяў новым пакаленням. Вопыт сведчыць: духоўнае сталенне чалавека як асобы і грамадзяніна адбываецца праз актыўнае далучэнне да культурнай традыцыі народа – да роднай мовы, фальклору, літаратуры, нацыянальнай мастацкай культуры, рэлігіі, у прыватнасці хрысціянства.

Зусім не выпадкова праблема тэарэтычнай і практычнай фалькларыстыкі і педагогікі аказалася ў цэнтры ўвагі III навукова-практычнай канферэнцыі “Традыцыйная культура і дзеці: праблемы этнавыхавання”, якая адбылася ў адным з гнёздаў беларускай народнай культуры – на Рудабельшчыне (гарадскі пасёлак Акцябрскі, 19 – 20 красавіка 2006 г.). Там я бліжэй пазнаёміўся з унікальнай у Беларусі і, мабыць, ва ўсёй Еўропе школай-садком вёскі Мётча Барысаўскага раёна, на базе якой вырас узорны фальклорны гурт “Берагіня”*. Ініцыятары яго заснавання і мастацкія кіраўнікі – настаўніца беларускай мовы і літаратуры, народны музыкант Антаніна Абрамовіч і этнахарэограф, педагог, даследчык і арганізатар шырокай прэзентацыі народнай творчасці Мікола Козенка.

Сёлета спаўняецца 30 гадоў педагогічнай і асветніцкай дзейнасці Антаніны Абрамовіч (дзявочае прозвішча Казлоўская, родам педагог з палескай вёскі Бялёў Жыткавіцкага р-на) – асветніцы ад Бога. Яна адвучылася ў Гомельскім музычна-педагагічным вучылішчы (1977) і з гэтага часу звязала лёс з Мётчанскай школай, завочна закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Адкуль жа пачынаецца і як выяўляецца талент і майстэрства настаўніка? Мабыць, з падвышэння бацькоўскіх пачуццяў і пераносу іх на вучняў. Бацькоўская любоў настаўніка да выхаванцаў – гэта хрысціянская любоў, якую прапаведваў нябесны Настаўнік – Ісус Хрыстос. Такая любоў выратавальная не толькі для тых, каго любяць, але і для тых, хто любіць. Вера ў здольнасці школьнікаў, матчына любоў да “няўдачнікаў” напаўняюць іх жыццёвай сілай, выводзяць з пасіўнай закамплексаванасці або псіхалагічнай скрытнасці. І тут фальклорны гурт “Берагіня” стаў казачнай жывой вадою, якая паднімала вучняў у вышыню радаснага быцця, стымулявала схаваныя таленты. Дзякуючы хрысціянскаму энтузіязму педагогаў звычайная на першы погляд вясковая школа набыла вядомасць у роднай краіне і за яе межамі.

Мётчанская школа з “Берагіняй” стварыла тое духоўна-творчае поле прыцягнення, у якім аднавіўся рух пачатку XX ст., рух адраджэння і папулярызавання народнай культуры (згадаем дзейнасць Ігната Буйніцкага і яго

паслядоўнікаў у 1920-я гг.). Арганізаваныя М. Козенкам агульнарэспубліканскія фестывалі фальклорнага мастацтва (1998–2006 гг.) пад тым самым назовам “Берагіня” пашырылі вопыт Мётчанскай школы на ўсю краіну. Вынікі гэтага руху залежаць ад падтрымкі яго цэнтральнымі і рэгіянальнымі структурамі ўлады і культурна-асветнымі ўстановамі.

Антаніна Абрамовіч і Мікола Козенка – не толькі стваральнікі “Берагіні”, разам яны сталі летапісцамі гэтага фальклорнага гурту: падрыхтавалі і выдалі кнігу “Мы – Берагіня” (2001). Сёння яна застаецца сярод найлепшых манаграфій па краязнаўстве. У ёй раскрыты ўсе этапы станаўлення ўзорнага фальклорнага гурту ад узнікнення ідэі, распрацоўкі навукова-мастацкага праекта, апісання музычна-харэаграфічнай творчасці да выхаду на ўзровень актыўнага ўдзельніка рэспубліканскіх фестываляў фальклорнага мастацтва.

Нядаўна выйшла ў свет унікальная ў сённяшняй беларускай этналогіі кніга “Традыцыйнае вяселле Мядоцкага краю” М. Козенкі і А. Абрамовіч (2005). Гэта – комплекснае даследаванне рэгіянальнай традыцыі беларускай аўтэнтчнай культуры на ўзроўні арганічнага сінтэзу – вясельнай абрадавай оперы. Антаніна Абрамовіч дзеліцца шматгадовым і плённым досведам далучэння вучняў да вывучэння і адраджэння народнай культуры ў шматлікіх артыкулах. Пад яе навуковым і мастацкім кіраўніцтвам вучні праводзяць краязнаўчыя даследаванні, сустрэчы з носьбітамі традыцыйнай народнай культуры, прапагандуюць іх вопыт на навуковых канферэнцыях і ў друку.

Пра нястомнасць рупліўцаў-педагогаў сведчыць не толькі “Берагіня”, але і Рэспубліканскі фестываль фальклорнага мастацтва, названы такім імем, навукова-практычныя канферэнцыі, прысвечаныя даследаванню, захаванню і адраджэнню традыцыйнай народнай культуры, вынікі Рэспубліканскага эксперыментальнага праекта “Танцавальны фальклор і дзеці” (2001–2003 гг.). Ствараюцца клопатамі дзеячаў гэтага руху “апорныя пункты” адраджэння народнай культуры ў Барысаўскім, Любанскім, Вілейскім, Салігорскім раёнах, на Палессі. Добра было б, каб у кожным рэгіёне Беларусі была свая “Берагіня” і адпаведныя фальклорна-мастацкія ініцыятывы. Сёння важна, каб дзяржаўная структура шчодрата падтрымалі самаахвярную працу настаўнікаў, навукоўцаў, дзеячаў культуры, ініцыятараў адраджэння гуманнай традыцыі народнай культуры.

Уладзімір КОНАН,
доктар філасофскіх навук.

* Пра згаданы гурт Уладзімір Конан пісаў для “Роднага слова” і раней: “Аўтэнтчная народная культура ва ўмовах глабалізацыі” (2004, № 4), «Зберагчы “Берагіню”: Праблемы адраджэння народнай харэаграфіі (на прыкладзе Мётчанскай школы)» (2006, № 2).

МІЖПРАДМЕТНЫЯ СУВЯЗІ

Віншуем юбіляра!

ПРАМЯНІСТАЯ ЗОРКА ВАЛЯНЦІНЫ ВЫХОТЫ

Лёс Валянціны Адамаўны склаўся шчасліва. Яна – знаны даследчык, педагог-рамантык, перакладчык. Апублікавала амаль 80 прац па праблемах узаема сувязі беларускай, рускай і нямецкай моў, перакладу, педагогікі; выдала “Таблицы по развитию устной речи на немецком языке” (1964), “Картинный немецко-русский словарь” (1968), даследаванні “Нямецка-беларускія моўныя паралелі” (1999), «“Новая зямля” Якуба Коласа: беларуска-нямецкае моўнае супастаўленне» (2001), “Фальшывыя сябры перакладчыка” (2006), “Нямецка-беларуска-рускі слоўнік: Аманімія, паранімія, полісемія” (2007) і інш.

Валянціна Пятровіч (дзявочае прозвішча) нарадзілася 5 жніўня 1922 г. у Мінску. Тут яна вучылася (закончыла СШ № 5, Інстытут замежных моў), працавала (выкладала нямецкую мову ў СШ №№ 13, 3, 32, 24; у 1960 – 1979 гг. – старшы навуковы супрацоўнік Навукова-даследчага інстытута педагогікі), а цяпер актыўна ўдзельнічае ў справах, што тычацца беларусістыкі, коласазнаўства. Романтычна-віхурныя дваццатыя гады мінулага стагоддзя выхоўвалі дапытлівую дзяўчынку, выкрышталізоўвалі настойлівасць і ўпэўненасць, прагу спазнання ў яе характары. У

краіне валадарылі беларускі дух і нацыянальнамоўная стыхія, якія абуджалі пачуцці брацтва і яднання. Валянціна захапілася нямецкай мовай. (Веды па германістыцы дапамаглі ёй вытрымаць спрэчку з немцамі ў час акупацыі і выратаваць яўрэйскую дзяўчыну. За гэты ўчынак Валянціна Адамаўна ўганаравана міжнародным медалём “Праведнік народаў свету”.) У 1950-я гг. плённа займалася перакладамі твораў нямецкіх пісьменнікаў, у наступныя дзесяцігоддзі – праблемамі выкладання нямецкай мовы, пастаянна змяшчала артыкулы ў часопісе “Народная асвета”, ведамасных зборніках, выдавала метадычныя распрацоўкі.

Цікавасць Валянціны Адамаўны да навуковай і педагогічнай дзейнасці не спынілася па заканчэнні працы ў Інстытуце педагогікі. Як дасведчаны педагог яна завяршыла кандыдацкую дысертацыю і абараніла яе ў 1986 г. у Маскве. А каб навучыць дзяцей і падлеткаў нямецкай мове, раскажаць ім пра агульнасць і адметнасць еўрапейскай моўнай сям’і, ездзіла з Мінска ў вясковыя школы Пухавіцкага раёна: у 1980 – 1984 гг. у Дрычынскую СШ, у 1984 – 2001 гг. у Караваяўскую базавую школу.

Прамяніста ўспыхнула і ярка заззяла зорка Валянціны Выхоты, калі яна пачала супрацоўнічаць з “Родным словам”. Яе навуковыя даследаванні супадалі з імкненнем часопіса – асвятліць развіццё беларускай мовы ў кантэксце еўрапейскіх моў. Гэтаму супрацоўніцтву дапамагла інспектар Міністэрства асветы Ася Тамілка, якая падказала кіраўніцтву рэдакцыі імя таленавітага педагога і апантанага даследчыка, у лістападаўскім нумары часопіса “Беларуская мова і літаратура ў школе” (першапачатковая назва “Роднага слова”) за 1988 г. з’явілася прозвішча Валянціны Выхоты, і штогод змяшчаюцца яе матэрыялы, прысвечаныя ўзаема сувязям беларускай і нямецкай моў. Адметнасць гэтых публікацый у тым, што яны цалкам будуцца на класічным творы беларускай літаратуры – паэме “Новая зямля” Якуба Коласа. Кожны яе радок даследаваны апантаным навукоўцам, суднесены з нямецкімі творамі. Колькасць публікацый у “Родным слове”, а таксама ў штотыднёвіку “Наша слова” (у сярэдзіне мінулага дзесяцігоддзя там рэгулярна змяшчаліся напрацоўкі нашага юбіляра) складае ґрунтоўны том даследаванняў па паэме “Новая зямля”. Усё гэта – важкі ўклад у Каласіян.

...А наперадзе столькі задум, планаў!..

Міхась ШАВЫРКІН.

Валянціна Выхота

“ЯК НЕЙКІ ЛЁС ПУСТЫ, СЯРДЗІТЫ...”

ІНТЭРПРЭТАЦЫЯ СЛОВА ЛЁС У ПАЭМЕ “НОВАЯ ЗЯМЛЯ” ЯКУБА КОЛАСА
І Ў ТВОРАХ НЯМЕЦКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ

Слова *лѣс* – шматзначнае. “Глумачальны слоўнік беларускай мовы” дае: 1. Ход падзей, якія складаюцца незалежна ад волі чалавека. 2. Доля. 3. Развіццё чаго-н.; далейшае існаванне, будучыня.

У “Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў” М. Клышкі прыводзяцца сінанімічныя адзінкі: *лѣс, доля, жыццѣ; наканаванасць, наканаванне* (разм.); *планіда, зорка, латарэя, кон* (перан.); *жытка* (разм.).

Шматзначнасць слова *Los* п. падаецца і ў нямецкіх слоўніках. “Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache”: *Los, das* 1. etw., bes. ein gekennzeichnetes Stück Papier, das in einem Personenkreis gezogen werden muß, wodurch eine Entscheidung herbeigeführt wird. 2. Anteilschein in der Lotterie. 3. geh. Schicksal, Geschick [1. Нешта, асабліва памечаны кавалак паперы, які выцягваюць у коле асоб, якім выносіцца рашэнне. 2. Дакумент на ўдзел у латарэі. 3. Лѣс, доля.]. “Der grosse duden” (in 10 Bänden): 1. *Los, Lotterielos, Gewinnlos, Glückslos nicht gewinnendes: Niete.* 2. *Los: Schicksal* (1. Лѣс, латарэйны білет, выйгрышны білет, шчаслівы білет / нявыйгрышны: пусты лѣс. 2. Лѣс: доля). Гэта адлюстравана і ў “Нямецка-беларускім слоўніку / Deutsch-belarussisches Wörterbuch”: *Los* n 1) жэрабя, 2) латарэйны білет, 3) лѣс, доля (2, 450).

I

Разнастайна інтэрпрэтуецца слова *лѣс* у паэме “Новая зямля” Якуба Коласа. З гэтай лексмай выбраны 15 кантэкстаў, якія паводле матываў можна ўмоўна падзяліць на тры групы: шчаслівы, радасны лѣс (А); цяжкі, горкі лѣс (Б); невядомы лѣс (В).

Разгледзім іх і супаставім з аналагамі ў творах нямецкіх пісьменнікаў.

*А. Другі лягчэй знаходзіць жонку –
Свой вечны лѣс, сваю красу* (1, 282 – 283).

У параўнанні Я. Колас кладзе ў аснову народнае стаўленне да шлюбнага саюзу. Сэнсава яно пераклікаецца з гэтаўскім выказваннем:

*Wüßten wir doch kaum zu klagen,
Neidend singen wir dein Los...* (3, 721).

(Не патрэбен плач хаўтурны! / Нам бы гэтка слаўны лѣс... – Пераклад В. Сёмухі.)

І ў іншых апісаннях Я. Колас імкнецца прывесці тое станоўчае, што робіцца прыўкрасай існавання: луг скошаны – “і зніклі краскі, / Бы тыя чары мілай казкі”, якую складаюць самі думкі, што “залатымі

паясамі / Твае прыгоды спавіваюць / І лёсы жыцця аздабляюць” (1, 292).

Гэтаксама рабіў і Ф. Шылер у мастацкіх абразках. Так радаваўся чарадзе жораваў музыка Івік, калі ішоў на фестываль у Карынф:

*“Seid mir begrüßt, befreund’te Scharen!
die mir zur See Begleiter waren,
Zum guten Zeichen nehm ich euch,
Mein Los, es ist dem euren gleich”* (7, 141).

(“Вітаю вас, сяброўскія чароды! / Што былі мне спадарожнікамі да мора, / За добры знак прымаю вас, / Мой лѣс, ён аднолькавы з вашым”).

Б. Аднак рэчаіснасць выступае вельмі суровай. Чалавек не заўсёды кіруе сваім лёсам.

*І панскі дом з ласіным рогам
На Міхася глядзеў астрогам,
Бо тут, апроч тае знявагі...
У стражнікоўскім сваім лёсе
Нічога ведаць не прыйшлося* (1, 141).
*Kümmert mich das Los der Schlachten,
Mich der Zwist der Könige?
Schuldlos trieb ich meine Lämmer
Auf des stillen Berges Höh* (8, 242).

(Абыходзяць мяне лѣс бітваў,
Сваркі каралёў?
Нявінна гнала я сваіх ягнят
На ціхую вяршыню гары.)

Але лѣс нацыі па боскай міласці пераканаў пастушку Яганну (Жанну) стаць на чале нацыянальнага руху Францыі і быць гераіняй французскай нацыі.

В. Усё настойлівей у Міхала акрэсліваецца жаданне набыць зямлю, стаць самастойным. Але будучыня выглядае невыразнай. І Якуб Колас пазначае гэта, апісваючы пачуццёвы стан дзяцей перад тым, як яны пакінуць райскі куточак з набыццём новай зямлі:

*Эх, вы, нявіннасць і прастэча!
Цямны вам лёсы чалавечы* (1, 307).

Пра непрадказальнасць далейшага лёсу гаворыць і Гётэ:

*Alles entsteht und vergeht nach Gesetz; doch über
des Menschen Leben, den köstlichen Schatz, herrschet
ein schwankendes Los* (4, 187). (Усе ўзнікае і знікае паводле закону, аднак над жыццём чалавека, найкаштоўнейшым скарбам, пануе хістка лѣс.)

Генрых Гейнэ разважліва сцвярджае непазбежнае заканчэнне лёсу:

*O tröste dich – das ist das Los,
Das Menschenlos: – was gut und groß.
Und schön, das nimmt ein schlechtes Ende* (5, 521).

(О сущесся – гэта лёс, / Лёс чалавека: што добрае, і вялікае, / І прыгожае – гэта канчаецца благім канцом.)

Міхал адчувае такое завяршэнне жыццёвага шляху:

*И тое, што даўней бывала,
Яго так моцна захапляла,
Цяпер здавалася няўзрачным
І непатрэбным і нязначным;
Яго цікавіць лёс уласны,
Лёс пагражаючы, няясны* (1, 368).

Так робяць і іншыя, абмежаваўшыся асабістымі клопатамі.

*Пакуль што досыць аб панох...
Ім цёмна кніга лёсу,
Яны не бачаць далей носу
І рубяжоў свае пасады...* (1, 149).

II

У беларускай і нямецкай мовах словы *лёс*, *Los* п маюць аднолькавыя сінонімы: *лёс* – *доля*; *Los* п – *Schicksal*, *Geschick*.

Супаставім наступныя кантэксты: “*Людскі наш лёс – былінка поля, / Пылок нязначны наша доля*”, у параўнанні з чародамі “*светаў незлічоных, / Нерасчытаных, неадмкнёных*” (1, 106), – *Himmel und Erde befolgt ewiges, festes Gesetz... / Öfter, ach! verkehrt das Geschick die Ordnung der Tage...* (4, 187). (Неба і зямля выконваюць вечны, цвёрды закон... Часцей, ах! доля перакручвае парадак дзён...)

Сінанімічны рад *лёс, доля* дапаўняецца словам *зорка*. Яна прадвызначае дзеянні і справы людзей.

*– А што, скажэце, зорка значыць,
Якой ніхто мо і не бачыць:
Яна маланкай мігатнецца
І згасне. Дзе ж яна дзяецца?
І да зямлі не далятае,
А проста дзесь яна знікае?* (1, 249).

Маці мудра адказвае:

*Калі стваралісь Богам светы,
Па зорцы светлай чалавеку
Назначыў Бог святы спрадвеку;
Яна жыццём яго кіруе
І лёс яго і смерць пільнуе.
Чым больш з людзей хто выдатнейшы,
Таго і зоркі блеск яснішы* (1, 250).

У легендзе “Тры святыя каралі” Райнера Марыя Рыльке згадваецца пра тое, як зорка паўплывала на лёс каралёў-вешчуноў, прывяла да калыскі Ісуса ў Батлееме.

Своеасаблівым сінонімам выступае слова *даль*. Паэт неаднаразова ставіць іх побач ці параўноўвае, супастаўляе:

*Дарога, даль і лёс нязнаны
Глядзяць няветла скрозь туманы* (1, 305).

*І гэта даль падчас пужала,
Як нейкі лёс пусты, сярдзіты...* (1, 362).

У абодвух кантэкстах слова *даль* мае значэнне ‘будучыня’. Адпаведна такі самы сэнс атрымлівае і слова *лёс*. Адначасова ў коласаўскіх радках яно набывае і іншае сэнсавое адценне – *латарэйны білет*. У першым кантэксте *даль і лёс* глядзяць няветла, бо нязнаны той самы вялікі выйгрыш. У другім кантэксте *даль пужала* пустым лёсам – пройгрышам. Задума набыцця зямлі ў Заблонні нагадвае латарэю з яе самым вялікім выйгрышам – доляй зямлі. Выраз *пусты лёс* азначае ‘нявыйгрышны латарэйны білет’, і, вядома, чалавек не ўзрадуецца, выцягнуўшы гэты “сярдзіты” білет.

Блізкасць коласаўскага разумення сутнасці лёсу да народнага светаўспрымання, што па-мастацку дасканала распрацавана ў паэме “Новая зямля”, пацвярджаецца прыкладамі з “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” (смарг. *лёсы*. Паперкі з нумарамі, якія выцягваюць пры жараб’ёўцы, т. 5, с. 301) і іншых этымалагічных крыніц.

Лёс – ням. *Los* п, с.-в.-ням. *loz*, ст.-в.-ням. (h)lōz m, п ‘жэрабя, кіданне жэрабя, вызначэнне лёсаваннем (жэрабем), падзел спадчыны’, гоц. *hlauts* m ‘жэрабя, спадчына’. Адно са значэнняў ст.-паўн. *hlaut* п ‘ахвяравальная кроў’. У часы паганства ў германцаў дзеяслоў ад гэтага слова з’яўляўся ахвяравальным выразам і быў заўважаны Тацытам. У раманскія мовы слова *Los* п трапіла ў значэнні ‘азартная гульня, лато, латарэя’. Германскі карань **hlut* з асноўным значэннем ‘зачапіць’ адпавядае ст.-слав. *kl’učī*, роднаснае лац. *clāvis*, грэц. *klāis* ‘ключ’. Спачатку азначала тое, што выпадала пры кіданні жэрабя, напрыклад, пэўная частка зямлі, потым – ‘што выпадала на лёс’ (6, 446).

Літаратура

1. **Колас Я.** Новая зямля. – Мінск: Народная бібліятэка ГА БТ “Кніга”, 2002.
2. **Кур’янка М.** Нямецка-беларускі слоўнік. Deutsch-belarussisches Wörterbuch. – Мінск: Выдавец Зміцер Колас, 2006.
3. **Goethe J.-W.** Faust // Goethe J.-W. Ausgewählte Werke. Verlag für fremdsprachige Literatur. – Moskau, 1949.
4. **Goethe J.-W.** Euphrosyne // Goethe J.-W. Ausgewählte Werke.
5. **Heine H.** Letzte Gedichte. Es kommt der Tod – jetzt will ich sagen // Heinrich Heine. Ausgewählte Werke in zwei Bänden. Band I. – Moskau, 1949.
6. **Kluge F.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 20. Auflage bearbeitet von W. Mitzka. – Berlin, 1967.
7. **Schiller F.** Die Kraniche des Ibykus. Schillers Werke in fünf Bänden. Erster Band. Aufbau-Verlag. – Berlin und Weimar, 1971.
8. **Schiller F.** Die Jungfrau von Orleans. Schillers Werke in fünf Bänden.

Таццяна ПАДАЛЯК

ЗДОЛЬНАСЦЬ УБАЧЫЦЬ ГАЛОЎНАЕ

ЗАМЕТКА Ў СУЧАСНЫМ ДРУКУ

Заметка – першасны жанр журналістыкі, менавіта з яе і пачыналася газета. Гэта аператыўнае газетнае паведамленне, заснаванае на актуальным, значным для грамадства факце. Асноўныя жанравыя прыкметы – навізна інфармацыі, аператыўнасць, сцісласць, лаканічнасць, дакладнасць, тэма тут заўсёды супадае з фактам. Заметка – самы распаўсюджаны інфармацыйны жанр журналістыкі, па трапнай заўвазе расійскага даследчыка Аляксандра Пяртычнага, «галоўны від інфармацыйнага “сканавання” рэчаіснасці» (Тертычны А. Жанры периодической печати. Москва, 2002, с. 75).

Звернем увагу на тое, што заметку як жанр журналістыкі часам называюць *нататкай*: “Заметка, тое, што нататка” (Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Т. 2. Мінск, 1985, с. 482). Аднак спецыялісты ў галіне тэорыі журналістыкі лічаць такое атаясамленне дэфініцыйным неправамерным. Дый у тым жа энцыклапедычным выданні прасочваецца пэўная тэрміналагічна-сэнсавая раскіданасць: “**Нататка**, заметка, газетны жанр, кароткае паведамленне, дзе апісваецца які-небудзь факт ці ставіцца канкрэтнае пытанне. Падарожныя нататкі – разнавіднасць *нарыва*” (тамсама. Т. 4. Мінск, 1987, с. 46). А “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” сярод іншых значэнняў слова *заметка* дае ‘кароткае паведамленне ў друку’ (Мінск, 1999, с. 218), а таксама прыклад: *заметка ў газеце*. Маецца на ўвазе заметка як канкрэтны жанр журналістыкі. Пяняцца “нататка” там пазначана як больш агульнае: ‘кароткі запіс або інфармацыя ў друку пра што-небудзь, прыклад – *нататкі журналіста*. Нават інтуіцыя адчуваецца, што нататка – занатаваны на паперы запіс – можа 1) уяўляць з сябе тэкст, напісаны ў любым жанры журналістыкі, а таксама 2) можа з’яўляцца “сыравінай” для любога жанру журналістыкі, у той час як заметка – асобны, самастойны жанр журналістыкі з характэрнымі, спецыфічнымі, толькі ёй уласцівымі рысамі.

Такім чынам, мэта заметкі – кароткае паведамленне пра канкрэтны факт (з’яву, падзею), што з’яўляецца для аўдыторыі навіною. Даследчык Сямён Гурэвіч падкрэслівае, што ў пошука актуальнай інфармацыі варта адрозніваць навіну і новае: “Навіна – гэта тое, што невядома ўсім альбо пераважнай большасці чытачоў. Новае – гэта невядомае аб ужо вядомым” (Гуревич С. Газета: Вчера, сегодня, завтра. Москва, 2004, с. 183). Беларускі даследчык Барыс Стральцоў слушна адзначае, што “не кожны факт калейдаскапічна стракатага, хуткаплыннага жыцця заслугоўвае адлюстравання на газетных старонках. Факт, што ўводзіцца ў камуніка-

цыйны канал, павінен мець сацыяльную значнасць” (Стральцов Б. Основы журналистики: Жанры. Минск, 1990, с. 22). І пры гэтым факт павінен прыцягваць увагу чытачоў, быць цікавым. Вялікая ўвага аддаецца прадуманаму адбору фактаў – каб выключыць выпадковае, вылучыць самае істотнае.

Факт, пра які паведамляў ў заметцы газета “Звязда” 4 верасня 2006 г., незвычайны сам па сабе, зацікавіў шырокае кола чытачоў.

Зацвілі каштаны

І ў былыя гады з надыходам цёплай восені заўважалі на каштанах у Гомелі парасонікі белых сукавеццяў, але сёлетняе цвіценне гомельскіх каштанаў на буліцы Перамогі ўражвае. А калі ўлічыць, што толькі пару дзён таму спыніліся працяглыя дажджы і цяпла асаблівага не было, то патлумачыць такое бурнае цвіценне вельмі складана... І тым не менш – гомельскія каштаны зноў зацвілі ў верасні.

Заметка напісана ў лаканічнай форме, згодна з усімі жанравымі канонамі. Хоць адлюстраваны факт можа паслужыць адпраўным пунктам таксама для твора іншых жанраў. Журналіст сведчыць, што каштаны восенню цвілі і раней, але кожны раз гэта ўспрымаецца як пэўны прыродны катаклізм. Асэнсаванне гэтай з’явы можа легчы ў аснову сур’ёзнага аналітычнага матэрыялу (артыкула ці карэспандэнцыі) на экалагічную тэму. А заметка толькі фіксуе факт, не ўтрымлівае яго аналізу.

Пажадана, каб у заметцы даваліся адказы на асноўныя пытанні: *што?* (што здарылася?); *хто?* (героі падзеі: прозвішча, прафесія, узрост, іншая неабходная інфармацыя); *дзе?* (дзе гэта адбылося?); *калі?* (дата і час падзеі або здарэння); *як?* (па магчымасці тлумачэнні: як і чаму гэта адбылося?).

Можна вылучыць некалькі відаў заметак. Найбольш сціслай формай заметкі з’яўляецца *хранікальнае паведамленне* (хроніка ад гр. *chronika* летапіс). Гэта гранічна кароткі тэкст (адзін або два сказы, пяць – сем радкоў) пра бягучы падзеі, які не ўтрымлівае падрабязнасцяў, дэталізацыі: адлюстроўваецца толькі сутнасць факта. Хранікальныя заметкі традыцыйна даюцца блокамі, пад агульнай тэматычнай рубрыкай. Часта такія паведамленні змяшчаюцца без загалоўкаў, адасабляюцца паміж сабой спецыяльнымі значкамі (зорачкі, кропкі, інш.) альбо першае слова наступнай заметкі даецца з абзаца прапіснымі літарамі. Хранікальныя заметкі газета можа публікаваць і адасобленымі паведамленнямі (у рамцы, на каляровай “падкладцы”).

Пад рубрыкай “Школа юнага журналіста” раней змешчаныя матэрыялы “Паглядзім на свет па-журналісцку? Творчы факультатыв”, “Праграма заняткаў факультатыву, гуртка, профільнага класа” (2005, № 1), “Добра піша той, хто добра думае: Педагагічныя парады да заняткаў” (2005, № 2), «“Ні дня без радка”: Творчы практыкум да факультатыву» (2005, № 3), “Хто валодае інфармацыяй, той валодае светам: Сучасная журналістыка ў кантэксце гістарычнага развіцця” (2005, № 5), “Слова – таксама справа: Старонкі з гісторыі айчынай журналістыкі” (2005, № 8), “Жанры журналістыкі: традыцыі і навацы” (2006, № 3), “Газеты Беларусі: люстра дзён і падзей” (2006, № 8), “Яго вялікасць факт: Спецыфіка адбору і інтэрпрэтацыі фактаў у журналістыцы” Таццяны Падаляк (2007, № 2).

Стандартная заметка фіксуе факт з асноўнымі падрабязнасцямі, мае загаловак і подпіс аўтара.

Лось у дзіцячым садзе

Бацькі і дзеці, якія раніцай прыйшлі ў дзіцячы сад № 92 у цэнтры Магілёва, са здзіўленнем убачылі на тэрыторыі ўстаноўкі... лася.

Вартаўніца дзіцячага сада а 5-й гадзіне выйшла адчыніць вароты, бо ў гэты час прывозіць малако, і пачула грукат капытоў. Пабачыла, што гэта лось, і стала ўцякаць. Жанчына хутка зачыніла вароты і патэлефанавала ў міліцыю. Спецыялісты з Асіповічаў лася ўсыпілі, даставілі ў заасад у пасёлку Буйнічы Магілёўскага раёна. Сёлета гэта ўжо другі выпадак у Магілёве, калі лось заходзіць у горад. Першым разам жывёліну убачылі на ўскраіне абласнога цэнтры, але, на жаль, выжыць таму ласю не ўдалося.

Васіль Данілаў (Звязда, 17.05.2005).

У заметцы ўдакладняецца, хто, калі і чаму ўбачыў лася, якім чынам і куды ўдалося даставіць жывёлу, а таксама паведамляецца, што падобнае здарэнне ў Магілёве – не адзінкавае.

Стандартныя заметкі друкуюцца і блокамі, і асобнымі тэкстамі. Заметкі групуюцца ў блокі па геаграфічным (рэгіянальным), тэматычным (палітыка, эканоміка, культура, адукацыя, спорт і г. д.), часавым (учора, сёння, заўтра) прынцыпах, а таксама па катэгорыях аўтараў (ад уласных карэспандэнтаў, па матэрыялах інфармагенцтваў). У “Звяздзе” на працягу многіх гадоў падборкі заметак пад рубрыкай “РОЗГАЛАС: апошняя інфармацыя сутак” друкуюцца на 1-й старонцы – адкрываюць кожны нумар. Інфармацыя пра тое, што адбываецца ў свеце, – у рубрыцы “Хроніка апошніх падзей”. У “Народнай газеце” традыцыйнай стала інфармацыйная падборка “Шесть областей – шесть новостей”. У “ЛіМе” ёсць рубрыка “Арт-пацеркі”.

Пашыраная, або дэталізаваная, заметка паведамляе пра падзею больш шырока, з дэталямі і падрабязнасцямі. Акрамя загаловак можа мець і падзагаловак. Нярэдка ўтрымлівае элементы іншых інфармацыйных жанраў (інтэрв’ю, рэпартаж). Пашыраныя заметкі публікуюцца на паласе самастойна.

Разнавіднасцю заметкі з’яўляцца і **тэкстоўка** да фотаздымка (звяртаем увагу: не назва здымка, а менавіта тэкстоўка – інфармацыя пра тое, што, хто, дзе, калі адлюстроўваецца на фота). Да жанру заметкі можна аднесці таксама **рэпліку** (своеасаблівае разнавіднасць крытычнай заметкі), дзе факт каментуецца нярэдка ў вострай сатырычнай манеры.

Аляксандр Цяртычны вылучае жанравыя віды заметкі зыходзячы са спецыфікі інфармацыйнага зместу.

☞ **Падзейная заметка** – факталагічнае апісанне з’яў, падзей і г. д.

☞ **Анонс** (франц. *annonce* падзея, абвестка) – прэзентывыя паведамленні пра будучыя культурныя мерапрыемствы, выстаўкі, канцэрты, даюць кароткую інфармацыю пра час і галоўныя бакі запланаванай падзеі. Анонс блізкі да аб’явы і рэкламнага тэксту.

☞ **Анатацыя** (англ. *annotate* прыкмячаць) – інфармацыя пра з’яўленне новага выдання (кнігі, часопіса і інш.) і кароткае апісанне яго якасцяў.

☞ **Міні-рэцэнзія** – ацэначная заметка пра нейкую інфармацыйную з’яву (кнігу, кінафільм, п’есу і г. д.).

☞ **Бліц-партрэт** – кароткія звесткі пра чалавека з мэтай даць аўдыторыі першаснае ўяўленне наконт яго асобы.

☞ **Міні-агляд** – факталагічная заметка, прадметам адлюстравання якой выступае не адна падзея, з’ява, а іх сукупнасць.

☞ **Міні-гісторыя** – паведамленне пра нейкую сямейную, любоўную, прафесійную ці іншую жыццёвую інтрыгу, пабудаваную на ўзаемаадносінах людзей.

☞ **Міні-парада** – асноўным зместам заметкі з’яўляецца праграмавая інфармацыя (рубрыкі “Чытач раіць”, “Раім прыгатаваць” і г. д.).

Такая відавая градацыя заметак, на наш погляд, досыць спрэчная – нават калі зыходзіць са “спецыфікі інфармацыйнага зместу”. Чым анатацыя адрозніваецца ад міні-рэцэнзіі, міні-агляда – ад справаздачы, бліц-партрэта – ад замалёўкі? І ўвогуле, наколькі правамерна карысную параду вылучаць як інфармацыйны жанр журналістыкі, хоць ніякай новай, эксклюзіўнай інфармацыі гэтыя тэксты не ўтрымліваюць (выдаюцца адпаведныя кнігі карысных парад, рэцэптаў, інш.)? Падкрэслім: не ўсё, што публікуецца на старонках перыядычных выданняў, можна аднесці да твораў журналістыкі. Крыжаванкі, праграма радыё- і тэлеперадач, метэазводкі, некралогі, апавяданні, гумарэскі, анекдоты, абвесткі не з’яўляюцца прадуктам уласна журналістыкі. Перыёдыка ў дадзеным выпадку выступае ў якасці камунікацыйнага канала, сродку распаўсюджвання інфармацыі.

Заметка павінна быць напісана жывой мовай, каб адразу прыцягнуць увагу чытача і ўтрымліваць яе ад першага да апошняга радка. Варта паставіць сябе на месца чытача і ўявіць, пра што ён хацеў бы даведацца.

У рамана “Выхадныя дадзеныя” нямецкага пісьменніка Германа Канта, прысвечаным працы журналістаў, ёсць парада, асабліва каштоўная для пачаткоўцаў: збірай, спасцігай, захоўвай і назапашвай – словы, інтанацыі, гукі, грывасы, жэсты, манеру трымацца, выраз твару і вачэй, рух вуснаў, паходку, узоры гальштукаў, маркі аўтамашын, пярсцёнкі з пячаткамі, сінтаксіс, слоўнікавы запас, любімыя гатункі цыгарэт, рукапацісканні, прычоскі, мадэлі капелюшоў – гэта значыць шукай адказы на пытанні: хто, куды, дзе, як і, калі ўдасца, чаму? Журналісту, які пра гэта забудзецца, загадзя рыхтуйце псах.

Каб прыцягнуць увагу чытача, зацікавіць яго, заметку рэкамендуецца пачынаць з **урэзкі** (вынаскі), у якой фіксуецца асноўная тэма.

Шматдзетная сям’я – у адно імгненне

Угродзенскім абласным радзіўным доме нарадзілася тройня – першая за тры апошнія гады.

Як раскажаў карэспандэнт “Звязды” галоўны ўрач медыцынскай установы Віктар Лісковіч, у сям’і сланічан Сяргея і Таццяны Якубовіч нарадзіліся тры дзяўчычкі. Вага самай маленькай, якая атрымала мужнае імя Аляксандра, – 1250 грамаў, а яе сястрычкі важаць 1700 і 1980 грамаў. Цікава, што ні Сяргей, ні Таццяна не памятаюць, каб у іх сям’ях нараджаліся хоць бы дваіняты. Дарэчы, яны чакалі першыя дзеньці, і пасля правядзення ультравукавога даследавання былі ўражаныя такой нечаканай навіной.

Надзея Нікалаева (Звязда, 27.09.2006).

Як бачым з гэтага прыкладу, пасля загаловак адразу абазначана сутнасць падзеі, якая мае ў пэўнай ступені сенсацыйны характар.

Апошнім часам звычайна для айчынных журналістыкі паняцце **ўрэзкі** нярэдка замяняецца запазычаным з амерыканскай журналістыкі словам **лід**, ме-

навіта яно лічыцца найбольш модным і папулярным (асабліва ў маладога пакалення журналістаў).

Тэрмінам *лід* (*lead*) у англійскай мове абазначаецца: 1) першы сказ, першы абзац (інфармацыйнага паведамлення); 2) газетная інфармацыя, змешчаная на прыкметным месцы; 3) найбольш важнае паведамленне (у апошніх навінах); 4) анатацыя; прэамбула, уводная частка [Курьянов Е. Англо-русский словарь по средствам массовой информации (с толкованиями). Москва, 1993, с. 154].

Амерыканскія спецыялісты вылучаюць некалькі разнавіднасцяў ліда.

☞ **Лід – “перакуленая піраміда”** – калі заметка пачынаецца з найбольш значнага элемента факта (з асновы “піраміды”), а астатнія размяшчаюцца па ступені змяншэння іх значнасці.

☞ **Лід-“вешалка”** – калі аўтар “навешвае” на першы абзац адказы адразу на ўсе пытанні і гэтым, па сутнасці, вычэрпваецца ўвесь інфармацыйны матэрыял.

☞ **Лід-ідэнтыфікацыя** пачынаецца з адказу на пытанне *што?*, паколькі цэнтр заметкі – удзел вядомай асобы ў падзеі, якая апісваецца.

☞ **Лід-каламбур** найчасцей сустракаецца на старонках папулярнай забаўляльнай прэсы.

☞ **Лід-кантраст** сутыкае падзеі сённяшнія з учарашнімі, старое і новае і г. д.

☞ **Лід-пытанне** больш характэрны для дэталізаваных зместак.

☞ **Лід-цытата** складаецца з найбольш актуальнага ці трапнага выразу вядомай асобы альбо вытрымкі дакумента.

У заметцы варта пазбягаць слоў *хутка*, *у недалёкай будучыні*, *праз некаторы час* і падобных, пажадана ўказваць канкрэтную дату. У сучаснай журналістыцы не вітаюцца таксама выразы *накшталт істотна павялічылася*, *значна знізілася*: інфармацыя павінна падмацоўвацца дакладнымі лічбамі, звесткамі, рэкамендуецца пазбягаць невядомых тэрмінаў, службовых назваў – усіх паняццяў, якія не зразумелыя шырокай чытацкай аўдыторыі. Пры неабходнасці трэба абавязкова даваць кароткае тлумачэнне спецыяльнай тэрміналогіі. Скарачэнні, абрэвіятуры, спецыяльныя тэрміны неабходна расшыфроўваць.

Пры зборы матэрыялаў прозвішчы рэкамендуецца запісваць у бланкот друкаванымі літарамі (лепш не абмяжоўвацца дыктафонным запісам, каб пазбегнуць памылак і недакладнасцяў). Традыцыйна ў журналісцкім тэксце імёны даюцца поўнасю, але без імя па бацьку (ініцыялы – калі прозвішча чалавека ўжываецца неаднаразова). Варта ўказваць дакладную пасаду памянёных у тэксце асобаў.

Калі раскрыць крыніцы інфармацыі немагчыма (як правіла, гэта датычыць інфармацыі, атрыманай канфідэнцыйна), звычайна пішуць: *“крыніца, якая пажадала застацца невядомай, паведаміла”*; *“як стала вядома з неафіцыйных крыніц”*; *“як стала вядома ад крыніцы, што заслугоўвае даверу”* і пад. Але такая спасылка павінна быць заўсёды абгрунтаванай.

Варта памятаць пра карэктную падачу навінаў, адпаведнасць загаловак тэксту, максімальную дакладнасць інфармацыі. Усе звесткі трэба правяраць надзвычай грунтоўна.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2007 год

КАСТРЫЧНІК

1 кастрычніка – 70 гадоў з дня нараджэння Андрэя Мдывані, кампазітара, педагога, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

3 кастрычніка – 110 гадоў з дня нараджэння Міхася Дуброўскага (1897 – 1983), паэта, драматурга, перакладчыка

7 кастрычніка – 70 гадоў з дня нараджэння Яўгена Радкевіча (1937 – 1999), празаіка

7 кастрычніка – 95 гадоў з дня нараджэння Юрыя Жывіцы (сапр. Попка; 1912 – 1990), грамадскага дзеяча, пісьменніка, журналіста. Жыў у Германіі

7 кастрычніка – 75 гадоў з дня нараджэння Івана Пташнікава, празаіка, заслужанага работніка культуры Беларусі

9 кастрычніка – 75 гадоў з дня нараджэння Івана Калесніка (1932 – 1979), паэта, публіцыста, перакладчыка

10 кастрычніка – 50 гадоў з дня нараджэння Леаніда Дранько-Майсюка, паэта, празаіка

12 кастрычніка – 60 гадоў з дня нараджэння Алены Паповай, драматурга

13 кастрычніка – 75 гадоў з дня нараджэння Алены Кобец-Філімонавай, празаіка

15 гадоў таму адкрыўся Гомельскі гарадскі эксперыментальны маладзёжны тэатр-студыя

15 кастрычніка – 110 гадоў з дня нараджэння Мікалая Пігулеўскага (1897 – 1967), спевака і музычнага дзеяча, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

100 гадоў з дня нараджэння Рамана Сабаленкі (1907 – 1975), празаіка, паэта, публіцыста

75 гадоў таму створана Беларуская дзяржаўная кансерваторыя, цяпер Беларуская дзяржаўная Акадэмія музыкі

60 гадоў з дня нараджэння Таісіі Мельчанкі, паэтки, празаіка

16 кастрычніка – 95 гадоў з дня нараджэння Андрэя Ушакова (1912 – 1941), паэта

50 гадоў з дня нараджэння Сержука Сокалава-Вою-

ша (сапр. Сокалаў), паэта і барда, празаіка, перакладчыка. З 1991 г. жыве ў ЗША

17 кастрычніка – 70 гадоў з дня нараджэння Мікалая Чаргінца, рускамоўнага празаіка, публіцыста, дзяржаўнага дзеяча, заслужанага работніка МУС СССР

20 кастрычніка – 85 гадоў з дня нараджэння Алеся Налівайкі (1922 – 2006), літаратуразнаўцы, крытыка

60 гадоў з дня нараджэння Юркі Голуба, паэта

22 кастрычніка – 170 гадоў з дня нараджэння Вікенція Макушава (1837 – 1883), гісторыка, філалага, славяназнаўцы

25 кастрычніка – 135 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Разенфельда (1872 – ?), фалькларыста, этнографа

80 гадоў з дня нараджэння Галіны Сідэльнікавай, дыктара радыё, заслужанай артысткі Беларусі

75 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Анісковіча, перакладчыка, крытыка

28 кастрычніка – 85 гадоў з дня нараджэння Міхася Даніленкі, празаіка, паэта, публіцыста

29 кастрычніка – 100 гадоў з дня нараджэння Ларысы Аляксеевай (1907 – 1998), спявачкі, народнай артысткі Беларусі

30 кастрычніка – 60 гадоў з дня нараджэння Валянціна Елізар’ева, балетмайстра, народнага артыста Беларусі і СССР

31 кастрычніка – 95 гадоў з дня нараджэння Юльяна Пшыркова (1912 – 1980), літаратуразнаўцы, крытыка, заслужанага дзеяча навукі Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Яўгена Куліка (1937 – 2002), графіка

60 гадоў таму ў Мюнхене пачала выдавацца беларуская эміграцыйная газета “Бацькаўшчына” на беларускай мове. Выдавалася да 1966 г.

Паводле картатэкі ВДАМЛМ.

ТАЛЕНТ ПІСЬМЕННІКА-МАСТАКА

Свет вачыма Караткевіча (малюнкi, аўтапартрэты, карыкатуры, шаржы): Навукова-папулярнае выданне / Уклад. В. Сіднякова, У. Кузубаў, І. Воранава, В. Пашковіч. – Орша, 2006. 116 с. Наклад 1000 паас.

Выданне кнігі “Свет вачыма Караткевіча”, куды ўключаны графічныя малюнкi, аўтапартрэты, карыкатуры, шаржы славутага пісьменніка, выкананыя алоўкам ці ручкай, з’яўляецца значнай падзеяй у культурным жыцці Беларусі. Калі нашы суседзі маюць кнігі ці альбомы малюнкаў Аляксандра Пушкіна, Міхаіла Лермантава, Тараса Шаўчэнкі, то ў нас гэта першае асобнае выданне малюнкаў пісьменніка.

Кніга падрыхтавана ў аршанскім Музеі У. Караткевіча руплівым дбаннем землякоў пісьменніка да яго 76-годдзя. У ёй выкарыстаны матэрыялы хатняга архіва У. Караткевіча, Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва, Музея У. Караткевіча, матэрыялы хатніх збораў Адама Мальдзіса, Вячаслава Рагойшы, Сяргея Панізніка, аднакласніка пісьменніка Валянціна Краўца, фотакарэспандэнта Валянціна Ждановіча. Дапамаглі ўкладальнікам кнігі таксама пляменніца пісьменніка Алена Сінькевіч і аўтар гэтых радкоў. Набыць яе можна ў Музеі У. Караткевіча.

Раней малюнкi У. Караткевіча друкаваліся ў асобных кнігах даследчыкаў яго творчасці, у матэрыялах навуковых канферэнцый, падаваліся пры публікацыях лістоў пісьменніка і ва ўспамінах пра яго. Кніга “Свет вачыма Караткевіча” можа стаць асновай для аднаго з тамоў будучага Збору твораў У. Караткевіча. Вялікая мастацкая каштоўнасць малюнкаў пісьменніка вызначаецца яшчэ і тым, што многія з іх маюць змястоўны, дакладны, афарыстычны аўтарскі тэкст ці з’яўляюцца выдатнымі ілюстрацыямi да яго твораў.

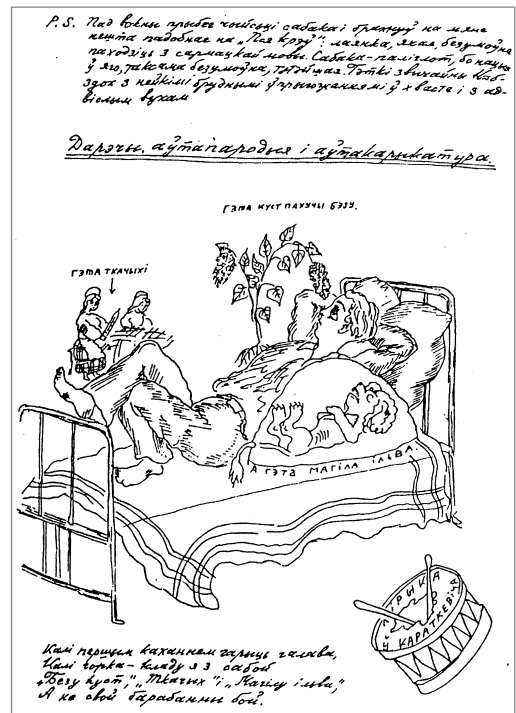
Укладальнікі кнігі знайшлі ўдалы запеў да яе. Адкрываецца выданне словамі Рыгора Барадулiна: “А мастак Караткевіч мог бы, відаць, саборнічаць з пісьменнікам Караткевічам.

Бездакорна валодаў лiнiяй, кампазіцыяй. Некалькімі штрыхамi мог перадаць характар, улюбена-романтычна ці здэклiва-гратэскава”.

Ужо самыя раннія, 1940 г., малюнкi-мініяцюры У. Караткевіча (а нарадзіўся ён у 1930 г.) сведчаць пра мастацкую адоранасць хлопчыка. Першы з іх маленькі Валодзя адрасаваў цётцы Жэні, матчынай сястры, а на другім даў выяву, відаць, роднай аршанскай хаты.

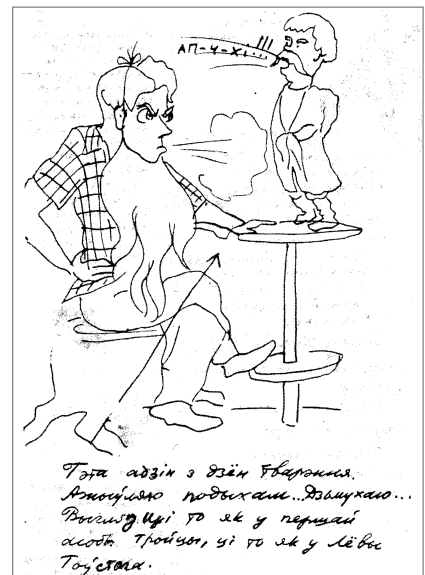
Цікавую гісторыю маюць аўтапародыя і аўтакарыкатура, змешчаныя ў лісце Уладзіміра Караткевіча да Максіма Танка за 20 чэрвеня 1956 г., калі малады паэт пасля заканчэння універсітэта настаўнічаў у вёсцы Лесавічы на Кіеўшчыне. Перад гэтым, у 1955 г., у беларускіх цэнтральных выданнях з’явіліся яго першыя друкаваныя

Аўташарж і аўтапартрэт. Малюнак у лісце да Максіма Танка. 1956 г.

творы: верш “Машэка” (часопіс “Польмя”, № 7) і нарыс “Вязынка” (кніга “Янка Купала: Зборнік матэрыялаў аб жыцці і дзейнасці паэта”). Гэтыя публікацыі істотна паўплывалі на лёс маладога творцы, акрылілі яго. Уладзіміра Караткевіча заўважылі ў Саюзе пісьменнікаў Беларусі. У верасні 1955 г. ён быў удзельнікам VI Рэспубліканскай нарады маладых пісьменнікаў у Мінску, дзе высокая ацанілі яго вершы.

Пасля вяртання з Мінска ў Лесавічы У. Караткевіч плённа працаваў як пісьменнік. Максіму Танку, прызнанаму майстру, галоўнаму рэдактару часопіса “Польмя”, дзе былі апублікаваны першыя вершы У. Караткевіча, ён дасылаў у 1955 –

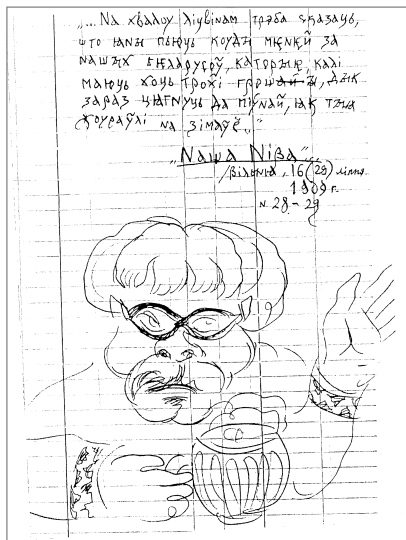
Малюнак у лісце да Янкі Брыля. 1960 г.

Малюнак да абароны кандыдацкай дысертацыі Вячаслава Рагойшы. Мінск, 1967 г.

слухайце, вясна ідзе”), Максіма Багдановіча (верш “Слуцкія ткачыкі”) і Янкі Купалы (паэма “Магіла льва”).

У верасні 1955 г. У. Караткевіч у Цэнтральнай мінскай кнігарні пазнаёміўся з Янкам Брылём. Пазней абодвух пісьменнікаў звязвала шчырае сяброўства, якое ґрунтавалася на іх моцнай любові да роднай зямлі і жыцця, на самаахвярным служэнні мастацкаму зьмлу, на ўзаемаразуменні, падтрымцы і духоўнай роднасці. Збліжала У. Караткевіча і Я. Брыля і тое, што яны былі выдатнымі апавядальнікамі, цудоўнымі спевакамі і нястомнымі вандроўнікамі. Яскрава раскрылася багацце духоўнага свету, непаўторнасць таленту гэтых пісьменнікаў у іх ліставанні. Уладзімір Караткевіч у асобных лістах да Янкі Брыля захаваў архаізаваную танальнасць, барокавы стыль і графічныя асаблівасці мовы, што былі ўласцівы літаратурным помнікам даўняга беларускага пісьменства, змяшчаў малюнкi.

“Тыповы беларус”. Малюнак з хатняга альбома Адама Мальдзіса. Мінск, 1970-я гг.

Пра талент Караткевіча-мастака сведчаць і малюнкi, узятыя з хатняга альбома прафесара Адама Маль-

дзіса, сябра Караткевіча, вядомага беларускага літаратуразнаўца і празаіка. Упрыгожваюць кнігу і малюнкi, створаныя пісьменнікам падчас абароны ў 1967 г. кандыдацкай дысертацыі “Рытміка М. Танка” Вячаславам Рагойшам, таксама сябрам Караткевіча, цяпер — прафесарам Белдзяржуніверсітэта, вядомым літаратуразнаўцам і перакладчыкам.

З выключным майстэрствам зрабіў У. Караткевіч ілюстрацыі да ўласных твораў, напрыклад да рукапісаў верша “Заяц варыць піва” і рамана “Каласы пад сярпом тваім”.

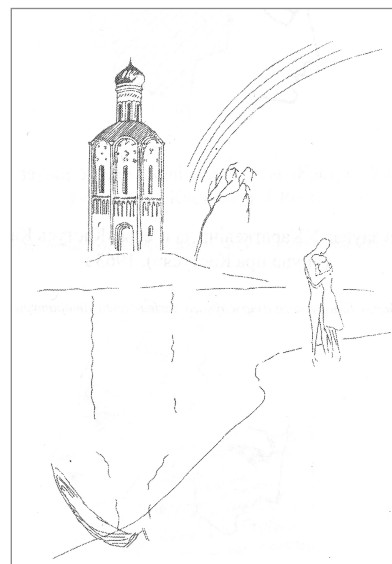
дзіса, сябра Караткевіча, вядомага беларускага літаратуразнаўца і празаіка.

З выключным майстэрствам зрабіў У. Караткевіч ілюстрацыі да ўласных твораў, напрыклад да рукапісаў верша “Заяц варыць піва” і рамана “Каласы пад сярпом тваім”.

Малюнкi Уладзіміра Караткевіча захапляюць і чаруюць умнемнем творцы трапным штрыхом, характэрнай дэталю перадаць галоўнае, сутнаснае, спалучэннем у іх рамантычнай узнёсласці і дакладнага погляду на свет і чалавека, плённым выкарыстаннем лагоднага гумару, лёгкай іроніі, непаўторных прыёмаў гратэску.

Укладальнікі кнігі “Свет вачыма Караткевіча” выканалі вялікую працу. Яны не толькі сабралі малюнкi У. Караткевіча, але і скампанавалі іх па раздзелах (аўтапартрэты, шаржы, ілюстрацыі, малюнкi розных гадоў, экслібрыс), далі паказальнікі імёнаў і тлумачэнні. Хацелася б, аднак, каб у раздзеле, куды ўключаны малюнкi розных гадоў, быў выразней захаваны храналагічны прынцып у падачы матэрыялу. Думаецца, што малюнкi, зробленыя У. Караткевічам на абароне кандыдацкай дысертацыі В. Рагойшам, пададзеныя ў розных раздзелах гэтай кнігі, страцілі ў нейкай ступені сваю цэласнасць. Відаць, па тэхнічных прычынах у кнізе была парушана чарговасць пры падачы матэрыялаў, звязаных з апісаннем прыгодаў У. Караткевіча і яго сяброў у XVI ст., узятых з аксамітнага альбома В. Краўца.

Аднак асобныя хібы кнігі “Свет вачыма Караткевіча” не зніжаюць яе высокай мастацкай вартасці. Гэтае выданне яскрава засведчыла непаўторнасць таленту Караткевіча-мастака. Яно можа стымуляваць далейшыя пошукі, збор і выданне як невядомых дагэтуль малюнкаў, так і рукапісаў вершаў, паэм, апавяданняў, аповесцяў, раманаў, п’ес, публіцыстычных твораў, перакладаў, сцэнараў, лістоў і шмат чаго іншага з багатай і разнастайнай творчай спадчыны пісьменніка.

Малюнак на адвароце першай старонкі рукапісу рамана “Каласы пад сярпом тваім”. Мінск, 1962 – 1964 гг.

Анатоль ВЕРАБЕЙ,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускай літаратуры і культуры
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Галіна ГОРАВА

ЭНЕРГІЯ І ЦЯПЛО

СЕМАНТЫКА ЧЫРВОНАГА КОЛЕРУ

Ў ТВОРАХ БЕЛАРУСКАГА СТАНКОВАГА ЖЫВАПІСУ XX СТ.

Вынікі аўтарскага эксперыментальнага даследавання па асаблівасцях колераўспрымання твораў беларускага станковага жывапісу XX ст. сведчаць, што гледачы найчасцей візуальна вылучаюць і звяртаюць увагу найперш на чырвоны колер карціны, найбольш ахвотна і падрабязна характарызуюць менавіта яго. Гледачы надзялілі гэты колеравы тон разнастайнымі характарыстыкамі і эпітэтамі ў тры разы болей, чым, напрыклад, зялёны колер палотнаў. Цікавай асаблівасцю чырвонага таксама з’яўляецца поўная амбівалентнасць значэнняў і сэнсаў, што звязваюцца з ім у карцінах, вялікая разнастайнасць і інварыянтнасць асацыяцый, якія выклікае гэты колер, – ад цалкам дадатных да рэзка адмоўных. Амплітуда значэнняў чырвонага наўпрост залежыць ад тэматычнага зместу станковага твора: гэты колер можа стаць увасабленнем трапяткой радасці зямнога існавання, як, напрыклад, у мажорнай і жыццесцвярджальнай “Прагулцы” Васіля Касцючэнкі (1998), альбо выказаць усю трагедыю і жах вайны, як у тэматычным творы “Забойства сям’і партызана” Міхаіла Савіцкага (1972).

У асноўнай групе гледачоў чырвоны колер устойліва асацыяваўся з колерам гарачыні і жару (у 15% выпадкаў), агню (6,5%), крыві (4%), жыцця (3,4%), радасці (2,1%), бадзёрасці (1,9%), трывогі (1,9%), цяжару (1,8%), пажару (1,7%), актыўнасці (1,6%). У кантрольнай групе чырвоны колер набыў значэнні: гарачага, цяпла (14,4%), агню (6,3%), крыві (4,4%), апёку (2,5%), цяжару (2,5%), кветак (1,9%), сцяга (1,9%), пакрывала (1,9%), небяспекі (1,9%). Такім чынам, агульнымі ўстойлівымі значэннямі для абедзвюх груп беларускіх грамадзянаў з’явіліся: гарачыня, цеплыня, агонь, кроў і цяжар.

Асноўныя ўласцівасці чырвонага ў абедзвюх групах супадаюць з архетыпам гэтага колеру – пагатоў, здаўна такі колеравы фон нагадваў людзям пра кроў і вогненную стыхію. Так, «першабытныя (і цяперашнія “прымітыўныя”) народы атаясамліваюць колеры з найбольш каштоўнымі для іх рэчывамі і жыццёва важнымі стыхіямі. Такімі з’яўляюцца кроў, малако, агонь і зямля. Ім адпавядаюць чырвоны, белы і чорны колеры. Гэтая трыяда надоўга захоўвае значэнне асноўнай», – піша вядомая айчынная даследчыца-каларыст Ляніна Міронава [4, 7]. Чырвоны колер «сімвалізуе такія найважнейшыя для чалавека паняцці, як жыццё, сіла, энергія; ён адзначае ўсё тое, што вылучаецца, узвышаецца над паўсядзённым, – гэта колер цароў, багоў, жрацоў. Разам з белым ён утварае “жыццесцвярджальную” пару, якая супрацьстаіць чорнаму як колеру адмаўлення, ліха і смерці» [4, 26]. Разам з сінім, зялёным і жоўтым коле-

рамі чырвоны ўтварае чацвёрку асноўных псіхалагічна значных храматычных колераў для чалавека. У тэорыі колерапсіхалогіі “чырвоны ў сімвалічнай форме адпавядае цане перамогі, трайчастаму святлу, якое запальвае чалавечы дух, сангвінічнаму тэмпераменту і мужнасці. Яму адпавядае сенсорнае адчуванне смагі; яго эмацыйны змест – жаданне, яго органы – папярочна-паласатая (адвольная) мускулатура, сімпатычная нервовая сістэма і органы рэпрадукцыі” [3, 63].

Як пацвердзіла даследаванне, у свядомасці беларусаў чырвоны колер асацыюецца пераважна з полымем і яго тэмпературнымі ўласцівасцямі: жарам, цеплынёй, задухай, а таксама тэрмічным і нават хімічным апёкам (Валерый Шчасны. “Знак-П”, 1994). У гэтым колеры палаюць водбліскі пажараў, зараніц (Віктар Альшэўскі. “Бяда”, 1987), ён нагадвае пра распаленую печ (Фелікс Янушкевіч. “Тата, я запаліў святло”, 1984), пякучыя паўдзённыя промні, зарава ранішніх світанкаў і вячэрніх заходаў сонца (Ф. Янушкевіч. “Лёс Рагнеды, альбо Сцяна Памяці”, 1986), трэск ахопленых полымем дроў ці паленаў.

Станоўчы вобраз чырвонага колеру ў беларускім станковым жывапісе звязаны з яго жыццёвай сілай і магутнасцю: мастакі і гледачы надаюць яму ўласцівасці самога жыцця, яго паўнату, радасць і росквіт, прыгадваюць буянне вясновай і летняй прыроды, квітненне макаў, цюльпанаў і гваздзікоў, чырвань лясных і садоных ягадаў, сакавітасць восенскай садавіны і гародніны. Напрыклад, з цвіценнем прыроды, свежым кветкавым водарам, смакам даўкага віна і кавуновай мякаццю асацыюецца чырвоны колер у працы “Белая на чырвоным” Васіля Касцючэнкі (1999); плямы чырвонага ў карціне “Цвіценне” Зоі Літвінавай (1987) абуджаюць у гледачоў разнастайныя адценні пазітыўнага настрою: радасці, бадзёрасці, упэўненасці і спакою.

Другое адценне станоўчых значэнняў чырвонага звязана з яго святочнасцю і ўрачыстасцю, асабліва хораша глядзіцца ён, прадстаўлены ў гэтай якасці на белым фоне: напрыклад, у карціне “Партрэт народнага артыста СССР Р. Шырмы” Уладзіміра Стальмашонка (1967), якая мае выразнае дэкаратыўнае гучанне. Вельмі прывабны кантраст і жыццесцвярджальную прыгажосць супастаўленняў чырвонага і белага любіць выкарыстоўваць В. Касцючэнка (“Белая на чырвоным”, “Спас”; абедзве 1999). Паводле ўспамінаў гэтага мастака, самым яркім каларыстычным успамінам яго дзяцінства быў вышыты чырвоным па белым беларускі ручнік. Прыцягальную для вока вабнасць і кідкасць чырвонага колеру, яго эстэтычную самадастатковасць улічвае і свядома выкарыстоўвае ў жывапісных працах (напрыклад, у серыі “Забавы імператара”, 2000 – 2005) Уладзімір Ганчарук.

Выказваючы ўражанні ад твораў айчыннага станковага жывапісу XX ст., беларусы надавалі чырвонаму колераваму тону ўласцівасці актыўнасці, дынамізму,

Размову пра ўспрыманне колераў айчыннага мастацтва Галіна Горава пачала артыкулам “Колер як фактар прыроды і культуры” (Роднае слова, 2006, № 11). Матэрыял “Святло і свежасць” (2007, № 1) прысвечаны семантыцы белага колеру.

экспрэсіі, энергічнасці і рухавасці. Гэтыя якасці чырвонага могуць перадаць на карцінах беларускіх майстроў як пазітыўныя, так і негатыўныя пачуцці і ідэі. Бо жывы і плыткі чырвоны можа не толькі сагрэць і натхніць гледача кіпучай энергіяй, як у насычанай колерадынамікай карціне “Пагоня” Язэпа Драздовіча (1927), але і зрабіцца рэзкім, грубым, надакучлівым і крыклівым: трывожныя сполахі чырвонага на палатне “Трывога” Мая Данцыга (1971) у суседстве з напружанымі адценнямі чорнага і ліловага правакуюць хваляванне, стрэс, дыскамфорт, агіду да хаосу і спрыяюць псіхалагічнаму адмаўленню адлюстраваных падзей. Распасцерыты, быццам рухавыя языкі польмя, чырвоны колер на палатне “Макі” Мікалая Залознага (1968) дыхае крывёю і неспакоем, атрымлівае здольнасць “паглынаць”. Як бачна з тэматыкі двух папярэдніх прыкладаў, рэзкія негатыўныя характарыстыкі чырвонага звязаныя з другой прыродай гэтага колеру ў нашай культуры: напружанымі гістарычнымі і дзяржаўнымі падзеямі мінулае эпохі, вогнішчамі войнаў і рэвалюцый, якія то затухалі, то разгараліся з новай сілай. У карцінах ваеннай тэматыкі чырвоны грукоча выбухамі снарадаў, гучыць рэзка і пранізліва, як стогн ці гул набату (Міхаіл Савіцкі. “Забойства сям’і партызана”, 1972); ён апелюе да чалавечых пачуццяў трагічнага, да нянавісці і неспакою (Мікалай Залозны. “Макі”, 1968), выклікае асацыяцыі з крывёю і ранами (Віктар Грамыка. “Чырвоныя землі Полаччыны”, 1970). Падобныя якасці чырвонага выяўляюцца нават у карцінах-рэмінісцэнцыйных на тэму Другой сусветнай вайны, напрыклад у працы “Нацюрморт. Аб Вялікай Айчыннай...” Мая Данцыга (1968)*, дзе з чырвоным звязваюцца адчуванні трывогі і неспакою, агню, жару, пульсоўнай крыві. Але менавіта ў сувязі з гістарычнымі з’явамі пачынаецца другаснае пазітыўнае ўзыходжанне сэнсаў чырвонага: яго пачынаюць звязваць з паняццямі духоўнай стойкасці, мужнасці і няскоранасці, барацьбы і праўды, з надзеяй на вызваленне, з радасцю Перамогі. У карціне “Мы вернемся” Альгерда Малішэўскага (1965) чырвоны робіцца колерам надзеі, аптымізму, светлых прадчуванняў.

Чырвоны тон актыўна выкарыстоўвалі беларускія жывапісцы-станкавісты пры каларыстычным вырашэнні твораў ваеннай тэматыкі, часта ў спалучэннях з жоўтым і чорным (Іван Рэй. “Дзякуй, мама”, 1974 – 1975; Васіль Сумараў. “Песня пра партызанаў”, 1975), радзей у спалучэннях з чорным і белым (Леанід Дударэнка. “Вызваленне”, 1975). Прыёмы жывапіснага выбудоўвання адносінаў чырвонага, жоўтага і чорнага шмат у чым сугучныя з выяўленчай логікай каларыту Рэмбранта, але вобразная нагрузка гэтай трыяды набывае вострае сучаснае, трагічнае і актуальнае гучанне, бо заснавана на асацыяцыях тэмпературнага характару, а таксама звязаных з фізіялагічным дыскамфортам. Трыяда чорнага, чырвонага і белага, асноўная для чалавечай свядомасці, нясе ў сабе адчуванне агульнабыццёвай значнасці таго, што адбываецца.

Мастакі невыпадкова звяртаюцца да чырвонага ў адлюстраванні кранальнай трагічнай тэмы Другой сусветнай вайны: чырвоны колер уплывае на глядацкую псіхіку ўдарна, ён здольны справакаваць шквал пачуц-

цяў і эмоцый, неспакой, трымценне і ўзбуджэнне. Станоўчыя пачуцці і эмоцыі, якія выклікае чырвоны, гэта: радасць, бадзёрасць, задавальненне, аптымізм, надзея, вясёлая і бесклапотная летуценнасць, упэўненасць і супакаенне, ласка і пяшчота. Пазітыўную эмацыйную рэакцыю, радасць, прыўзнятаць і лёгкаць абуджае ён на палатне “Дарога ў Артэк” А. Малішэўскага (1965). Як амбівалентны колер, чырвоны здольны справакаваць у гледача і рэзкае эмацыйнае адмаўленне. Негатыўны стымул чырвонага – гэта боль, пачуцці пакуты, небяспекі, раз’юшанасці і нянавісці, трывога, раздражненне, агрэсіўнасць, мітуслівасць, напружанасць, нервовасць і страх. Напрыклад, трывогу выклікаюць чырвоныя тоны твора “Ганча – зямля партызанская” Віталія Цвіркі (1967). Некаторыя ўдзельнікі эксперыменту зазначылі, што чырвоны колер беларускіх жывапісных палатнаў абуджае патрыятычныя пачуцці. Чырвоны – гэта колер эмацыйнасці, экспрэсіі, трапяткоў страсці, надзвычай востра “праадчуванай” гледачамі.

Цікавы характар вагавых, акустычных і смакавых рэакцый, што ўзнікаюць на ўзроўні адчуванняў пры ўспрыманні чырвонага колеру карціны. Чырвоны колеравы тон, безумоўна, цяжкі. Вяжэй і важкай масай кладзецца ён на палатно “Малітва” Уладзіміра Тоўсціка (1990). Гучыць гэты колер для гледачоў пранізліва і інтэнсіўна, падобна да крыку ці бразгату, рэзкага гуку трубы ці гучнага ўдару ў зван. Вострае напружанае гучанне чырвонага падобным чынам характарызуецца Васілём Кандзінскім на аснове суб’ектыўных адчуванняў мастака: “Музычна ён [чырвоны] нагадвае гучанне фанфараў з прыгукам трубы, – гэта ўпарты, навязлівы, моцны тон” [2, 74]. За чырвоным колерам сцен на карціне “Мой дом” Васіля Сумарава (1973) чуецца шум і гоман дзіцячых галасоў, гукі камунальнай кухні сямейнага інтэрнату. Чырвоны колер патрапіў у чацвёрку “смакавых” колераў беларускага жывапісу: паводле апісанняў гледачоў, ён валодае яркім сакавітым, салодкім смакам (напрыклад, залаціста-чырвонае адценне ў нацюрморце “Кветкі і марская ракавіна” Руслана Івашкевіча, 2001), пахамі садавіны і ягад.

Вынікі даследавання дазваляюць зрабіць выснову пра тое, што асноўныя сэнсавыя значэнні чырвонага, а таксама іх шматлікія адценні ў цэлым супадаюць з семантыкай гэтага колеру ў сусветнай культуры і мастацтве. Кіпенне і паланне, мужная спеласць гэтага колеравага тону мастацкай палітры былі падрабязна і вобразна ахарактарызаваны Васілём Кандзінскім: “Чырвоны колер, як мы яго сабе ўяўляем, – бязмежны характэрна цёплы колер, унутрана ён дзейнічае, як вельмі жывая, рухавая, неспакойная фарба, якая, аднак, не мае легкадумнага характару, што раскідваецца на ўсе бакі жоўтага колеру, і, нягледзячы на ўсю энергію і інтэнсіўнасць, робіць пэўнае ўражанне амаль мэтанакіраванай неабдымнай моцы. У гэтым кіпенні і гарэнні – галоўным чынам, унутры сябе і вельмі мала звонку – у наяўнасці так званая мужчынская спеласць” [2, 74]. Выбітны еўрапейскі каларыст Ёханэс Ітэн яшчэ на золку XX ст. пісаў пра чырвоны як пра адлюстраванне ліхаманкавай ваяўнічай страсці, якая афарбоўвае чалавечыя ўяўленні аб кровапралітных войнах і рэвалюцыях: “Чырвоны колер, які выклікае асацыяцыі з планетай Марс, звязаны з уяўленнямі пра войны і дэманічныя светлы. І невыпадкова адзенне ваяроў было чырвона-аранжавым у знак

* З гэтай карцінай пазнаёміла чытачоў “Роднага слова” Марына Тараканавя ў лютаўскім нумары за 2005 г.

іх крывавага рамяства. Сцягі рэвалюцый таксама былі афарбаваныя ў чырвоны колер”. Характэрна, што нашага беларускага глядача адрознівае асабліва ўстойлівая канцэнтрацыя думак на гістарычным шлейфе чырвонага, што выяўляецца ў дастаткова актыўнай фіксацыі на патрыятычных вобразах і паняццях, колеры сцяга як квінтэсенцыі нацыянальнай колеравай атрыбутыкі. Калі атмасфера грамадскіх узрушэнняў асацыюецца з колерам чырвонага сцяга (Ф. Янушкевіч. “Лёс Рагнеды, альбо Сцяна памяці”, 1986), то чырвоны колер на палотнах, тэматычна звязаных з народным фальклорам, нацыянальнымі традыцыямі і ўрачыстасцямі, нагадвае глядачам пра беларускую арнаментальную вышыўку (Міхась Філіповіч. “Карагод”, 1922). Напэўна, таму ў згаданых характарыстыках чырвонага ўжываюцца супрацьлеглыя паводле сэнсу вызначэнні: пагроза і небяспека, што сыходзяць ад гэтага колеру, супрацьпастаўляюцца яго здольнасці абараніць і схаваць. Напрыклад, чырвоны колер на карціне “Дом Васіля” Алега Скавародкі (2004), прысвечанай памяці Васіля Быкава, выпраменьвае цэплыню роднага агменю, звязваецца з паняццем Радзімы.

Поўнай нечаканасцю для даследчыка аказалася тое, што чырвоны колер жывапісу выклікае ўстойлівыя асацыяцыі з разнастайнымі відамі тэкстыльнага і дамацканага палатна, найчасцей з аксамітам (Леанід Шчамялёў. “Раніца пасля свята”, 1996), бавоўнай, сукном, пакрывааламі, а таксама з тканнем дываноў і вышыўкай. Аса-

цыяцыі з тканінамі, як правіла, пашыраюцца і на іншыя тоны беларускай жывапіснай палітры. Верагодна, гэта можна патлумачыць тым, што колеры жывапісу ўвогуле з’яўляюцца пляскатым слоём фарбы. Акрамя распаўсюджаных устойлівых значэнняў чырвоны колер надзяляецца адзінкавымі характарыстыкамі, рэзка супрацьлеглымі па сэнсе да агульных: напрыклад, апроч жару, паддоследныя фіксавалі адчуванне марозу. Так, чырвоны колер карціны “Распяцце” У. Ганчарука (1990) робіць адчуванне холаду, які апякае. Напэўна, тлумачэнне гэтых фактаў можа палягаць у галіне псіхалогіі асобы.

Такім чынам, найбольш устойлівыя значэнні чырвонага колеру беларускага станковага жывапісу ХХ ст. утвараюць тэматычны шэраг: жар і цяпло полымя, кіпенне жыцця і цвіценне прыроды, прыгажосць, пажарышчы войнаў і рэвалюцый, актыўнасць, дынамізм і экспрэсія, яркая эмацыйнасць.

Пераклад з рускай мовы.

Літаратура

1. **Игтен И.** Искусство цвета. – Москва: Д. Аронов, 2001.
2. **Кандинский В.** О духовном в искусстве. – Ленинград: Ленинградская галерея, 1990.
3. **Люшер М.** Цветовой тест Макса Люшера. – Москва: Эксмо, 2004.
4. **Миронова Л.** Учение о цвете. – Минск: Высш. шк., 1993.

3 гісторыі музыкі

“МУЗЫКА ЎСЮ ДУШУ СВАЮ КЛАЎ У ІГРУ”

ПРАФЕСІЙНАЯ МУЗЫЧНАЯ АДУКАЦЫЯ НА БЕЛАРУСІ Ў ХІХ ст.

Праблема рэалізацыі міжпрадметных сувязяў даволі складаная і патрабуе ад настаўніка творчага пошуку. Адзін з аспектаў названай праблемы – сувязі беларускай літаратуры з прадметамі мастацка-эстэтычнага цыкла.

Беларуская літаратура багатая на выдатныя творы, змест і гучанне якіх даюць настаўніку-філолагу магчымасць ажыццяўляць міжпрадметныя сувязі з беларускім музычным мастацтвам. Так, Максім Багдановіч дэбютаваў у 1907 г. у “Нашай Ніве” апавяданнем “Музыка”, дзе паказаў магутную сілу ўздзеяння мастацтва на чалавека. Пранікнёныя радкі, прысвечаныя выканальніцкаму майстэрству прыгонных музыкантаў, не могуць не ўзрушыць чытача, які разам з Алесем Загорскім – героем караткевічаўскіх “Каласоў пад сярпом тваім” – перажывае сустрэчу з сапраўдным Мастацтвам. Пятрок – герой апавесці Васіля Быкава “Знак бяды”, спакутаваны цяжкай сялянскай працай, нават падчас нямецкай акупацыі не забываецца пра набытую ім раней скрыпачку, гукі якой загойваюць душэўныя раны, абуджаюць у сэрцы трапяткое хваляванне і парасткі надзеі.

Пра музычную лёгкасць беларускіх вершаў сведчыць не толькі тое, што многія хрэстаматыйныя паэтычныя творы пакладзены на музыку (як, напрыклад, “Спадчына” Я. Купалы, “Слуцкія ткачыкі” М. Багдановіча І. Лучанком ці верш “Ты мне вясною прысніла-

ся” М. Шушкевіча Ю. Семянякам і многія іншыя), але і выкарыстанне паэтамі разнавіднасці гукапісу – асанансу, дзякуючы чаму вершаваны радок набывае напеўнасць гучання.

Свабода пошуку для настаўніка-філолага заключаецца ў яго праве на творчасць, выбар метадыкі, карэктаванне зместу навучання, што дазваляе дасягнуць высокага ўзроўню самаразвіцця і самаактуалізацыі праз ажыццяўленне міжпрадметных сувязяў урокаў беларускай літаратуры і музыкі.

Рэалізоўваючы міжпрадметныя сувязі з урокамі музыкі, айчынай і сусветнай мастацкай культуры, настаўнік-літаратар можа акцэнтаваць увагу вучняў на тым, што акрамя музыкаў-самародкаў, вобразы якіх яскрава раскрыты беларускімі майстрамі слова, на нашых землях існавала сістэма музычнай адукацыі, музычныя навучальныя ўстановы. Паводле пастановаў віленскай кансісторыі 1809 і 1819 гг. у горадзе дзейнічала школа для таленавітых музыкантаў пры Галоўнай настаўніцкай семінары Віленскага ўніверсітэта, якая рыхтавала парафіяльных арганістаў і настаўнікаў. У ёй у розныя часы выкладалі знакамітыя беларускія кампазітары Юзаф Дашчынскі (з 1813 г.) і Ян Рэнэр [6, 162].

Яшчэ адным асяродкам музычнага жыцця была “даўно арганізаваная” школа [4, 81] пры Віленскай

катэдры, багатая на старажытныя традыцыі (прэлаты апекаваліся музыкай у Віленскай катэдры з 1513 г., праколы сваіх пасяджэнняў яны вялі на лацінскай мове, а з 1773 г. – па-польску; 6, 159). Кожны спявак хору (ён мусіў абавязкова іграць на якім-небудзь інструменце) ці ўдзельнік аркестра павінен быў прайсці спачатку грунтоўнае навучанне ў ёй, пасля стажыроўку ў арганіста, сеньёра-прэлата альбо ў яго памочніка і толькі пасля гэтага мог удзельнічаць у публічным выкананні падчас літургіі.

З “Кароткага нарыса ўпадку касцельнай музыкі ў заходніх губернях імперыі ў XIX ст.” Антонія Мілера мы даведваемся, што на чале ўсіх катэдральных музыкантаў стаяў камітэт, створаны ў 1823 г. Ім кіравалі сеньёр-прэлат і некалькі музыкантаў. У розныя часы яго ўзначальвалі ксёндз Ян Цывінскі (1823 г.), сеньёр Наймалоўскі (чыя музычная бібліятэка пасля смерці ўладальніка была перададзена Віленскай катэдры; 6, 159), ксёндз Бароўскі (кіраваў з 1835 да 1850 г.). На сеньёраў-прэлатаў былі ўскладзены абавязкі абвешчаць музыкантам параграфы Статута і абіраць “моладзь з прыгожымі галасамі для вакалу і харала, а таксама ахвотных і здольных да музыкі (напэўна, інструментальнай. – С. Ш.)” [4, 82]. Супрацоўнічалі з кс. Я. Цывінскім “заслужаныя музыканты, якія з дзіцячых гадоў належалі да таварыства катэдральных музыкантаў”, – А. Янушкевіч, Статкоўскі, Банькоўскі, Ярашэвіч (высветліць іх імёны не ўдалося) і Мацей Максімовіч. Апошнія два музыканты “былі высока таленавітымі арганістамі, яны ўмелі чытаць старыя харальныя мелодыі, а таксама навучалі ігры на аргане і спевам грыгарыянскага харала” [4, 82 – 83]. Са словаў кс. Я. Цывінскага, камітэт быў створаны “дзеля дабра самой музыкі і яе большай святасці, а таксама для публічнага ўжытку і прыемнасці, для ўдасканалення музычнага таленту патрэбным выкананнем” [4, 82]. Паводле А. Мілера, гэтая структура дзейнічала з 1823 г. да 1850-х гг.

Сябры Музычнага камітэта Віленскай катэдры выпрацавалі Статут, які складаўся з 26 параграфў. У іх агаворваліся чыста практычныя пытанні, якія датычыліся інструментаў і ўсяго музычнага інвентару, аплаты і карыстання фондушамі. Напрыклад, “адпаведна даўнім правілам камітэт абавязваецца старанна дбаць пра цэласнасць музычных інструментаў і фондушовых папер. Яму належыць падаваць да параўнання даўні інвентар, пасля абавязкова рыхтаваць і штоквартальна звяраць згодна з ім інструменты, а таксама паперы (маюцца на ўвазе ноты. – С. Ш.) новых таленавітых твораў” [4, 83]. Не забыліся ў Статуце ўзгадаць правілы паводзінаў у касцёле: “Музыканты абавязаны перад публічным набажэнствам і падчас яго знаходзіцца на хорах касцёла, паводзіць сябе прыстойна, з належнай павагай да святыні і асоб, якія ў ёй знаходзяцца... Калі хто без уважлівай прычыны не быў на св. Імшы, налажыць на яго штраф у памеры 15 гр. Калі адсутнічаў, але быў падчас нешпараў – 10 гр.” [4, 83].

Вялікае месца займаюць рэкамендацыі адносна якасці выканання. Гэта, здаецца, першыя вядомыя нам на тэрыторыі Беларусі выказванні пра захаванне высокага мастацкага ўзроўню ў сакральным мастацтве: “каб падчас набажэнства музыка прыгожа і з густам

была выканана, сеньёр павінен арганізоўваць некалькі разоў рэпетыцыі, пакуль музычныя творы не прагучаць як след і не выклічуць у слухачоў таго захаплення, якім само мастацтва было створана”, “камітэту неабходна займацца абдумваннем сродкаў, дзякуючы якім музыка магла б быць упарадкавана і ўтрымана ў больш прыгожым стане, паколькі і сам музычны талент не мае межаў удасканалення” [4, 83]. Асобна ўзгадваецца грыгарыянскі харал, але на той час, у першай палове XIX ст., ён быў ужо паўсюль занядбаны.

У Статуце ёсць і адмоўныя моманты, якія, на думку музычнага крытыка А. Мілера, прывялі да хуткай дэсакралізацыі літургічнай музыкі ў віленскай катэдры. Так, рэкамендавана пашырыць творчыя магчымасці касцельных музыкантаў і межы гучання сакральнай музыкі: “Камітэт павінен абдумаць сродкі для развіцця музыкантаў і музыкі такім чынам, каб яны [музыканты і музыка] разам складалі адно цела і яшчэ больш імкнуліся да дасканаласці не толькі вышынёй свайго майстэрства ў катэдральным касцёле, але і ў іншых святых і публічных месцах, як, напрыклад, у тэатрах, на балях, канцэртах і г. д., і там набылі права да большай папулярнасці і распаўсюджвання сваіх талентаў” [4, 84]. Гэтая пастанова афіцыйна санкцыянавала ўзаемапранікненне свецкай і сакральнай музыкі, у выніку чаго сцерлася мяжа паміж літургічным і канцэртным выкананнем. Такім чынам, на пачатку XIX ст. рэпертуар Віленскай катэдральнай капэлы складаўся са 159 сачыненняў канцэртнага стылю Вольфганга Амадэя Моцарта, Ёзефа Гайдна, Людвіга ван Бетховена і інш. [4, 82].

Тым не менш гэта першы такога кшталту беларускі дакумент, які акрамя арганізацыйных пытанняў узнімае праблему захавання “чысціні” богаслужбовай музыкі. У пэўным плане Статут – беларускі мініяцюрны праобраз першага афіцыйнага пастанаўленага папы Пія Х “*Inters sollicitudines pastoralis officii*” (1903) адносна літургічнай музыкі*.

Адной з нешматлікіх каталіцкіх музычных устаноў была школа арганістаў у Бялынічах, якую ў 1860 г. адкрыў кс. Люцыян Гадлеўскі. На думку беларускага скрыпача і кампазітара Міхаіла Ельскага, “ксёндз Гадлеўскі праявіў сябе як асоба духоўная і як чалавек высокай культуры; арганізаваная ім школа прынясе карысць літургічнай музыцы ва ўсёй правінцы. Чаму ж не ўсе духоўныя асобы так разумеюць сваё становішча?” [2, 79 – 80]. Л. Гадлеўскі, па словах М. Ельскага, першым у нашым краі зрабіў вялікі ўклад у богаслужбовую музыку, заснаваўшы гэты асяродак для касцельных арганістаў [2, 79]. На пасаду яго кіраўніка быў запрошаны адукаваны чэшскі арганіст і прафесар арганаў Пражскай кансерваторыі – пан Грун [3, 200].

* Энциклопедика “*Inters sollicitudines pastoralis officii*” (“Сярод клопатаў пастырскага служэння”) ад 22.11.1903 г. (больш распаўсюджаная назва “*Motu proprio*” – “З уласнай волі”) з’яўляецца першым афіцыйным дакументам Католіцкага касцёла, у якім вызначаны ідэал каталіцкай музыкі. У ёй папа Пій Х называе тры кампаненты: святасць, г. зн. сакральнасць, дасканаласць формы і ўсеагульнасць. Дасканаласць формы прадугледжвае выкарыстанне падчас набажэнства высокамастацкага твора. Гэта датычыць і выканання. Усеагульнасць мае на ўвазе ўжыванне агульных для ўсяго Католіцкага касцёла жанраў літургічнай музыкі, даступных усім пакаленням і народам.

Паводле звестак “Памятной книжки Виленского учебного округа за 1908 / 1909 учебный год”, у XIX ст. на тэрыторыі Беларусі працавала вялікая колькасць музыкантаў з Чэхіі. З 1895 г. у Першай віленскай гімназіі дзейнічаў выпускнік Пражскай кансерваторыі Іосіф Ружычка. Іван Грдзіна, які таксама навучаўся ў Пражскай кансерваторыі, з 1894 г. працаваў у Віленскай рэальнай вучэльні, з 1896 г. – у Другой віленскай гімназіі, а з 1905 г. – у Віленскім яўрэйскім настаўніцкім інстытуце. Верагодна, паміж былой Рэччу Паспалітай і Чэхіяй такім чынам наладжваліся культурна-музычныя сувязі, у выніку якіх апынуліся на тэрыторыі Беларусі і доўгі час працавалі тут Грун, І. Грдзіна, І. Ружычка і іншыя музыканты.

У перыяд з 1871 да 1897 г. (паводле звестак У. Неўдаха, школа арганістаў была адчынена ў 1872 г.) у Мінску на Залатой Горцы таксама працавала вучэльня арганістаў, якая была адзінай такога кшталту ўстановай ва ўсёй Расійскай імперыі. Падчас яе існавання мінскім візітарам* быў кс. Фердынанд Сенчыкоўскі. Менавіта яму належыць аўтарства перакладаў на “афіцыйную” рускую мову літургічных сачыненняў, якімі ён пад пагрозай высылкі прымушаў карыстацца пробашчаў. У прынятых правілах навучання ў Мінскай вучэльні арганістаў было запісана, што “арганіст у размовах з настаяцелем па справах службы, у касцёле, у рызніцы, дома ў прысутнасці прыхаджан строга абавязаны размаўляць толькі на рускай мове; з прыхаджанамі ж ён можа гаварыць на беларускай, гледзячы на тое, як хто размаўляе” [1, 133 – 134].

На думку М. Ельскага, менавіта з мэтай русіфікацыі каталіцкіх спеваў і была арганізаваная гэтая вучэльня. У ёй за ўвесь перыяд дзейнасці займаліся сотні** юнакоў па спецыяльнай музычнай праграме, разлічанай на пяць гадоў навучання. Праводзіліся заняткі па фартэпіяна, скрыпцы, спевах, тэорыі музыкі, быў створаны “аркестр духавой музыкі” [1, 135 – 137]. Таксама выкладаліся агульнаадукацыйныя навукі: руская мова, латынь.

Згаданыя навучальныя ўстановы не маглі вырашыць агульнай праблемы адукацыі на беларускіх землях. Таму тыповай для XIX ст. з’явай было атрыманне прафесійных навыкаў ад старэйшага мясцовага арганіста. Думаецца, такі працэс авалодання навыкамі сам па сабе даволі спецыфічны і наўрад ці можа даць комплекс ведаў, патрэбны для паспяховай музычнай дзейнасці. У другой палове XIX ст. у выніку такой сітуацыі А. Мілер з шэрагу віленскіх арганістаў вылучыў толькі двух прафесійных – Паплаўскага (арганіста ў касцёле дамініканаў) і Цехановіча (паслядоўніка С. Манюшкі на пасадзе арганіста ў касцёле Св. Яна) [5, 113 – 115]. Гэтая лічба ўражвае, калі ўлічваць агульную колькасць віленскіх касцёлаў.

* Візітацыя – адзін з абавязкаў епархіяльнага біскупа ці ксяндза, згодна з якім ён павінен інспектаваць сваю акругу штогод альбо раз на пяць гадоў. Мэта – сустрэча з парафіянамі, а таксама спыненне магчымых злоўжыванняў у дысцыпліне.

** Паводле дадзеных У. Неўдаха і інфармацыі, прыведзенай у кнізе “Канфесія на Беларусі”, у Мінскай вучэльні арганістаў за ўвесь перыяд існавання набылі адукацыю ад 30 да 32 чалавек. Гэта малаверагодна, бо вельмі малая лічба за амаль трыццаць гадоў.

Адсутнасць сапраўднага паўнаважнага сістэмнага навучання стала прычынай распаўсюджвання сярод арганістаў дылетантызму і аматарства: “У дзесяці паветах цяжка было знайсці хоць аднаго арганіста, які б так-сяк умеў чытаць ноты” [3, 200]. З артыкула “Мінская губерня з музычнага погляду” беларускага выдаўца, музычнага крытыка і спевака Аляксандра Валіцкага мы даведваемся, што ў Мінску на 1858 г. сітуацыя з арганнай справай склалася вельмі складаная: “Пра органы і арганістаў не варта і ўспамінаць, бо цяжка знайсці стан, найбольш варты слёз”. Па словах А. Мілера, “рэшта арганістаў ледзве ўмела іграць адказы, псалмы і народныя песні. Вясковыя ж арганісты не ведалі нават нот: ігралі і спявалі, як і што падабалася” [5, 113]. Такі стан рэчаў працягваўся ў пэўных мясцовасцях, пераважна ў глухіх вёсках, ажно да канца XIX ст. У 1898 г. у віцебскім дэканальным касцёле Св. Антонія працаваў арганіст, які, па ўражаннях А. Мілера, “іграць не ўмее і пра набажэнства нешпараў (адна з частак дзённай групы набажэнстваў. – С. Ш.) не мае ніякага разумення”.

У XIX ст. сама прафесія касцельнага музыканта згубіла былую вартасць. Нізкая аплата працы вяла да спалучэння арганістам некалькіх абавязкаў, напрыклад вядзення канцылярыі, катэхезы (выкладання асноў веры) і іншага, а часам і зусім далёкіх ад музыкі спецыяльнасцяў.

Тыповым для такіх буйных культурных цэнтраў, як Вільня ці Мінск, было паралельнае выкананне абавязкаў касцельнага арганіста і кіраўніка хору ці аркестра ў музычным тэатры. Яскравы прыклад такой прафесійнай разнастайнасці – творчая дзейнасць віленскага арганіста і дырыжора Людвіга Герынга (1867 – 1923) у апошняй чвэрці XIX ст., на што ўвесь час наракаў у сваіх публікацыях у “Касцельным свеце” А. Мілер. Але такі сінтэз сакральнага і свецкага мастацтваў быў натуральнай з’явай на працягу амаль усяго XIX ст.

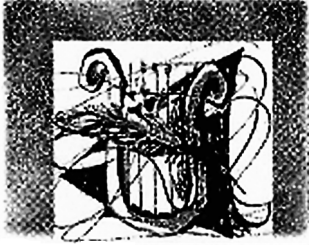
Літаратура

1. **Пракапцова В.** Мастацкая адукацыя ў Беларусі. – Мінск: Беларускі ўніверсітэт культуры, 1999.
2. **Сапранкова А.** Міхал Ельскі – выканаўца, кампазітар, публіцыст. – Мінск: БДАМ, 2002.
3. **Golos J.** Polskie organy i muzyka organowa. – Warszawa: PAX, 1972.
4. **Miller A.** Krótki zarys upadku muzyki kościelnej w zachodnich guberniach Cesarstwa w XIX wieku // Śpiew kościelny. 1896. R. 1, № 6. S. 81 – 84.
5. **Miller A.** Krótki zarys... R. 1, № 8. S. 113 – 115.
6. **Miller A.** Teatr polski i muzyka na Litwie jako strażnice kultury Zachodu (1745 – 1865): Studium z dziejów kultury polskiej. – Wilno: Nakł. wyd. im. Stanisława i Tekli z hr. Borczów Łopacińskich, 1936.

Святлана ШЭЙПА,

спашукальнік кафедры беларускай музыкі
Беларускай дзяржаўнай Акадэміі музыкі.

Артыкул рэкамендаваны Тамарай Ліхач, кандыдатам мастацтвазнаўства, дацэнтам кафедры беларускай музыкі БДАМ.

НА РОСТАНЯХ

Віншуем з юбілеем!

Літаратуразнаўца, крытык, празаік, публіцыст Адам Восіпавіч Мальдзіс нарадзіўся 7 жніўня 1932 г. у вёсцы Расолы (цяпер Астравецкі раён). Пасля заканчэння журналісцкага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1956) тры гады адпрацаваў у радашковіцкай раённай газеце “Сцяг Ільіча”. У 1959 г. паступіў у аспірантуру пры Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы Акадэміі навук Беларусі. Першым яго захапленнем (якое засталася і дагэтуль) было вывучэнне беларуска-польскіх літаратурных узаемасувязяў XIX ст. Па гэтай тэме А. Мальдзіс абараніў кандыдацкую дысертацыю.

За больш чым трыццацігадовую працу ў Інстытуце літаратуры напоўніцу раскрыўся талент Адама Восіпавіча як літаратуразнаўцы, даследчыка, папулярызатара, навуковага кіраўніка-арганізатара, грамадскага і культурнага дзеяча. У кола яго зацікаўленняў уваходзілі таксама гісторыя беларускай культуры і літаратуры XVII – XIX стст., беларуска-літоўскія літаратурныя ўзаемасувязі і інш. Адам

Мальдзіс — аўтар дзесяткаў цікавых кніг: “Творчае пабрацімства” (1966), “Падарожжа ў XIX стагоддзе” (1969), “Традыцый польскага Асветніцтва ў беларускай літаратуры XIX ст.” (1972), “Астравеччына, край дарагі...” (1977), “Беларусь у лютэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст.” (1982), “Восень пасярод вясны” (1984), “Францыск Скарына як прыхільнік збліжэння і ўзаемаразумення людзей і народаў” (1988), “Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча” (1990), “Як жылі нашы продкі ў XVIII ст.” (2001) і шмат-шмат іншых, у тым ліку і ў суаўтарстве.

Доктар філалагічных навук (1987), прафесар (1990), лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі імя Якуба Коласа (1980; за ўдзел у стварэнні двухтомнай “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” і “Гісторыі беларускай савецкай літаратуры”, па-руску), Адам Мальдзіс стаў стваральнікам і першым дырэктарам Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Францыска Скарыны (1991 – 1998; да 2002 г. быў загадчыкам аддзела), прэзідэнтам (потым гэтая пасада трансфармавалася ў старшыню) Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў (1991 – 2003; з 2005 г. — яе ганаровы старшыня). З 2003 г. — у рэдакцыі газеты “Голас Радзімы”.

Часопіс “Роднае слова” артыкулам “Волат беларускага Адраджэння” Генадзя Кісялёва і Вячаслава Чамярыцкага ў жнівеньскім нумары за 2002 г. адзначыў 70-гадовы юбілей Адама Мальдзіса. Тамсама змешчаная публікацыя юбіляра пра творчасць Святланы Алексіевіч.

Спадчына

Адам МАЛЬДЗІС

ЗАПАВЕТЫ УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА НАСТУПНЫМ ПАКАЛЕННЯМ

Стаў ужо агульнавядомым і нават нібы банальным, але, тым не менш, застаўся актуальным падзел пісьменнікаў на тых, хто крочыць у нагу са сваім часам, хто адстае ад яго, паўтараючы іншых, і тых, хто апярэджвае сваю эпоху, прароча асвятляе яе сваімі ідэаламі і тым самым набліжае будучыню. Уладзімір Караткевіч, безумоўна, належаў да трэціх. Прыгляда-

ючыся да сучаснасці, робячы мастацкі аналіз гістарычнага шляху свайго народа, пісьменнік браў адтуль, падсумоўваў, абагульняў усё найлепшае, вартае быцця і памнажэння ў наступных пакаленнях.

Уладзімір Караткевіч эмацыяна падрыхтоўваў тое пакаленне, якому выпала доля прыняць на плечы незалежнасць сваёй дзяржавы ў 90-я гг. мінулага

Незабыўная сустрэча. Сядзяць: **Марына Барсток і Паўліна Мядзёлка.** Стаяць: **Уладзімір Караткевіч, Мікола Капыловіч, Вячаслаў Зайцаў, Аляксандр Коршунаў, Кузьма Хромчанка, Міхаіл Суднік, Юльян Пшыркоў.** Мінск, Інстытут літаратуры імя Янкі Купалы АН Беларусі, пачатак 1970-х гг.

стагоддзя. Ноша гэтая была не з лёгкіх, калі прыгадаць, што фармаванне нашай нацыянальнай самасвядомасці было запаволена стагоддзямі прымушовай і добраахвотнай паланізацыі і русіфікацыі, якія часам (успомнім першую палову XIX ст., 20 – 30-я гг. XX ст.) узаемна наслойваліся і перапляталіся, калі прыгадаць, што ў часы У. Караткевіча тэрміны “суверэнітэт”, “дзяржаўная незалежнасць” былі выкраслены з афіцыйнага ўжытку і ў найлепшым выпадку лічыліся кравольнымі мроямі. Сёння ж гэтыя тэрміны не толькі ўвайшлі ў нашу свядомасць, але і ўспрымаюцца як нешта натуральнае, гістарычна абумоўленае і прадвызначанае.

У творчасці Уладзіміра Караткевіча ёсць тое, што ў большай ці меншай ступені, прама або ўскосна, уваходзіць у нашу сённяшнюю ідэалогію – нацыянальную і дзяржаўную – як эмацыйнае, вобразнае выяўленне і ўвасабленне гэтай ідэалогіі.

Якімі ж ідэаламі натхняўся сам пісьменнік і натхняў іншых? Што заставалася ў свядомасці чытачоў яго твораў, слухачоў яго публічных выступленняў і прыватных гутарак? У канцэнтраваным, крышталізаваным выглядзе ў У. Караткевіча нічога такога не знойдзеш. Яно вынікае з усёй сістэмы мастацкіх вобразаў, учынкаў і разваг яго герояў. Гэта трэба выяўляць па драбніцы, сублімаваць. І зрабіць сёння такое выяўленне і абагульненне куды лягчэй, чым яшчэ некалькі месяцаў назад. Справа ў тым, што чытач нядаўна атрымаў (у серыі “Жыццё знакамітых людзей Беларусі”) тоўсты том пад назвай “Уладзімір Караткевіч. Быў. Ёсць. Буду! Успаміны, інтэрв’ю, эсэ” (Мінск, 2005; пры цытаванні старонкі далей пазначаюцца ў тэксе ў дужках). У ім – рупліва сабраныя Галінай Шаблюўскай выказванні бліз-

кіх, сяброў, знаёмых пісьменніка, беларускіх і замежных літаратараў, мастакоў, артыстаў, дзеячаў культуры. І кожны з іх згадвае, чым жа ён узабагаціўся ў чытацкім або размоўным кантактаванні з У. Караткевічам.

Калі не спыняцца на пабочных, дадатковых момантах у шматграннай спадчыне Уладзіміра Караткевіча, можна выявіць пяць узаемна звязаных пастулатаў, якія разам утвараюць выпаставаны ў думках ідэал пісьменніка, вельмі індывідуальную сістэму яго поглядаў на грамадства і чалавека.

Першы пастулат

У беларусаў ёсць свая, Богам дадзеная зямля. Яна прывабная, прыгожая (“прыўкрасная”). Другой, іншай зямлі ў іх няма і не будзе. Таму яе трэба берагчы, песціць. Не калечыць чарнобылямі, бяздумнымі асушэннямі, ранами-кар’ерамі, не шкодзіць ёй рознай хімічнай атрутай, а раз і назаўсёды ўсвядоміць яе непаўторнасць, рабіць квітнеючай.

Важна падкрэсліць, што Беларусь ва Уладзіміра Караткевіча – гэта яшчэ не дзяржава (пра яе можна было тады ціха мроіць), не краіна, а толькі “зямля” (“Зямля пад белымі крыламі”), “край” (“Беларуская песня”). Праўда, ужо не нейкая “тутэйшая” мясціна, не “малая радзіма” ці яе асобная частка. Не адно Падняпроўе (хоць У. Караткевіч яго асабліва мілаваў), не Падзвінне, Наднёманне ці Палессе, а ўсё гэта разам узятае. Агульнанацыянальнае, адно цэлае, калі глядзець на яго зверху, з нябёсаў. Цэлы край, які вось-вось набрыняе, нібы дрэва вясной, унутранымі сокамі, ператворыцца ў паўнацэнную краіну – дзяржаву.

Аб “прыўкраснасці” роднай зямлі вельмі вобразна сказана ў рамане “Хрыстос прызямліўся ў Гародні”. Яе будучыня асацыюецца ў Юрася Братчыка з раем. Узнёсшыся на неба, да Саваофа, ён убачыў там заможнае, ідэальнае жыццё: “*кожная вёска была, як пахучы букет*”, а ўся дагледжаная зямля аж “*дымела ад сытасці і задавалення, на вачах гонячы ўгору злакі і дрэвы*”, распасціралася “*ў нятленным ззянні вечнай красы*”. Сімвалічным, звернутым у будучыню ўспрымаецца завяршэнне рамана, калі Братчык-Хрыстос разам з сейбітамі падняўся “*на вяршыню круглага пагорка, як на вяршыню зямнога шара*”. Яны ўпэўнены ішлі насустрач сонцу, а “*гатовае да новага жыцця, падала зерне ў цёплую, мяккую зямлю*”. Не раллю, а менавіта зямлю.

Безумоўна, Уладзімір Караткевіч, апісваючы “родную старонку” і яе насельнікаў, прыхарошваў іх, часта выдаючы жаданае за сапраўднае (бо інакш які ж ідэал). Алена Васілевіч, якая рэдагавала беларускі аўтапераклад “Зямлі пад белымі крыламі”, згадвае сваё першае ўражанне ад тэксту наступнымі словамі: аўтар «*маляваў побыт беларусаў такімі нясперпна буйнымі фарбамі, што, збоку зірнуўшы на такое піраванне жыцця... кожны сказаў бы: “А, чорт іх не браў, гэтых беларусаў: як цары жылі, елі сала з салам і спалі на саломе...”*» (149). Паэтызацыя краявідаў у творчасці У. Караткевіча ўразіла Пятра Драчова, які

імкнуўся ў малюнках да яго твораў перадаць, услед за пісьменнікам, “прыгажосць роднай зямлі”. Паводле слоў мастака, “Караткевіч пастаянна ў сваёй творчасці паказвае нам, што гэта наша зямля, яна не горшая за іншыя і не лепшая, але яна родная. І яе трэба любіць і шанаваць. І таму мне хацелася, каб у гледача ўзнікала адчуванне светласці і адначасна ўнутранай пагрозы. Каб зразумець глыбокую душу самога Караткевіча” (441).

Сапраўды, Уладзімір Караткевіч першым у беларускай літаратуры прадбачыў тую пагрозу, якую нясе нашай зямлі тэхнічны прагрэс, сэрцам прадчуў Чарнобыльскую катастрофу. Задоўга да яе, пішучы ў сярэдзіне 1960-х гг. аповесць “Чазенія”, вуснамі маладога, сімпатычнага і таленавітага героя, вучонага-атамніка Севярына Будрыса, які атрымаў вялікую дозу апраменьвання і тым не менш не згубіў аптымізму, папярэджвае Гражыну Арсайлу, а разам з ёй і чытача, і чалавецтва: “Нельга бясконца стрымліваць самае святое – урэшце аббудзецца выбух”. І тут – не утапічная схема, не “ігнараванне навукова-тэхнічнага прагрэсу і ядзернай фізікі”, як сцвярджаў у рэцэнзіі на гэтую аповесць крытык Якаў Герцовіч, а, як адказваў яму аўтар “Чазенія”, рэальны прывід “атамнага выбуху”. Падзеі 26 красавіка 1986 г. пераканальна даказалі, хто меў рацыю – пісьменнік ці яго крытык з вачыма, зашоранымі вульгарным сацыялагізмам.

Або прыгадаем, як прароча пісаў У. Караткевіч у вершы “Дзяўчына пад дажджом”, датаваным яшчэ 1960 г.:

*Дожджык зрабіў сваё цуда,
Ён абляпіў, як мог,
Плечы, маленькія грудзі,
Гнуткія лініі ног.*

*Бэзам з садоў павявала,
Вечна хацелася жыць.
Дзяўчына ад ішчася слявала.
.....
Стронцый быў у дажджы.*

І праз чвэрць стагоддзя радыеактыўны дождж над беларускай зямлёй праліўся. Аўтар верша, “дзіця з вачыма празарліўца” (Рыгор Барадулін), аказаўся прарокам. Гэта яму было дадзена.

Уладзімір Караткевіч глядзеў на зямлю як на арганічнае цэлае з яе насельнікамі, з чалавекам. Таму папярэджаў: нельга бяздумна ставіцца да прыроды, па-варварску калечыць яе і нявечыць. Асабліва гнеўна выступаў пісьменнік супраць інтэнсіўнай меліярацыі, якая пераўтварала Палессе ў пясчаную пустыню (эсэ “Званы ў прадоннях азёр”, нарысы пра Тураў). Надзея Кучкоўская, пляменніца пісьменніка, якая ездзіла разам з ім і з яго жонкай Валянцінай Браніславаўнай у навуковыя экспедыцыі па Брэсцкай вобласці, згадвае: «Ездзіў з намі і Дзядзечка. Як заўсёды, ён быў у цэнтры ўвагі. З ім раіліся. Ён расказваў пра дарогі-брукаванкі, старасвецкія паркі, Палессе, асушванне балот і яго вынік – пясчаныя буры. Адна з супрацоўніц перапытала Караткевіча: “Вы што, супраць савецкай улады?” “Я супраць

дурняў у любой уладзе”, – катэгарычна адрэагаваў Дзядзечка» (100).

І “дурні” помсцілі аўтару “Званоў у прадоннях азёр”, як маглі: пасквілем у газеце “Літаратура і мастацтва”, выкрэсліваннем кнігі з выдавецкіх планаў.

Але пісьменнік рашуча і паслядоўна адстойваў зялёныя лёгкія Еўропы, адстойваў дзеля будучыні, нашчадкаў.

Другі пастулат

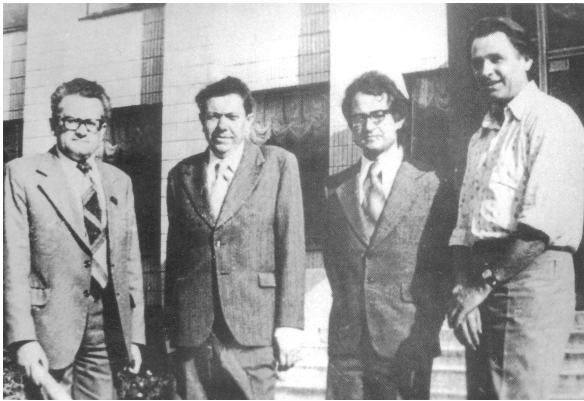
Ён лагічна вынікае з першага: калі ты жывеш на такой “прыўкраснай” зямлі, то павінен быць яе дбайным гаспадаром. Ты не маеш права працаваць дрэнна, быць несумленным ці подленькім чалавечкам. Станоўчыя героі У. Караткевіча – людзі высокамаральныя (хоць часам і празмерна ідэалізаваныя). А дабро гэтых герояў раней або пазней, няхай нават праз пакаленні, перамагае ліха.

Сам Уладзімір Караткевіч пра стаўленне да працы, пра ўнутраную патрэбу сумлення выконваць свае абавязкі, абавязкі Насельніка самім Богам дадзенай зямлі, спецыяльна не выказваўся. Гэта для яго было нібы аксіяматычным, само сабой зразумелым. Але такое стаўленне вынікала з яго адносінаў да людзей, якія **нешта зрабілі і робяць**. Не марнатраваць час, не птушачкі ў справаздачах ставяць, а робяць карыснае для сябе і іншых. Ён паважліва (сам назіраў не раз), зацікаўлена гутарыў з пастухамі і леснікамі, мастакамі і будаўнікамі – усімі тымі, хто пакідаў стваральны след на “прыўкраснай” зямлі.

Зрэшты, і сам пісьменнік паказваў прыклады апантанай працавітасці. Калі яго нішто не прыгнятала, не выводзіла з сябе, ён сядзеў за работу, як за святочны стол: апранаў белую кашулю, клаў на стол добрую паперу, браў у рукі паркераўскую ручку. Прасіў не падымаць тэлефонную трубку, каб ніхто, нават высокае начальства, не адцягваў увагі ад “свяшчэннага дзеяння”. Вядома, былі “пустыя”, “непатрэбныя” дні і тыдні. Але яны лягчэй або цяжэй змяняліся, замяняліся месяцамі напружанай працы. Бо інакш не было б напісана столькі, што, сабранае разам, складзе (з лістамі) не менш як 25 тамоў.

Трэці пастулат

Героі Уладзіміра Караткевіча (яго alter ego) высокамаральныя ў хрысціянскім сэнсе гэтага слова. Калі Стваральнік Сусвету добры, калі ён стварыў такую “прыўкрасную” зямлю і чалавека, дасканалага, як Алесь Загорскі ці Гервасій Выліваха, то трэба паступаць у адпаведнасці з устаноўленымі Ім канонамі, запаведзямі, адказваць Яму любоўю на любоў. Станоўчы герой У. Караткевіча верны хрысціянскаму ідэалу, хоць і талерантны да рэлігійных перакананняў іншаверцаў. Для пісьменніка Беларусь была (гэта вынікае з яго твораў, гэта помніца з асабістых размоў) зямлёй поліканфесійнай. Рэлігійная разнастайнасць, спалучэнне ўсходніх і заходніх уплываў (у праваслаўі, каталіцызме, уніяцтве, пратэстантызме) робяць яе шматфарбнай, быццам летняя сенажаць, непаўторнай. Зрэшты, У. Караткевіч разумее, што

У перапынку пісьменніцкай канферэнцыі.
Адам Мальдзіс, Уладзімір Караткевіч,
Анатоль Верабей і Васіль Жураўлёў. Мінск, 1979 г.

поліканфесійнасць мела ў беларускай гісторыі і культуры як плюсы, так і мінусы.

Апаненты могуць запярэчыць: а раман “Хрыстос прызямліўся ў Гародні”? Хіба не з’яўляецца ён “богаборніцкім”? Хіба не развенчваецца ў ім ілжэ-Хрыстос? Хіба не з сарказмам апісвае аўтар разбэшчанасць касцельных служак?

Такія самыя пытанні пры мне задаваў пісьменніку (можа, толькі ў больш далікатнай форме) архіепіскап Мінскі і Беларускі Антоній, які да ўладыкі Філарэта ўзначальваў Праваслаўную царкву ў Беларусі, а потым быў пераведзены ў Ленінград. Хоць і нараджэнец Масквы, але цікавіўся беларускай літаратурай, прачытаў, як высветлілася пазней, “Хрыста...” у арыгінале. І вось неяк пазваніў ён мне дадому і сказаў:

– Адам Восіпавіч, я чуў (“наслышан”), што ў кола вашых сяброў уваходзіць Уладзімір Сямёнавіч Караткевіч. Сёння я арганізую ў сябе выстаўку старадаўняй беларускай вышыўкі і ткацтва. То ці не былі б вы так ласкавыя перадаць маё запрашэнне Уладзіміру Сямёнавічу і ўдвух прыйсці на гэтую выстаўку заўтра, скажам, а гадзіне сёмай вечара?! Жывём жа мы побач, праз некалькі дамоў.

Я тут жа накіраваўся да У. Караткевіча, тады таксама суседа, і спытаў:

– Ну што, пойдзем?

– Ой, не ведаю, стары. Не ў выстаўцы тут уся штука... Прыйдзем мы на падвор’е, а тут выбегуць царкоўныя служкі, пакладуць мяне гэтак мякка на траву – і стануць лупцаваць розгамі, прыгаворваючы: “Не пішы блюзнерчых раманаў, не пішы...”

– Ну глядзі сам. То што мне адказаць?

– Не, усё-такі пойдзем. Што ж мне скажуць наконт майго “Хрыста...”? Цікава.

І вось, уважліва агледзеўшы сапраўды вельмі багатую выстаўку, а ў хатняй капліцы – старыя абразы (Караткевіч тут выяўляў дзівосную дасведчанасць), пагартаўшы некалькі рэдкіх кніг, мы апынуліся за гасцінным сталом, і архіепіскап Антоній задаў тое пытанне, дзеля якога, уласна кажучы, і задумвалася сустрэча:

– Уладзімір Сямёнавіч, нядаўна я быў на пасяджэнні Сусветнага савета хрысціянскіх цэркваў у Галандыі, і вось неяк швейцарскі архіепіскап пытае: “А ці ёсць у Беларусі гістарычны раман?” «Так, – адказваю, – напрыклад, “Хрыстос прызямліўся ў Га-

родні” Уладзіміра Караткевіча». “Але ж Караткевіч піша блюзнерчых раманы, ужо з самой назвы відаць”. “Не, – запярэчыў я, – Караткевіча турбуюць не столькі пытанні рэлігіі і атэізму, колькі пытанні чалавечай асобы, яе адказнасці перад гісторыяй...” Скажыце, калі ласка, Уладзімір Сямёнавіч, ці правільна я запярэчыў яму?

– Безумоўна! Я не быў бы мастаком, калі б пісаў агіткі. Мяне куды больш хвалюе, што такое чалавек і чаму ён можа мець уладу над іншым чалавекам, чым розныя канфесіянальныя спрэчкі. З-за іх у майго народа было столькі войнаў, столькі трагедый...

Потым, наколькі я ведаю, архіепіскап Антоній і Уладзімір Караткевіч неаднаразова сустракаліся, у згодзе вырашалі агульныя і прыватныя пытанні. І не было паміж імі ніякага супрацьстаяння. Караткевіч ніколі не аддзяляў сябе ад Праваслаўнай царквы. Як і ад каталіцкага, пратэстанцкага духавенства, уніятаў. Найперш пісьменніку ў іх бачылася тое, што яднае: хрысціянская, біблейная і евангельская, традыцыя.

Памятаецца, вярнуўшыся з Пінска, У. Караткевіч расказваў мне, як ён там пазнаёміўся ў касцёле з біскупам Казімірам Свёнткам, цяпер узнесеным да кардынала, які па-гаспадарску аглядаў і падлічваў скульптуры анёлаў. Потым гэты заслужаны касцельны дзеяч быў з сімпатыяй апісаны ў эсе “Званы ў прадоннях азёр”.

Уладзімір Караткевіч бачыў і разумеў усю складанасць і супярэчлівасць уніяцтва: спачатку яно было накінута, навязана зверху, а потым, калі не здзейсніла спадзяванняў, ускладзеных на яго, стала “мужыцкай” верай, выразніцай не магнацкіх, а сялянскіх інтарэсаў. Увесь драматызм становішча пашыральнікаў ідэй Брэсцкай уніі дакладна паказаны на прыкладзе Іасафата Кунцэвіча ў драме “Званы Віцебска”.

Чацвёрты наступат

Паводле Уладзіміра Караткевіча, Усявышні, які знаходзіцца на нашай зямлі (верш “На Беларусі Бог жыве”), даў яго насельнікам не толькі гэтую зямлю, але і чыстую душу, родную мову (верш “Мова”), таму свяшчэнную і таксама “прыўкрасную”. Яе трэба ведаць і шанаваць, бо інакш чалавек загіне. Але беларус павінен таксама валодаць іншымі мовамі, асабліва роднаснымі, суседнімі. Ідэалам У. Караткевіча было не столькі дзвюхмоўе, колькі шматмоўе, полілінгвізм.

У адрозненне ад Францішка Багушэвіча Уладзіміру Караткевічу ўжо не трэба было даказваць чыгачу, разлічваючы на пэўную яго паблажлівасць, што беларуская мова такая самая добрая, як і кожная іншая, за яго гэта ўжо сваёй творчасцю зрабілі Максім Багдановіч і Якуб Колас, Янка Купала і Кузьма Чорны на першапачатковым, пераважна яшчэ сялянскім, яшчэ цесна і прама звязаным з фальклорам этапе станаўлення найноўшай беларускай літаратуры. Цяпер, на новай, інтэлігенцкай, інтэлектуальнай стадыі яе развіцця, трэба было паказаць, наколькі добра гэтая літаратура, абапіраючыся ўжо на развітую мову, засвоіла славянскі і еўрапейскі вопыт, наколькі арганічна ўвайшла ў літаратуру сусветную, паспяхова вырашае глабальныя праблемы. Тут У. Караткевіч рыхтаваў (і рыхтуе сваёй спадчынай) ужо “віртуальны” этап літаратурнага шля-

ху. Нездарма першым пісьменніцкім сайтам у Беларусі стаў сайт “Быў. Ёсць. Буду”.

Уладзімір Караткевіч сам мог быць і з’яўляецца сёння красамоўным прыкладам шматмоўя. Ён аднолькава свабодна, як і роднай беларускай, валодаў рускай мовай – вучыўся на рускім аддзяленні філалагічнага факультэта Кіеўскага ўніверсітэта, пісаў на рускай мове творы ў школьныя і студэнцкія гады, у час навучання на Вышэйшых літаратурных і Вышэйшых сцэнарных курсах не адрозніваўся па мове ад масквічоў, адэкватна перакладаў на яе свае вершы. Адначасова ён добра валодаў мовай украінскай. Чытаў, разумеў, спрабаваў размаўляць па-польску, па-славацку, па-чэшску і нават па-літоўску. Ад маці ён пераняў павагу і пэўнае веданне французскай мовы – на ёй часам гавораць персанажы рамана “Каласы пад сярпом тваім”.

У моўных зносінах У. Караткевіч, вядома, найперш быў патрыётам беларушчыны, вучыў гэтаму патрыятызму іншых. Хораша пра гэта згадвае вядомы мастак Арлен Кашкурэвіч: “А як прыгожа гучала (у вуснах пісьменніка. – А. М.) беларуская мова, на якую мы па маладосці гадоў не звярталі ніякай увагі. Я пасля Валодзю гаварыў, што дзякуючы яму прачнулася мая нацыянальная самасвядомасць, цікавасць да сваіх каранёў, і я як мастак пачаў працаваць над беларускай тэмай” (462). Пад уплывам У. Караткевіча пераходзілі на беларускую мову нават людзі іншых нацыянальнасцяў. Мастак Фелікс Янушкевіч апісвае такі выпадак: раман “Каласы пад сярпом тваім” пасля выхаду «чытаўся навывперадкі. Юрка Паршнёў, хлопец з Зэльвы (родам расеец) канстатаваў: “Гэта шэдэўр”, – і разам з усімі (вучнямі Рэспубліканскай школы-інтэрната па музыцы і выяўленчым мастацтве. – А. М.) пачаў запаўняць дзённік і адказваць на занятках толькі па-беларуску» (504).

Але патрыятызм пісьменніка не пераходзіў у нацыяналізм (у найгоршым сэнсе гэтага слова) і тым больш не апускаўся да шавінізму. З іншымі людзьмі Уладзімір Караткевіч імкнуўся гаварыць на той мове, якой яны лепш валодалі. Перапыняў суразмоўцаў, калі яны ў жаданні зрабіць яму прыемнасць пачыналі карыстацца хоць якой (“трасяначнай”) беларушчынай. Калі хтосьці паспеў прызабыць родную мову, як блізкі сваяк Васіль Сінькевіч, аўтар “Каласоў...” не настойваў, каб вярнуць яго, як той казаў, да роднай “веры” (102).

Раней погляды і штодзённую практыку Уладзіміра Караткевіча на ўжыванне моваў мы назвалі б, відаць, інтэрнацыяналістычнымі. Сёння ж найперш бачым іх гуманнасць, успрымаем як доказ павагі да іншых народаў. Ніколі ў пісьменніка не было руса-, палана- ці якой іншай фобіі. Гэта высокая цанілі яго сябры – украінец Раман Іванчук і паляк Фларыян Няўважны, славачка Гелена Брындзава і латыш Віктар Ліўземніек. Часта нашы суседзі ацэньвалі яго творчасць вышэй, чым на радзіме: выканаўца ролі Ісафата Кунцэвіча ў п’есе “Званы Віцебска” Уладзімір Куляшоў згадвае, што ў Маскве гэты спектакль сустракалі куды цяплей, чым на радзіме аўтара, а оперу “Дзікае паляванне караля Стаха”, паводле слоў спевака Віктара Скарабагатава, там жа папрасілі паўтарыць на наступны дзень – “выпадак унікальны для практыкі Вялікага тэатра” (492).

Асаблівай папулярнасцю і на Беларусі, і за яе межамі карысталіся творы Уладзіміра Караткевіча, прывечаныя мінуўшчыне.

Пяты і, відаць, галоўны пастулат

Герой Уладзіміра Караткевіча, найперш станоўчы, – гэта чалавек гістарычны. Для яго існуе не толькі сучаснасць, але і мінуўшчына, і будучыня. Беларуская нацыя была для У. Караткевіча нармальнай нацыяй, а беларуская гісторыя – нармальнай, паўнацэннай гісторыяй. Толькі для многіх яшчэ невядомай, таму што часта прысвойвалася і прысвойваецца суседзямі (вынік колішняй дзяржаўнай залежнасці і... традыцыйнай талерантнасці). Гэтая творчасць дазваляла і дазваляе цяпер яго чытачам пазбаўляцца ад галоўнай іх немачы, галоўнай хранічнай хваробы – комплексу нацыянальнай непаўнацэннасці.

Уладзімір Караткевіч дасканала, да драбніц ведаў гісторыю і ахвотна, “з адкрытай радасцю” (Валянцін Ждановіч) дзяліўся сваімі ведамі з іншымі. Пад яго ўздзеяннем на патрыятызм, любоў і павагу да мінулага свайго народа “захварэлі” многія – пісьменнік Анатоль Бутэвіч і кампазітар Алег Залётнеў, мастакі Уладзімір Басальга, Пятро Драчоў і Рыгор Сітніца, артыстка Марыя Захарэвіч і работнік кіно Юрый Цвяткоў. Апошні, па паходжанні рускі, пісаў: «Усё, што ён расказваў тады нашай групе (аўтарскаму калектыву дакументальнага фільма “Памяць камяя”. – А. М.), а праз нас – гледачу, было ўзнаўленнем гісторыі, нашай гісторыі – дзівоснай і незвычайна цікавай. Калі б не гэты раманычна-паэтычны дух Уладзіміра Сямёнавіча, калі б не гэта моцнае жаданне расказаць пра сваю беларускую зямлю, пра яе непаўторныя легенды і традыцыі, калі б не яго ўменне заразіць сваімі ідэямі кожнага, магчыма, я ніколі б не пайшоў у рэжысуру. Але так захацелася данесці да гледача яго, Валодзева, думкі, яго любоў да сваёй зямлі» (499).

У параўнанні з іншымі народамі і краінамі беларускае адраджэнне, а яно заўсёды грунтуецца на адраджэнні гістарычных традыцый, пачалося запознена, перапынялася неспрыяльнымі абставінамі. Таму на долю Уладзіміра Караткевіча выпала тая місія, якую Генрык Сянкевіч, Вальтэр Скот ці Алоіз Ірасек выканалі для польскай, англійскай і чэшскай літаратуры яшчэ ў XIX ст. Адказнасць гэтай місіі пісьменнік добра разумеў. Паводле Анатоля Вераб’я, “у адным з лістоў, дасланых Максіму Танку ў сярэдзіне 50-х гадоў, ён, спасылаючыся на вопыт Вальтэра Скота, марыў стварыць такія творы, якія б адкрылі Беларусь для беларусаў і для ўсяго свету”¹.

“Каласы пад сярпом тваім”, “Хрыстос прызямліўся ў Гародні”, “Нельга забыць” – гэта асновы беларускай гістарычнай раманыстыкі, на якія абаперліся пісьменнікі маладзейшага пакалення: Уладзімір Арлоў і Леанід Дайнека, Вольга Іпатава і Вітаўт Чаропка. Нарадзілася гістарычнае народнаўстава, увасоблена ў мастацкую форму, без чаго было б немагчымым стварэнне (ці, дакладней, адраджэнне на традыцыйных старажытных княстваў) сучаснай беларускай дзяржаўнасці. Па сутнасці, менавіта яе меў на ўвазе пісьменнік, калі ў вершы “Маці-Радзіма” заклікаў узводзіць “храм наш агульны і светлы”, паўстаць (з вялікіх літар) “за Край Свой Родны” нават супраць самога Бога.

¹ Верабей А. Уладзімір Караткевіч: Жыццё і творчасць. 2 выд. – Мінск: Бел. навука, 2005. С. 31.

Валянціна КУЛЯШОВА

“ТЫ БЫЛА МАЁЙ ЛЮБАЙ ЗЯМЛЁЮ..”

РАСПОВЕД ПРА АКСАНУ КУЛЯШОВУ. ВЯРТАННЕ НА БЕЛАРУСЬ

Узімку 1941 – 1942 г. ва Уральску шукалі людзей, якія маглі б працаваць на лесанарыхтоўках. Было ясна, што хоць занятак з самых цяжкіх, мужчынскіх, але і з такіх, дзе плацілі. Маці нанялася.

Маленькая зграбная Ксеня выглядала ў той перыяд таўстушкай, бо прыходзілася апранацца так, каб вытрымаць дзень працы на паветры ў плаўнях Урала. Тады і з’явіліся ў яе гардэробе ватнікі (сцёганыя штаны) і скураная курткі. Тады ж убачылі мы ў нашай хаце і першыя далікатэсы – вадкі гематаген у бутэльках, які выдавалі лесанарыхтоўчыкам як лодзям цяжкай працы. Выпівалі яго, натуральна, мы, дзеці.

Нарыхтоўвалі не лес, якога на Урале не было, а хмызняк, што кудысьці перавозілі на валах. Вазы цягнуліся праз зараснік, як па лесе, вознік то ішоў побач, то ехаў на возе з хмызняком, як на возе з сенам. У маці з упартымі валамі праблем не было, спрацоўваў вопыт працы з коньмі. Але, як аказалася, так было не з усімі.

На транспартыроўцы працавалі і іншыя жанчыны, былі сярод іх і гарадскія. Яны не мелі навывкаў цяжкай працы, а тым больш працы з жывёлай. Валы, нібы адчуваючы іх слабінку, упарціліся яшчэ больш. Звычайна змаганне паміж жывёлай і пагоншчыкам пачыналася на стадыі запрагання. Варта было пераадолець гэты этап, каб далей усё ішло адносна гладка. Але не заўсёды. Так, аднойчы мая маці напаролася на дарозе на воз з хмызняком, побач з якім стаяла ў адчаі жанчына. Яе валы заўпарціліся і не скраналіся з месца. Маці ўдалося зрушыць іх з месца, і далей вазы ехалі разам. Маці – наперадзе на возе жанчыны з даўгім гнуткім дубцом у руцэ, а тая – ззаду, побач з Ксеніным возам, які цягнулі ўжо “дрэсіраваныя” матчыны валы...

*Да цябе дарог не знаю,
Да мяне не знаеш ты.
Лепей нас дарогу знаюць
Нашы шпаркія лісты.*

Перапіска пачалася, калі мы жылі ва Уральску.

Матчыных лістоў я чамусьці ніколі не бачыла. Магчыма, яна спаліла іх разам з большай часткай бацькавых у імкненні знішчыць памяць пра іх суладнае жыццё, калі за нешта пакрыўдзілася на яго. Бацьку тады ўдалося ўратаваць толькі невялікую частку перапіскі, выхапіўшы лісты з агню. Гэта раскажаў мне ён сам, калі я ўпершыню зацікавілася тым, што ляжыць у гэтай старой газеце.

Вось адзін з тых лістоў.

16 мая 1942 г.

Дорогая моя Ксанюша!

Пишу тебе не дожидаясь твоих писем. Вчера я дежурил и поэтому, как водится, не спал ночь. Рано утром всё вокруг проснулось, запели соловьи и прочие пернатые существа. А потом закуковала

зяюля, и это так напомнило родные места, Белоруссию, что я вот уже целые сутки хожу под этим впечатлением и, как видишь, не удержался, чтобы не написать тебе. Так всё живо и ярко прошло перед моими глазами, столько родного и хорошего всплыло, что я физически почувствовал необходимость вернуть, отбить у врага родную красоту, родные дорогие нам поля и леса! Хорошо, что этими чувствами у меня есть с кем поделиться — письменно с тобой, а устно с моим дружкой Цваней Кипнисом, таким же впечатлительным, как и я сам.

Устроились мы сейчас хорошо, на свежем воздухе, спать уже не холодно, а от дождей нас защищает брезент. В трёх шагах от нашего жилья под еловым кустиком обнаружено семь яиц наседки-куропатки. Яйца, как куриные, только с темноватыми (коричнево-жёлтыми) крапинками или, вернее, веснушками. Так и не удалось куропатке досидеть до конца и повести по лесу выводок. Около самого гнезда теперь стоит колесо машины, и наседка, конечно, не возвратится на своё место. Мы сейчас в тех местах, где раньше были немцы, и вчера нашли труп фрица, который лежал уже несколько месяцев. Валяются пробитые и заржавевшие немецкие каски.

Весна в полном разгаре — тепло, стоят солнечные дни, и я часто вспоминаю, как-то даже неволью, что делал я в это время в прошлом году. Вспоминаю тебя и детей и думаю, что будущей весной мы уже, безусловно, будем вместе на родных местах и вместе будем видеть и пробитые пулями немецкие каски, и брошенные трупы, которых фрицы не успеют похоронить, удирая восвояси с нашей земли.

Уехала из нашего коллектива группа товарищей в связи с переходом на двухполоску. В их числе и зам. редактора Н. Шванков. Мы трогательно простились с ними вчера. Пиши почаще. Целую крепко Валюшу и Вову. Крепко обнимаю тебя и целую, твой Аркадий.

Бацькава бачанне зварту ў родныя мясціны споўнілася літаральна. Мы вярнуліся ў раён мінскага катла, у якім апынуліся пяцьсот тысяч немцаў, увосень 1944-га. Калі мы ўпершыню выехалі на трафейным “опель-кадэце” ў лес, у тое месца па Магілёўскай шашы, дзе потым будзе пабудаваны трактарны завод, мы убачылі і прабітыя каскі, і гільзы ад вялікіх снарадаў, і труп немца пад ялінай.

Бацька памыліўся толькі ў адным: усё гэта адбылася не ўвесну 1943-га, а ўвосень 1944-га.

30.VIII. 43 г.

Дорогая моя Ксанюша!

От тебя всё ещё нет ничего и я очень беспокоюсь, бессовестная, разве можно так долго не писать? По моим расчётам, если ты написала мне 21 или 22 марта, открытка должна была бы уже

З красавіцкага нумара змяшчаецца расповед пра жонку Аркадзя Куляшова. Убачылі свет гэтыя “Цётчына навука” (№ 4), “Побач з дзядзькам Платонам” (№ 5), “Разам з Аркадзем” (№ 6), “На пачатку вайны” (№ 7).

давно прыйти. Но ты, по-видимому, этого не сделала — и вот я теперь в крепкой обиде на тебя, и не без основания — только что принесли почту и твою открытку от 28 марта, где ты и сама признаёшься, что ты мне до 28 (т. е. восемь дней!) ничего не писала. <...>

Я имею возможность подать рапорт об использовании меня в белорусской прессе. Но это связано с возможно длительным и неопределённым пребыванием в резерве, и я пока никак не могу решиться. Знаю, что если я спрошу твоего совета, ты мне ответишь: “Делай, Аркашка, как знаешь, тебе виднее”. Но всё же, Ксанюша, я возможно решусь на этот шаг, поскольку меня здорово тянет к белорусскому языку и я уже ощущаю острую необходимость в этом. Ведь иначе можно вообще отвыкнуть и перестать быть тем, чем был раньше. Подумай, родная, и не осуждай меня, если я так поступлю, возможно, подобная перетурбация может материально отразиться на семье (я точно не знаю) — во всяком случае надо готовиться к этому...

С мая месяца я выписал тебе аттестат на 900 рублей — он должен быть послан прямо в облвоенкомат, где ты получишь на руки расчётный чек.

Дорогая моя! Извини, что это письмо короче прежних, но я тороплюсь. Скоро напишу более, как говорится, пространное, но при условии, что ты будешь писать почаще. Если некоторое время будет задержка с письмами — не удивляйся и не беспокойся, т. к. весна со своей стихией и грязью может отразиться на доставке. Целую тебя и детей крепко, твой Аркадий.

Бацькавы атэстаты, якія мы цяпер час ад часу атрымлівалі, далі нам магчымасць услед за сям’ёй Чорнага пакінуць Улляшыну мазанку і пераехаць у больш цывільнае месца — драўляны аднапавярховы дамок на Чкалава, 42, дзе мы здымалі два пакоі. Апроч нас там жыла гаспадыня і сям’я акцёраў віцебскага тэатра. Калі я гавару “мы”, то маю на ўвазе і бацькаву сястру Надзю.

Адносны матэрыяльны дабрабыт увёў у наш побыт і элементы духоўнай культуры, з якіх галоўным былі песні. Іх спявалі хорам. Гучалі народныя — беларускія і ўкраінскія, бо сярод гасцей нярэдка бываў кульгавы ўкраінец Яша. У яго выкананні мне асабліва спадабалася ўкраінская “Гэйнулмо хлопцы”. Пастаянна гучаў вальс “На сопках Манчжурый”, які засмуцаў усіх, бо быў вельмі сугучны з часам.

Было і каханне. Памятаю, як прыемна ўразіла мяне нетыповая для часоў вайны сцэна, дзе пасярод белага дня сядзела ў абдымку на канапе нашага агульнага пакоя прыгожая пара: цётка Надзея з драматургам Аркадзею Маўзонам.

Каханне было плённае. У 1943 г. нарадзіўся мой дваюрадны брат Віталь. Бацька яго, праўда, не звязаў сябе шлюбам з цёткай Надзеей, бо ў Мінску меў сям’ю, якая, дзякаваць Богу, не загінула ў час акупацыі.

Пасля вайны пашчасціла і Надзеі Аляксандраўне: яна сустрэла вартага чалавека, Івана Іосіфавіча Маслоўскага. У 1947 г. у іх нарадзіўся сын Сяргей. Але ўсё гэта — наперадзе. А цяпер — 1943-ці. Мы — на Чкалава, 42. У нашай хаце гучаць спевы, кіпіць самавар, і людзі, што збіраюцца тут, хоць на момант забываюцца пра сваё гаротнае, напружанае, напаўгалоднае і змрочнае тылавое жыццё.

Кульгавы Якаў, дарэчы, недзе дамовіўся пра малако для Валодзі, і маці кожны дзень хадзіла па яго, перасякаючы чыгуначныя пуці. Гаспадыня давала ёй чагырохсотграмовы слоік, які яна несла перад сабой, як каштоўны посуд.

Аднойчы, калі яна пераходзіла чыгуначныя пуці, на яе літаральна наляцела высокая жанчына і выхапіла з рук малака.

— Врежь ей, врежь! — данеслася аднекуль. Маці агледзелася і ўбачыла, што за гэтай сцэнай назірае ўвесь воінскі састаў, які вязе на фронт маладых хлапцоў. Яны едуць, як і мы некалі, у цялятніках. Дзверы шырока расчынены, і частка з іх шчыльна сядзіць на падлозе вагона, звесіўшы ногі. У гэты момант яны спыніліся насупраць таго месца, дзе адбываўся разбой, толькі на іншым пуці.

— А чаму яны не дапамаглі табе? — пацікавілася я.

— Па законах ваеннага часу ім нельга было пакідаць вагоны без адпаведнай каманды. Але іх нечаканая спагада суцэшыла мяне. Мне нават падумалася, што жанчына, мабыць, была ў адчаі, калі пайшла на такі крок.

Малака, якое прыносіла маці, я не ўспрымала. Магчыма, таму на пачатку яго з’яўлення ў нашым дзіцячым рацыёне, калі мяне прымусілі выпіць многа, у мяне разбалеўся живот, ды так, што прыйшлося выклікаць медыкаў. Не доўга думаючы, яны адвезлі мяне ў інфекцыйную бальніцу.

Назаўтра ў адведзіны прыйшла маці. Яе не пусцілі. Яна падышла да акна і ўбачыла сваё дзіця, якое ў сірочым адчаі прыхінулася да шкла.

Знакамі маці дала мне зразумець, што трэба зрабіць, каб адчыніць акно, і скрала мяне адтуль у адной бальнічнай кашулі.

Па дыяганалі ад нашай хаты знаходзілася школа. У жніўні 1943-га ў двор, дзе я гушкалася на арэлях, увайшла жанчына з сшыткам у руцэ. Яна спыталася, колькі мне гадоў, і нешта запісала. На развітанне яна сказала, што праз месяц мне трэба ісці ў школу. І верасня я пайшла туды з маці. Гэта, аднак, быў яе адзіны візіт у школу да самага нашага ад’езду з Уральска.

Памятаю, як доўга чакала я каля акна, калі ў школу прыйдзе першы чалавек. Другім заўсёды была я сама. Справа ў тым, што пры ўсёй працавітасці маёй маці было вельмі цяжка ўставаць рана, каб дапамагчы мне сабрацца ў школу. Тым больш, што ні будзільніка, ні сняданка ў нас усё роўна не было.

30 / VIII — 43 г.

Дорогая моя Ксанюша!

Несколько дней тому назад послал тебе письмо в ответ на Надино. Меня очень беспокоит состояние здоровья твоё и Вовино, потому что Надя в своём письме писала об этом. Ты, вообще, мало пишешь о себе и о своём здоровье, а должна была бы писать. Правда, ты считаешь, что помочь я ничем тебе не могу, но всё же это неверно, т. к. я ведь могу предпринять кое-что, чтобы улучшить твоё положение. Об этом я думал всегда и думаю сейчас всё время. Я написал довольно резкое письмо Лынькову относительно лимита на 300 рублей ежемесячно для тебя. Конечно, с лимитами сейчас уже поздно, но с нового года я надеюсь добиться. Распределение лимита зависит от Лынькова, т. к. Союз писателей СССР даёт не персонально, а на Бел. союз определённое количество (5 лимитов).

Эти лимиты распределяются Лыньковым, и он их распределил, конечно, между своими приближёнными. Резкое письмо я ему написал, т. к. заинтересован в сохранении своей семьи. Если это не поможет, напишу тов. Пономаренко и тов. Фадееву. Думаю, что в этом случае я должен отбросить мотивы скромности и ложного стыда (в этом меня поддерживает и Кипнис) и потребовать не для себя лично (мне он не нужен), а для своих детей. На это я имею большее право, чем холостяк Глебко или не холостяк Бровко и даже чем холостяк сам Лыньков. Ты можешь представить себе волчьи натуры этих "писателей" хотя бы потому, что больному Чёрному они лимита не дали, но себя, конечно, не забыли. Как бы там ни было, с нового года лимита для вас я добьюсь, т. к. имею на это полное право. Не Бровкой и Глебкой определяется сейчас лицо белорусской поэзии, и это все понимают прекрасно, в том числе и они сами, и, следовательно, нам не зачем скромничать, если дело идёт о детях.

Мне очень хочется лично побывать сейчас в Москве, чтобы ещё более успешно решить этот вопрос. Вообще мое теперешнее пребывание я рассматриваю как временное и думаю, что ситуация должна измениться в течение полугода, а может быть и раньше раз и навсегда, и тогда я или приеду и устройю вас по-настоящему или же вообще заберу вас всех к себе. Таковы мои планы на будущее. Вам же сейчас надо обосновываться на зиму в Уральске и ждать терпеливо лучшего, — я надеюсь, что ждать осталось гораздо меньше, и я буду считать тебя тогда героиней. Во всяком случае надо нам ещё крепиться, Ксанюша. Ты долго любила, как говорят, меня ни за что в надежде на будущее, т. е. любила чёрненьким. Я это ценю и не думай, что я не хочу или не стараюсь оправдать твои надежды. Я уже многое сделал, ты знаешь сама, но я ещё сделал не всё, или, вернее, не всё доделал, но я сделаю, я ещё чувствую, что сила у меня кое-какая есть. Крепко целую тебя, моя родная и любимая. Целую Вову, Валюшу и Надю. Желаю вам жить дружной и честной семьёй, переносить невзгоды в надежде на лучшее, которое придёт. Ещё раз целую вас всех. Пишите мне. Твой Аркадий.

Посылаю тебе конверт в письме и клочок бумаги.

Я ўжо ўзгадала, што мы ад'язджалі напярэдадні святаў. Збіраючыся ў дарогу, маці некалькі дзён трымала мяне дома. Мая першая настаўніца была жанчынай выключнай інтэлігентнасці і дабрыві. Ёй было ўжо гадоў сорок. Сваіх дзяцей яна не мела. Магчыма, таму так па-мацярынску ставілася Клаўдзія Паўлаўна да сваіх вучняў. Перад нашым ад'ездам яна завітала да нас, каб даведацца пра маё здароўе, бо лічыла, што я захварэла. Яе ўсхвалявала і абразіла вестка, што мы маглі б з'ехаць нават не развітаўшыся.

І вось мы ў цягніку. Зноў перасадка ў Саратаве. Зноў сінія агні вакзальнай святломаскіроўкі. Цягнікі на захад ідуць даволі часта, але нас не бяруць. Мы ўжо не проста "наведваем" цёмныя вуліцы горада, як некалі сям'я Чорнага, але і спім на асфальце маставой, бо вакзал забіты такімі, як мы. На тым асфальце, падклаўшы пад сябе ўсе цёплыя рэчы, мы правялі дзве ночы, а на трэцюю, змяніўшы тактыку, дзяжурная па станцыі ўпіхнула нас у вагон воінскага эшалона. Капітан, які ехаў у купэ

плацкарта адзін, узяў нас да сябе. Нас – гэта маці, Вову і мяне. Гэта быў адзіны дарослы чалавек з усіх, хто тут ехаў. Быў вечар. Ён разумеў, што нас трэба пакарміць. На сталае да традыцыйнай гарбаты з'явіўся белы багон, масла, асятровая ікра. Дагэтуль я не бачыла нават белага хлеба, не тое што ікры, і есці не адважвалася. Маці ўсё ж змагла давесці мне, што гэта не толькі карысна, але і смачна. Вынік быў самы нечаканы: мяне званітавала. (Падобныя рэчы здараліся са мной і пасля вайны, бо большасць прадуктаў мой арганізм ужо не ўспрымаў. Чамусьці асабліва як і памідораў. Ела я напачатку толькі мяса, бульбу, цыбулю і часнок.)

З астатнімі ўсё было нармальна, і пасля вярчэры маладыя салдаты забралі прыгожага сінявокага Вову да сябе. Яго нечаканае з'яўленне было для іх падарункам лёсу. Маладыя бацькі ціскалі яго, як уласнага сына, з якім, як яны разумелі, не кожнаму пашчасціць зноў пабачыцца. Тыя, хто яшчэ не меў дзяцей, гулялі з ім, гледзячы на дзіця, як на сваю няспраўджаную мару. Так камфортна мы даехалі да Арэхава-Зуева. Камфортна, але не без прыгодаў. Недзе на гэтым доўгім шляху, на нейкай станцыі, у вагон увайшоў воінскі патруль. Ubачыўшы цывільных, яны загадалі нам неадкладна высадзіцца. Была халодная цёмная ноч. Спасылаючыся на цемень і дрэннае надвор'е, капітан папрасіў аб выключэнні. Патруль, аднак, і слухаць не хацеў. Тады капітан выцягнуў з партупеі апошні аргумент. Гэта нас ўратавала.

Мы выйшлі ў Арэхава-Зуеве. Думаю, таму, што там з малым Віталем жыла ўжо цётка Надзея. І таму яшчэ, што, прыязджаючы ў камандзіроўкі ў Маскву, бацька мог пабачыцца з намі. Бо Арэхава-Зуева – усяго сто кіламетраў ад Масквы.

Так і адбылося. Бацька завітаў да нас акурат тады, калі хвароба зваліла маці. Калі прыехала "хуткая дапамога", у яе была тэмпература 41,6°. Яна толькі і змагла сказаць мужу:

– Беражы дзяцей, Аркадзь!

І яе вынеслі на насілках.

Бацька, на жаль, не быў такі, як дзед Фама Ратабыльскі, не меў тут ні хаты, ні гаспадаркі і праз дзень-два павінен быў вяртацца на фронт.

Маці паставілі дыягназ: малярыя. Яна падхапіла гэтую хваробу, відавочна, у плаўнях Урала.

А нам тады выключна пашанцавала: жанчына, якая нас прытуліла, была настаўніцай яшчэ дарэвалюцыйнай закваскі. Ганна Антонаўна Манілава страціла мужа і старэйшага сына ледзь не ў адзін дзень. Застаўся Сяргей, якому споўнілася семнаццаць, і ён праходзіў падрыхтоўку ў танкавым вучылішчы.

Ганна Антонаўна не проста добра даглядала нас увесь той час, пакуль маці хварэла. Малым Вовам яна апекавалася, як родным сынам. У гэты год ён, шасцігадовы, пайшоў у школу. Кожнай раніцы на крэсле ля ложка хлапчук знаходзіў выпрасаваны форменны фрэнч з белым падкаўнерчыкам. Ва ўсім чыстым і адпрасаваным ён, фармаліст па натуры, адчуваў сябе камфортна, што адбівалася на працэсе навучання. Вучыўся ён добра яшчэ і таму, што Ганна Антонаўна як настаўніца ведала, што на самастойнасць дзіцяці спадзявацца нельга, што трэба дапамагаць яму рабіць урокі, каб своечасова растлумачыць тое, чаго ён не зразумеў.

Потым, калі мы ад'язджалі ў Мінск, яна прасіла маці пакінуць Вову ў яе, пакуль мы ўладкуемся. Яна ведала, што горад разбураны і што ў такіх умовах лёгка можа быць страчаны яе настаўніцкі нарбак.

Так яно і здарылася. Мы прыехалі ў Мінск, калі я не памыляюся, 9 кастрычніка 1944 г. і адразу пайшлі ў школу. Мне было восем, і я была ўжо адносна самастойная. А шасцігадовы Вова сярод гэтых руінаў побач са здзічэлым Раланам, якога маці ўзяла ў нашу сям'ю, адчуваў сябе няўтульна. Ралан вучыўся дрэнна. Ні на якія пытанні дарослых не адказваў і толькі моўчкі глядзеў спаддальба, нібы знямеўшы. Я ўжо ўзгадвала, што ён быў маім равеснікам і яго прыклад адбіўся на Вову так, што праз год брату прыйшлося паўтарыць першы клас.

Бацька ўвайшоў у Беларусь з арміяй Конева. І тое, што я зараз працэнтую, – яго першыя паштоўкі з вольнай радзімы.

3.VII.44 г.

Дарагая мая Ксанюша!

Заўтра выязджаю з Хоцімска і, відаць, у Нова-Беліцы доўга не затрымаюся, а адразу паеду ў госці да Тамары. <...>

Усе гэтыя дні ў Хоцімску еў клубніку і ўспамінаў цябе, Вову і Валю і шкадаваў, што вы не пакаштуеце. Учора быў у Елаўцы, глядзеў кватэру, дзе вы маглі б жыць. Кватэра добрая. Елавец зусім не змяніўся, і ўсё там вельмі жыва і яскрава нагадвае мірны час. Скажы Вове і Валюшы, што Бобік жыві-здараў і мяне пазнаў адразу і па-сяброўску ставіцца да мяне, відаць, не забыў і іх.

Чакай ад мяне новых вестак з Гомелю. Не сумуй. Моцна цалую цябе і дзяцей. Аркадзь. Прывітанне Ганне Антонаўне.

9.VII. 44 г.

Дарагая мая Ксанюша!

Сёння ў сем гадзін раніцы вылятаю ў Мінск. Не вельмі здзіўляйся, калі пасля гэтага ад мяне доўга не будзе весткі, бо сама разумееш, калі ў газетах друкуюцца артыкулы з Мінска і пад імі пазначана, што дастаўлена самалётам, дык гэта не дарма. Пры першай магчымасці буду пасылаць вестку аб сабе і, вядома, Тамары, якую пастараюся знайсці ў Мінску. Крэпка цалуй за мяне Валюшу і Вову. Крэпка цалую цябе, т. Аркадзь.

Пішы мне на адрас: Н.-Беліца Гомельскай вобласці, Пралетарская, 107, Валюжынец (для мяне).

14.VII.44 г.

Дарагая мая Ксанюша!

Ужо некалькі дзён, як я ў Мінску. Ролік і Гарык жывы і здаровы і жывуць у Лёлі. Я іх знайшоў учора і жыву ў іх. Тамара была арыштавана за сувязь з партызанамі, некалькі разоў сядзела ў гестапа, дзе яна цяпер невядома, ёсць надзея, што яе не расстралялі, а выслалі ў Нямеччыну, але гэта – хрэн – рэдзёкі не саладзей. Шкада Тамары. Дом наш згарэў у часе адступлення немцаў з Мінску, але мне дадуць (абяцаюць даць) кватэру ў тым доме, дзе жыла Ніна – гэты дом захавайся. Тады мы з Ролікам, Гарыкам і Лёляй перабярэмся туды. Цяпер кватэра Лёліна на Нямізе, але я хутка могуць заняць жыхары яе ранейшыя.

Навін многа: Мурашка загінуў ад рук немцаў, Хайноўская жыва-здарава, яна памагала ў свой час Тамары і навяла мяне на след Лёлі і дзяцей. <...>

Мінск цяжка пазнаць: так яго зруйнавала нямецкая свалата, але ўсё ж багата ў якіх раёнах дамы захаваліся па сённяшні дзень. Пішы мне часцей пра сваё жыццё і свае далейшыя планы. Працаваць буду ў "Звяздзе". Моцна цалую цябе і дзяцей. Твой Аркадзь.

Усю вайну маці хваляваў лёс яе сястры Тамары, якая з мужам-вайскоўцам жыла да вайны ў Брэсце. Апроч пляменніка Ралана Галавача Тамара мела ўжо і ўласнага сына – Гарольда.

Да вызвалення Мінска мы нічога пра яе не ведалі.

Першыя весткі прыйшлі ад бацькі. Ён адразу ж кінуўся шукаць родных і знайшоў іх на Нямізе, дзе ўсе яны жылі разам у двухпакаёвай кватэры. Усе – гэта значыць матчына цётка Марыя Сямёнаўна, малодшая сястра яе маці Дар'і, яе дачкі Ніла Паўлаўна і Алена Паўлаўна з дзецьмі Галінай і Юрам, а таксама Раланам і Гарольдам, якога мы звалі Гарыкам. Да іх увосень 1944 г. далучылася і наша сям'я. Як мы там змяшчаліся, я дагэтуль не разумею. Калі бацька знайшоў іх, то даведаўся, што Тамару арыштавалі немцы.

Трохі пазней з'явіўся ў Мінску і муж Тамары, Вікенцій (Віктар) Шулякоўскі, якога бацька пачынаў шукаць ужо ў 1942-м, але...

22 чэрвеня Віктар стаў удзельнікам абароны Брэскага вакзала, а Тамара з дзецьмі села ў цягнік, які вывозіў у тыл сем'і вайскоўцаў. Па дарозе эшалон трапіў пад бомбы, і тыя, што ацалелі, пайшлі на ўсход пешкі.

З усіх яе аповедаў пра адступленне мне ўрэзалася ў памяць адно: пра пераправу праз нейкую шырокую раку. Мост праз яе ў раёне Мінскай шашы быў ужо разбомблены. Калі натоўп бежанцаў падышоў да ракі, стала зразумела, што яе можна толькі пераплыць. У гэтым цётцы дапамог спадарожнік-вайсковец. Ён пасадзіў сабе на закоркі Ралана, а Гарык заняў адпаведнае месца на шыі маці, якая па рэкамендацыі мужчыны трымалася за яго дзягу. Так яны фарсіравалі раку.

Калі сям'я з'явілася ў Мінску, ён быў ужо захоплены ворагам. Яны прыйшлі да нас, на Маскоўскую, 24. Дзверы былі адчынены наўсцяж. Можна было зразумець, што злодзеі-аматары тут ужо пабывалі. Тамара з дзецьмі ўсю вайну пражыла ў нашай кватэры, будучы сувязной Мінскага падполля. Для такой працы месца было вельмі зручнае: у суседнім доме, на Маскоўскай, 26, знаходзілася нямецкая кавярня, а непдалёку – партызанская яўка, з якой, дарэчы, і пачаліся арышты. Было гэта альбо напрыканцы 1943-га, альбо на пачатку 1944 г.

Тамарыны і маміны кузэнкі Лёля і Ніла, як і іх маці, не ведалі, натуральна, прычыны Тамарынага арышту, і, калі Віктар адшукаў іх, расказалі яму, што яна кантактавала з немцамі. Пасля гэтага Віктар знік з нашага поля зроку. Ён пайшоў далей са сваёй арміяй, прыхапіўшы 16-гадовага Юрыя Вільчыка, майго траюраднага брата, больш паспяховага рамантыка, чым Артур Вольскі. З вайны Юрась прыйшоў без рукі, але з багатым жыццёвым досведам.

Юра закончыў філфак і стаў не проста добрым настаўнікам, а старэйшым сябрам сваім вучням, з якімі не развітваўся і ўлетку, будуючы з імі лодкі і плаваючы на іх па рэках. Ён напісаў і раман пра вайну, які прынёс на рэцэнзію майму бацьку. Прачытаўшы яго, бацька сказаў:

– Мне вельмі спадабаўся твой твор. Але табе не ўдасца яго надрукаваць: час для думкі, што народ – пераможца ў вайне, яшчэ не прыйшоў.

Віктар адшукаў Тамару праз некалькі гадоў пасля вайны, калі мы, у сваю чаргу, лічылі, што яго ўжо няма на свеце. Прайшоўшы праз усю вайну з Брэста да Масквы, а адтуль – назад да Берліна, ён жывіў цяпер у Маскве з новай жонкай, з якой разам ваяваў. Кантакт з сынам ён трымаў з гэтага моманту ўсё жыццё. Пасля смерці другой жонкі ён, быццам бы, зноў

сватаўся да Тамары, але яго ўчынак яна ўсё жыццё лічыла здрадніцкім.

А тады, у вайну, Тамары пашчасціла. Пры адступленні немцы вывелі арыштаваных у двор турмы, загадалі разлічыцца на раз-два і кожнага другога расстралялі, а “першых” вывезлі на прымусовыя работы ў Германію. Яна пабывала на падземным заводзе ў Францыі і ў канцлагеры ў Германіі.

Калі Тамара з’явілася на парозе нашай хааты, маці перакручвала мяса. Яна кінулася да машынкi і, выхопліваючы сыры фарш літаральна з-пад мясарубкі, прагна запіхвала яго сабе ў рот. Прысутныя знямелі ад сумесі пахуццяў: радасці ад таго, што бацька Тамару, жаху ад яе дыстрафіі і здзіўлення яе паводзінамі. Лекар, якому бацькі паказалі Тамару, сказаў, што інстынкт спрацоўвае слушна, бо ў яе – дыстрафія міякарда. Мае бацькі доўга лячылі Тамару, не надта спадзеючыся на поспех. Але яна ачуыла і пражыла 95 гадоў.

На Беларускай, 4, куды прыйшла Тамара, мы жылі ў трохпакаёвай кватэры разам з сям’ёй Кузьмы Чорнага, якога ў лістападзе 1944-га не стала. Ужо тады, у вайну, напрыканцы 1942-га, калі ён чытаў, лежачы ў нумары, паэму “Сцяг брыгады” і бараніў яе ад Броўкі з Глебкам, што памыкаліся парваць рукапіс, у яго быў інсульт.

Мы атрымалі гэтую кватэру, здаецца, напачатку 1945-га. Жылі там у тарцовай кватэры на першым паверсе. Дом засялілі пераважна пісьменнікамі, актёрамі і мастакамі. У нашым пад’ездзе жылі Аладавы, Броўкі, Зайцавы, Ахрэмчыкі, Малкін з Пола. У суседнім – Прыходзькі, Платонаў з Ждановіч, Танк з сям’ёй, Ачасавы і яшчэ дзве сям’і, якіх я не памятаю. (Гэты дом і сёння стаіць на Уляянаўскай пад нумарам дваццаць дзевяць.)

Калі мы ўязджалі ў кватэру, я знайшла ў грубцы рускую супрацьтанкавую гранату, якую, каб не бацька, задзейнічала б. Тады я зразумела, што значылі надпісы на дзвярах пад’езда. Белай маслянай фарбай на іх было напісана: уверсе – *мины*, а ніжэй – *мин нет*.

Каб мы маглі весці гаспадарку, нямігаўцы выдзелілі нам посуд. Там былі трафейныя фаянсавыя талеркі і кубкі і розная іншая фаянсавая-фарфоравая дробязь, якую транспартавалі ў алюмініевай дзіцячай ванначцы. Двое мужчын, трымаючы яе за ручкі, ужо ўваходзілі ў кухню, калі якраз на парозе дно адвалілася і посуд разбіўся. Маці з жалем паглядзела на аскепкі і сказала:

– Гэта на шчасце.

І сапраўды мы пражылі там чатыры шчаслівыя гады.

Наўнасьць у нашым доме старэйшай дзяўчыны развіла ўва мне многае з таго, да чаго я мела здольнасці. Памятаю, як мы з Ірай ладзілі музычныя вечарыны, дзе яна іграла на фартэпіяна, а я спявала. Галоўнымі ў нашым рэпертуары былі ваенныя песні, сярод якіх мы вылучалі “Заветный камень”.

Канец вайны запомніўся мне салютамі, ад якіх у нашай кватэры на Беларускай вылятала шкло. А вылятала яно таму, што паміж тарцом дома, дзе знаходзілася наша кватэра, і дзесяткам зенітак, якія стаялі на тым месцы, дзе цяпер затравянены газон на перасячэнні вуліцы Уляянаўскай з вуліцай Свядлова, насупраць шара-фантана, адлегласць нязначная.

Першы салют, які мы назіралі ў Мінску яшчэ ў той час, калі жылі на Нямізе, усе прынялі за амбардзіроўку і, пахапаўшы хто што мог з цёплых рэчаў, у начных сарочках высыпаілі ў двор. Нас супакоіла маці, калі, убачыўшы агні ракет на начным небе, успомніла, што ўжо сутыкалася з нечым падобным у Маскве і

што тады гэта быў салют у гонар вызвалення Арла і Белгарада. Дарэчы, першы савецкі салют.

Маці з Любай Кучар, якая была нашай суседкай па Чкалава, 42 (жыла ў доме насупраць), ездзілі аднойчы ў Маскву. Думаю, што гэта было ўзімку 1943-га, калі бацька прыязджаў з фронту ў камандзіроўку ў сувязі з клопатамі вакол публікацыі паэмы “Сцяг брыгады”.

Абстаноўка нашай кватэры была ўбогая. Стол і ложка – у спальні-кабінеце бацькі, тахта і стол – у пакоі, дзе мы з Вовам жылі і спалі. На ўсёй нашай вуліцы ацалелі толькі два нашы дамы і шыкоўны асабняк, у якім жыў генерал Раман Мачульскі. Насупраць была горка, якая вяла ўніз на былую Гарбарную, якую потым паглынуў стадыён, калі яго адбудавалі. Гарбарная выводзіла на Валадарскага да адзінага ацалелага тут будынка – гасцініцы “Беларусь”, на першым паверсе якой знаходзіўся гастронам. Перад гэтым гастронамам мы гадзінамі па чарзе прастойвалі ў чэргах па цукар.

Па шляху, які я толькі што апісала, я штодня адна хадзіла ў школу № 12, якая знаходзілася на Мяснікова. Пачынаючы ад гасцініцы “Беларусь” і да турмы ў канцы Валадарскага я праходзіла ўскрай каля трох ацалелых дамоў. Астатняе было зруйнавана. Астатняе – каробкі выгарэлых дамоў. Калі мы, вяртаючыся з эвакуацыі, пад’язджалі да Мінска і ён быў ужо бачны, нехта выгукнуў:

– А казалі, што Мінск зруйнаваны!

Вакол нас былі руіны, а насупраць – руіны стадыёна. Мы, дзеці, знаходзілі там многа зброі, патронаў, штыкоў і дымавых шашак.

Стадыён адбудоўвалі палонныя немцы, і адзін з іх пачаў завітваць да нас і выконваць усялякую сталарна-цяслярскую работу. Калі нехта нагадаў жанчынам, што гэта – фашыст, маці адказала, што цяпер гэта – проста гаротнік. Маці з Равекай Ізрайлеўнай падкормлівалі чалавека, чым маглі.

Жудкавата было ўзімку ў сем раніцы, калі яшчэ цёмна, выбірацца ў гэтую дарогу, хоць была яна больш пустынная, чым небяспечная. За чатыры гады на тым шляху мяне аднойчы напаткаў эксгібіцыяніст, аднойчы згвалцілі нашу сядзку і аднойчы знайшлі забітых славутага актёра Саламона Міхозэса і расійскага гістарычнага пісьменніка Сяргея Голубава.

Канец вайны наша сям’я, як і большасць мінчукоў, адзначала не ў дзень перамогі, 9 мая, а трохі раней, тады, калі стала ясна, што перамога стала явай – у дзень узятця Рэйхстага, 30 красавіка 1945 г.

Пілі, спявалі, плакалі, палілі ў неба...

А 9 мая было ўжо ўсенароднае гулянне.

Аднак для нас, мінчукоў, жахі вайны скончыліся пазней, напярэдадні 1946 г. Лепшых вучняў дзесятых выпускных класаў мінскіх школ запрасілі на сустрэчу першага пасляваеннага года ў прыгожы чатырохпавярховы будынак, які да рэвалюцыі быў купецкім клубам, што знаходзіўся на пляцы Волі.

Іра таксама атрымала запрашэнне, але не змагла пайсці, бо загадзя паабяцала хлопцу пайсці з ім у кіно. Толькі выхаваны чалавек мог у падобным выпадку стрымаць слова, бо апынуцца там было вялікім гонарам і абяцала быць цікавым. Глыбокі сэнс падобнага выхавання мы зразумелі назаўтра. Калі стала вядома, што за вялікае зарыва мы бачылі на Новы год у баку пляца Волі*.

* Гаворка ідзе пра вялікі пажар, у якім згарэлі амаль усе з тых вучняў, якія былі там.

Аляксандр ПАВІЛЬЧ

ПАРАЎНАЛЬНАЕ ВЫВУЧЭННЕ ПРАБЛЕМ ЭТНІЧНАЙ КУЛЬТУРЫ

КУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ

У БЕЛАРУСКАЙ НАВУКОВАЙ ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ ПАЧАТКУ XX ст.

Этнакультурная і нацыянальная праблематыка ў працах беларускіх даследчыкаў пачатку XX ст. часта асвятлялася ў рэчышчы параўнальнага аналізу розных сацыякультурных феноменаў, якія разглядаліся ў дыяхранічным і сінхранічным аспектах.

У якасці істотных крытэраў параўнальнага аналізу выступалі асаблівасці камунікацыйных мадэляў паводзінаў беларусаў і прадстаўнікоў іншых этнічных супольнасцяў, каштоўнасці і этнапсіхалагічныя аспекты культуры, сацыяльныя сувязі і адносіны, моўныя, канфесійныя адрозненні.

Аўтары ў вызначэнні міжкультурнай дыстанцыі паміж народамі спасылаліся на фальклорныя крыніцы, этнаграфічныя, гістарычна-культурныя, рэлігійна-знаўчыя і лінгвістычныя матэрыялы, а таксама на ўласныя назіранні і вопыт.

Максім Багдановіч, ацэньваючы розныя метадалагічныя падыходы і крыніцы вывучэння чужаземнай культуры, адзначыў магчымасць звароту да канкрэтных фактаў, статыстычных звестак, непасрэдных назіранняў ці маляўнічых вобразаў, адлюстраваных у мастацкай літаратуры. На яго думку, усе яны – карысныя, навукова абгрунтаваныя і здольныя трапіць ўзаемадапаўняць адзін аднаго [1, 94].

З’яўляючыся прыхільнікам гістарычна-культурнай навуковай школы, М. Багдановіч аддаваў значную ўвагу вывучэнню тэндэнцый і фактараў міжкультурнага ўзаемадзеяння, пераемнасці паміж цывілізацыямі, выяўленню кантактнай прыроды культурных з’яваў. У рэцэнзіі на кнігу “Старажытны Вавілон” Мікалая Нікольскага ён падзяляў меркаванне, што ў свой час Вавілон і прылеглыя да яго вобласці былі важным гістарычным перакрываваннем разнастайных культур, якія тут сустракаліся.

Адметнай асаблівасцю беларускай этнічнай культуры даследчык назваў адносную свабоду ад уздзеяння фінскіх і татарскіх культурных элементаў у параўнанні з землямі велікаросаў. Аўтар лічыў, што гістарычны шлях развіцця, геаграфічнае становішча і дзяржаўна-палітычныя ўмовы Беларусі спрыялі шчыльным стасункам з культурай Заходняй Еўропы. Вялікае Княства Літоўскае з’яўлялася сацыякультурнай прасторай, прыдатнай для сустрэчы, дыялогу і своеасаблівага ўзаемадзеяння спрадвечных усходнеславянскіх і заходніх традыцый [1, 119 – 120]. Паводле М. Багдановіча, нягледзячы на тое, што беларуская этнічная культура шмат чаго са сваіх набыткаў страціла ва ўмовах апалчвання і русіфікацыі, яна “была

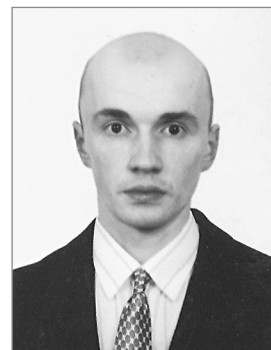
культурай самастойнай, а не варыянтам рускай культуры” [1, 121].

Характарызуючы культуру Заходняй Украіны, публіцыст адзначыў гістарычную абумоўленасць яе спецыфікі. На думку аўтара, хоць Львоў і знаходзіцца на русінскай зямлі, але ўсходнеславянскага ў яго культурным абліччы вельмі мала. З аднаго боку, этнічнае памежжа Заходняй Украіны з рознымі славянскімі і неславянскімі народамі ў агульным выніку спрыяла збліжэнню з еўрапейскай культурай, падкрэсліў М. Багдановіч. Тут адбываліся паўнацэнныя працэсы засваення і адаптацыі элементаў суседніх культур, нягледзячы на небяспечнае суседства з Польшчай і Аўстра-Венгрыяй. Львоў, паводле слоў даследчыка, дакрануўся да заходняй цывілізацыі і набыў “*еўрапейскую фізіяномію*” [1, 34 – 52]. З другога боку, назіралася аддаленне ад праваслаўнай Русі, былі відавочныя наступствы асіміляцыі ўсходнеславянскіх культурных традыцый і ўсталяванне каталіцызму ў сацыякультурным асяродку. Ідэалагічную ролю ў зацвярджэнні панавання каталіцызму на заходнеўкраінскіх землях адыграла уніяцтва.

Геапалітычныя і гістарычна-культурныя фактары, тыпалагічна блізкія да беларускай культурнай сітуацыі, абумовілі адпаведныя камунікацыйныя мадэлі паводзінаў мясцовага насельніцтва, адметныя незвычайнай пакорлівасцю, недаверлівасцю, замкнёнасцю, пасіўнасцю і невуцтвам. Адзінай радасцю ў жыцці мясцовага селяніна, цёмнага і запалоненага дзікімі забабонамі, была гарэлка, на якую ён аддаваў апошнія грошы, падрываючы сваю гаспадарку і марнуючы здароўе.

Вацлаў Ластоўскі, вядомы катэгарычнасцю ў ацэнцы фактаў і з’яваў культурнай дыфузіі на глебе беларускай этнічнай культуры, звязваў ступень пранікнення запазычванняў з уласнай свабодай і свядомасцю кожнага індывіда. Гэта пацвярджаецца палажэннямі прапанаваных ім “загадаў народных”: “*Не*

Аляксандр Аляксандравіч Павільч — даследчык літаратуры, культуролог. Кандыдат педагогічных навук (2001). Закончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1997), аспірантуру Нацыянальнага інстытута адукацыі (2000). Дацэнт кафедры культуралогіі Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта. Вывучае праблемы параўнальнага аналізу культуры, педагогічны аспект твораў рэлігійнага пісьменства эпохі Сярэднявечча, пытанні культуралагічнай інтэрпрэтацыі старажытнай літаратуры і метадыкі яе выкладання.

перасаджай чужых культур на грунт свой народны"; *"ні мовы чужой, ні паэзіі, ні грамадскіх форм, ні звычаяў, ні абыхаў, нічога, што не вырасла з народнага духу, акром тэхнічнай веда, якая з'яўляецца выразам агульначалавечага генія"* [4, 424].

Публіцыст падзяляў меркаванне, што не ўсе культурныя ўплывы ў гісторыі народа вядуць да яго асіміляцыі і выпяснення спрадвечных этнічных традыцый. Запазычаны да новага асяродку культуры-ўспрымальніцы, здольныя набываць адметныя рысы, уласцівыя роднай культуры. Як мяркуе аўтар, з'явы культурнай дыфузіі непазбежныя, бо ўсе народы свету ў сваім гістарычным развіцці зазналі культурныя ўплывы, але нават у неспрыяльных умовах дзяржаўнай і культурнай залежнасці творчы дух народа здольны выявіць індывідуальныя асаблівасці.

Даследчык адзначыў устойлівасць і глыбокія карані стэрэатыпных уяўленняў беларусаў пра людзей іншых этнічных груп і заўважыў іх неадназначны і супярэчлівы характар. Напрыклад, сярод беларускага сялянства высока цаніліся практычная мудрасць яўрэяў, іх прадбачлівасць, непахіснасць волі і ўменне заўсёды знаходзіцца ў плыні жыцця, але адначасова пры адсутнасці расавай нецягпымасці і нянавісці захоўваліся грэблівасць і недавер, пагардлівае стаўленне да іх як да горшых за беларусаў па сваёй чалавечай годнасці [4, 189].

Галоўную прычыну такога размежавання на *свайх* і *чужых* В. Ластоўскі бачыў перш за ўсё ў *"глыбокім веравызнаўчым падзеле і абустаронным рэлігійным фанатызме"* [4, 189]. Аднак цяжка пагадзіцца, што менавіта на рэлігійнай глебе ўзніклі сітуацыі завышанай самаацэнкі беларусаў і прыніжэння яўрэяў. Асаблівасці камунікацыйных адносінаў паміж беларусамі і яўрэямі, як і паміж прадстаўнікамі іншых этнічных супольнасцяў на тэрыторыі Беларусі, не заўсёды абумоўліваліся выключна канфесійным фактарам. Іудзейская рэлігійная ідэнтычнасць не была ўсеагульнай для яўрэйскага насельніцтва, паколькі многія яўрэі былі хрысціянамі, хоць у побыце і захоўвалі элементы старажытнаяўрэйскай культуры. Што датычыць беларускага сялянства, то многія яго прадстаўнікі абыхава ставіліся да сваёй рэлігійнай традыцыі.

Рэлігійны фактар выступаў у якасці падставы для культурнай дыстанцыі хутчэй у асобных, сямейна-шлюбных адносінах, гаспадарчым укладзе, прыватных выпадках камунікацыі, чым на ўзроўні паўсядзённых стасункаў і суседскіх адносінаў. Больш важкімі прычынамі для ўзаемага ўспрымання і ўсведамлення абедзвюх этнічных груп як *свайх* і *чужых* станавіліся разыходжанне агульных ментальных схемаў і традыцыйныя механізмы стэрэатыпізацыі.

Ва "Успамінах" В. Ластоўскага змешчана апісанне тыповых камунікацыйных мадэляў паводзінаў беларускага сялянства, абумоўленых ментальным складам, ладам і ўмовамі жыцця. Аўтар зазначыў, што гаваркіх, адкрытых людзей любілі, але не паважалі і не цанілі, а чалавека скрытнага, замкнёнага ў сабе, – баяліся і паважалі. Вацлаў Ластоўскі падкрэсліў, што ў паўсядзённых узаемінах сяляне імкнуліся зрабіць патаемнай кожную праяву свайго дабрабыту, а звычай

на ўсё жаліцца і скардзіцца стаў *"жалезным правілам вясковага этыкету"* і на доўга захаваўся ў наступных пакаленнях беларусаў. Гэта, на думку аўтара, было ўзгадавана *"даўгалетняй прыгоннай няволяй, непазіральнымі наборамі з сялянства"* [4, 189].

Вацлаў Ластоўскі не арыгінальны ў тлумачэнні і абгрунтаванні прычын пасіўнай грамадзянскай пазіцыі беларусаў, слабай выяўленасці іх нацыянальнай свядомасці, бесхарактарнасці і іншых тыповых адмоўных рысаў беларускай ментальнасці. Як і многія іншыя аўтары, ён шукаў вытокі "беларускай бяды" ў мінуўшчыне, спасылаючыся на гістарычныя фактары, звязаныя з доўгім паднявольным жыццём, якое *"асляпіла народ, адабрала ад яго характар, цвёрдасць, гордасць нацыянальную, зрабіла яго слугой і нявольнікам, скалечыла ягоную душу і давяло народ да таго, што ён мовы сваёй роднай, спрадвечнай... пачаў стыдацца"* [4, 237]. Але гісторык не выявіў карэнных прычын нявызначанасці ў этнакультурнай ідэнтычнасці беларусаў, вытокаў іх пасіўнай пазіцыі, нярэдкай беспрынцыповасці, здольнасці да прыставаўства, не прапанаваў кардынальных шляхоў грамадзянскай актывізацыі беларусаў. У якасці адваротнага прыкладу ён разглядаў чэхаў, атаясамліваючы іх са светлым, свядомым, грамадска актыўным і згуртаваным народам [4, 237]. Сучасная сацыякультурная сітуацыя ў Чэхіі пацвярджае верагоднасць меркаванняў В. Ластоўскага, бо чэхі здолелі забяспечыць стабільнасць у развіцці і ўжыванні сваёй мовы, захавалі і зрабілі трывалымі этнічныя традыцыі і каталіцкую веру.

Янка Купала, характарызуючы тыповыя для беларускага сялянства спосабы арганізацыі жыццядзейнасці, вызначыў каштоўнасныя дамінанты пераважнай часткі людзей: *"Наш мужык беларус не пазнаў яшчэ смаку ў чытанні газет, кніг, і на газету і кнігу ён пазирае як на пустую забаўку, страціў лішні грош на гэтыя рэчы нашаму беларусу і ў голаву не прыходзіць. Затое ён знае смак у гарэлцы і на гарэлку гатоў дадаць апошні грош, зароблены крывавай працай"* [3, 9]. На вялікі жаль, словы класіка, выказаныя сто гадоў таму, актуальныя і сёння.

Вацлаў Ластоўскі надаваў першаснае значэнне ў працэсе інкультурацыі і грамадзянскага выхавання асобы сямейнаму асяродку і менавіта сям'ю разглядаў у якасці духоўнай нівы, на якой высейваецца і ўзгадоўваецца асоба грамадзяніна, патрыёта, апекуна і прыхільніка роднай культуры [4, 252].

Працэс этнакультурнай ідэнтыфікацыі кожнай асобы прадугледжвае авалоданне пэўным камунікацыйным стылем, у большай ці меншай ступені ўласцівым прадстаўнікам пэўнай этнічнай супольнасці. Увогуле змест гэтага паняцця аўтар атаясамліваў з *"яркімі прыкметамі чалавека, каторыя выдзяляюць яго паміж іншых людзей"* [4, 255]. Прымяняючы паняцце стылю да народнай творчасці, В. Ластоўскі разважаў пра ролю унікальнай сімволікі ў фармаванні вобразнага аблічча культуры і арыгінальнага стылю нацыі: *"чым больш здольны народ, тым ярчэйшыя яго творы, тым больш выдзяляюцца яны і тым лягчэй пазнаць іх сярод твораў іншых нацый"* [4, 256].

Даследчык быў перакананы, што адсутнасць вальных намаганняў для захавання і развіцця індыві-

дуальнасці сваёй культуры з'яўляецца адмоўнай характарыстыкай беларускай ментальнасці. Слабым месцам беларускай культуры В. Ластоўскі лічыў адсутнасць рэлігійнай індывідуальнасці, якая вылучала б беларусаў сярод іншых блізкіх і далёкіх хрысціянскіх народаў.

Янка Купала падзяляў меркаванне сваіх папярэднікаў, што беларусы, як і ўсе ўсходнеславянскія народы, вылучаюцца пасіўнасцю сацыякультурнай самаарганізацыі: *"...якое бы ліха навокал нас і з намі самімі ні рабілася, якіх бы мы ні перажывалі нягод і крыўд – мы гэтага як бы не бачым, а калі і бачым, то ціха церпім ды чакаем, што вось нехта прыйдзе і гэта наша ліха забярэ з сабою"* [3, 59]. Ён звярнуў асаблівую ўвагу на спрэчнасць крытэраў этнакультурнай ідэнтычнасці, што актуальна і сёння. З пафасным заклікам паэт звярнуўся да ўсіх грамадзян: *"Не мяшайма справы рэлігіі з нацыянальнасцю"* [3, 45]. Ён падкрэсліваў, што *"беларус католік ці беларус праваслаўны павінны тое помніць, што ў іх адна Бацькаўшчына – Беларусь, адна мова родная – беларуская, адны звычаі"* [3, 45].

Вацлаў Ластоўскі быў найбольш занепакоены адсутнасцю ў беларусаў *"волі да шукання і знаходжання сваёй індывідуальнасці ў родным слове"* [4, 398], ад чаго, на яго думку, цалкам залежыць будучыня нашай мовы.

Сярод шматлікіх прычын таго, што беларуская мова не стала актыўным камунікацыйным сродкам, Я. Купала разглядаў слабасць ці ўвогуле адсутнасць нацыянальнай свядомасці беларусаў. Разважаючы пра сацыяльны статус беларускай мовы, аўтар крытыкаваў пасіўнасць беларусаў, абьякавае стаўленне да сваёй культуры, але не апраўдваў іх, нягледзячы на ўсе істотныя гістарычна-культурныя фактары, што спрыялі асіміляцыі мовы і выцясненню яе з актыўнага ўжытку.

Як станоўчы прыклад і ўзор для пераймання Янка Купала прыводзіў этнічную супольнасць яўрэяў, якім нават знаходжанне ў іншакультурным асяродку (і атрыманне адукацыі на мове таго народа, сярод якога яны жылі) не перашкаджала захаванню сваёй мовы і культуры.

У прадмове да *"Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка"* В. Ластоўскі адзначыў, што празмернае і неапраўданае захопленне моўнымі запазчаннямі паступова і непрыкметна вядзе да страты тых нешматлікіх індывідуальных рысаў, якімі валодае родная мова [4, 360 – 398]. Ён станоўча ацэньваў паралельнае вывучэнне роднай беларускай, рускай і замежных моваў, а разам з імі і культурных традыцый народаў, але пры гэтым заклікаў асцерагацца непажаданых дыфузійных з'яваў, якія суправаджаюцца блытанінай у маўленні і свядомасці вучняў [4, 252].

Сітуацыю культурнага шоку, з якой сутыкаюцца беларускія дзеці ў навучальным працэсе, апісаў Максім Багдановіч. Абапіраючыся на багаты фактычны матэрыял, ён разважаў пра адмоўныя бакі выкладання на рускай мове ў беларускай школе, асабліва на пачатковых ступенях навучання, што прыводзіць да выцяснення з ужытку беларускіх дзяцей спрадвечна беларускай лексікі, вобразных зваротаў, а адпаведна, усіх, звязаных з імі жывых, звыклых уяўленняў,

пачуццяў і эмоцый. У выніку вучань сутыкаецца са з'явамі лінгвістычнай інтэрферэнцыі, якія адмоўна адбіваюцца на якасці маўлення. Блытаніна граматычных формаў, несупадзенне арфаэпічных нормаў, міжмоўная аманія ствараюць цяжкасці ва ўспрыманні моўных адзінак і разуменні значэння называных імі жыццёвых рэалій, перашкаджаюць эфектыўнаму авалодванню абедзвюма мовамі і згубна адбіваюцца на псіхічным складзе дзіцяці [1, 199 – 202].

Язэп Лёсік станоўча ацаніў неабходнасць запазчанай лексікі ў беларускай мове, бо *"няма і не можа быць такое мовы – мовы культурнага народу, каб яна магла абысціся толькі сваімі роднымі словамі"* [5, 121]. Аўтар абгрунтоўваў такое меркаванне перш за ўсё жыццёвымі патрэбамі сацыяльна-эканамічнага характару, што прымушае людзей уступаць у міжкультурныя зносіны з мэтай узбагачэння сваёй культуры, у выніку чаго разам з запазчанымі і невядомымі раней рэаліямі, рэчамі, паняццямі, з'явамі трапляюць і іх назвы. У новым культурным асяродку чужаземныя словы адаптуюцца да тутэйшага парадку і законаў, становяцца словамі штодзённага ўжытку народа, пачынаюць жыць агульным жыццём з роднай мовай народа [5, 122 – 125].

Важнай умовай захавання індывідуальнага стылю і аблічча культуры кожнага народа поруч з асаблівацямі яго гістарычных шляхоў развіцця адыгрывае адметнасць геаграфічнага становішча. Прырода робіць значны ўплыў на ход жыцця, пакідае істотны адбітак на характары, формах і змесце народнай творчасці, абумоўлівае гісторыю развіцця мовы, падкрэсліваў **Яўхім Карскі**. Ён падзяляў думку, што іншакультурным уплывам асабліва садзейнічае адкрытасць межаў [2, 37]. Вацлаў Ластоўскі сцвярджаў, што нацыям, тэрытарыяльна ізаляваным ад іншых народаў, лягчэй захаваць індывідуальнасць сваёй культуры ў параўнанні з тымі, якіх звязвае блізкае этнічнае суседства ці агульная дзяржаўна-палітычная сістэма [4, 256 – 257].

Параўнальны аналіз у навуковай публіцыстыцы не быў самамэтай, а выкарыстоўваўся аўтарамі пераважна ў якасці метадалагічнай асновы для вызначэння культурных адрозненняў беларусаў і выяўлення фактараў, якія абумовілі спецыфічныя адметнасці іх этнанацыянальнай культуры і камунікацыйных мадэляў. Асэнсаванне гістарычна-культурнага вопыту, адностраванага ў айчынай публіцыстыцы, важнае, каб вызначыць актуальнасць патэнцыялу народнай культуры і ступень яго адпаведнасці каштоўнасным дамінантам сучаснага чалавека, паколькі ў інфармацыйнай сацыякультурнай прасторы этнакультурныя традыцыі страчваюць сакральны характар і традыцыйныя функцыі.

Літаратура

1. **Багдановіч М.** Поўны збор твораў: У 3 т. Т. 3. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995.
2. **Карскі Я.** Беларусы. – Мінск: Бел. кнігазбор, 2001.
3. **Купала Я.** Поўны збор твораў: У 9 т. Т. 8. – Мінск: Маст. літ., 2002.
4. **Ластоўскі В.** Выбраныя творы. – Мінск: Бел. кнігазбор, 1997.
5. **Лёсік Я.** Граматыка беларускае мовы. – Мінск: Нар. асвета, 1995.

Ларыса ДОЎНАР

ВОБРАЗЫ, РОДНЫЯ ПА ДУХУ ЖЫЦЦЯ І ТВОРЧАСЦІ

МАСТАЦТВА АФАРМЛЕННЯ БЕЛАРУСКАЙ КНІГІ ХІХ – пачатку ХХ ст.

РАМАНТЫЧНЫ КУЛЬТ ЛІТВЫ

Развіццё і ўдасканаленне тэхнікі кнігадрукавання ў ХІХ – пачатку ХХ ст. адкрыла новыя магчымасці ў мастацкім афармленні кніжных выданняў Беларусі. Безумоўна, кніга канца ХVІІІ ст. выдавалася добра, але была яна вельмі дарагой, тым болей, што шрыфты і друкарскія станкі выпісваліся ў асноўным з Польшчы, Германіі, Францыі. У большасці кніг Беларусі канца ХVІІІ – пачатку ХІХ ст., якія выдаваліся на польскай і лацінскай мовах, выкарыстоўвалася металаграфюра: у ілюстрацыях, гравюрах-тэзісах, або ў так званых канклюдзіях [4, 108]. Увядзенне літаграфічнага спосабу друку на пачатку ХІХ ст. прынесла відавочныя змены ў паліграфічную вытворчасць, што ў сваю чаргу паспрыяла ў пэўнай ступені ажыўленню выяўленчага мастацтва і асабліва кніжнай графікі, у якіх большую запатрабаванасць набывалі гравюры і літаграфіі. **Як адзначаюць беларускія мастацтвазнаўцы, металаграфюра і ксілаграфія разам з літаграфіяй заклалі ў першай палове ХІХ ст. мастацкія традыцыі нацыянальнай друкаванай графікі** [10, 47].

Першынство ў распаўсюджанні літаграфіі на Беларусі належыць Віленскаму універсітэту, дзе ў 1819 г. была заснавана першая літаграфія, у якой ілюстрацыі да навуковых і навучальных выданняў выконвалі прадстаўнікі мясцовай мастацкай школы (І. Вейс, В. Славецкі, Х. Главацкі, М. Пшыбыльскі, Ю. Азямблоўскі і іншыя). Значным мастацка-прафесійным асяродкам была і Полацкая езуіцкая акадэмія, а яе друкарня – адным з найбуйнейшых паліграфічных прадпрыемстваў канца ХVІІІ – пачатку ХІХ ст., дзе з 1820 г. таксама прымяняўся літаграфічны друк. Да прыкладу, у афармленні выданняў друкарні ўдзельнічаў выкладчык акадэміі мастак Габрыэль Грубер. Асновы ведаў у галіне мастацтва ў Полацку атрымалі Валенцій Ваньковіч, Рафал Слізень, Каспар Бароўскі і іншыя.

Асабліва вылучаліся мясцовыя мастакі-графікі распрацоўкай гістарычнай тэматыкі, ствараючы сімвалічныя вобразы Вялікага Княства Літоўскага, яго славутых герояў, велічных даляглядаў. Адметнай у гэтых адносінах з’яўляецца дзейнасць Міхала Падалінскага*, аднаго з пачынальнікаў прафесійнай графікі Беларусі, медзьярытамі якога былі аздоблены многія віленскія выданні А. Мачульскага, В. Марцынскага, Я. Альбертрана, Я. Нямомовіча. Талент М. Падалінскага як кніжнага графіка выявіўся ў шматлікіх жанравых ілюстрацыях, партрэтах і вінетках да літаратурных твораў. Пэўныя прыклады элементаў кніжнага аздаблення, выкананыя мастаком, былі ўключаны ў вядомае віленскае выданне “Помнікі айчыннага гравёрства” Канстанціна Тышкевіча (1858).

* У жніўеньскім нумары “Роднага слова” за 2004 г. надрукаваны артыкул “Пачынальнік вучонага гравёрства на Беларусі: Жыццё і творчасць Міхала Падалінскага” Уладзіміра Рынкевіча. – *Заўвага рэд.*

Важкую ролю ў афармленні беларускай кнігі першай паловы ХІХ ст. адыгралі і прыватныя літаграфічныя прадпрыемствы. У Вільні – літаграфіі Майсея Пшыбыльскага (дзейнічала ў 1832-м – 1840-я гг.), Юзафа Азямблоўскага (1833 – 1863), Антонія Клукоўскага (1834 – 1852), у Мінску – Ф. Фалька (1845 – 1859), Эмерыка Адамовіча (1855 – 1874).

Асабліва вызначылася дзейнасцю літаграфія мастака-графіка нараджэнца Мінска Юзафа Азямблоўскага, у якой было надрукавана да 600 літаграфій на рэлігійную і гістарычную тэматыку, партрэты і краязнаўчыя. Такія віленскія польскамоўныя выданні, як “Зубр літоўскі” (1829), “З’яўленне крыжа ў Францыі 17 снежня 1826” (1830), праілюстраваны Ю. Азямблоўскім. Вядома, што ён выканаў ілюстрацыі да мастацкіх твораў Юзафа Крашэўскага, Тэадора Нарбута, Фларыяна Бохвіца [5, 24]. За выданне альбома навучальна-метадычных матэрыялаў з 26 літаграфіямі “Узоры для пачаткоўцаў, якія вучацца рысаванню” (1830) літограф і мастак М. Пшыбыльскі атрымаў узнагароду Віленскага універсітэта. У літаграфіі А. Клукоўскага друкаваліся ілюстрацыі да кніг Ю. Каржанеўскага, Канстанціна Тызенгаўза і іншых [10, 47].

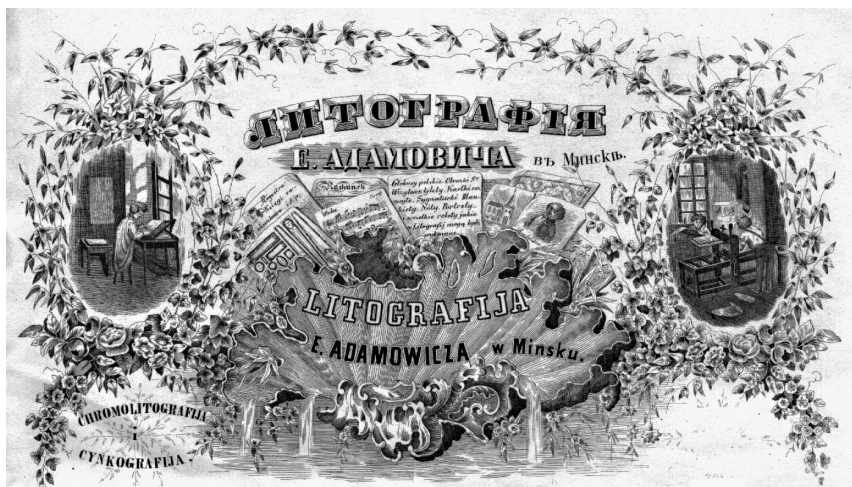
З адкрыццём у 1845 г. літаграфіі Ф. Фалька ў Мінску таксама з’явіліся ілюстраваныя выданні. Адным з першых вынікаў гравіравання стала “Карта Мінскай губерні” (1848), якая прынесла яе выдаўцу шырокую вядомасць. Павысіла аўтарытэт літаграфіі Ф. Фалька і “Абэцадла з гравюрамі” (друкавалася на польскай, нямецкай і рускай мовах у 1852, 1854, 1856 і 1858 гг.). “Таму, – як адзначаў Уладзіслаў Сыракомля, – мы з добрым намерам рэкамендавалі віленскім выдаўцам звяртацца да пана Фалька з рознымі патрэбамі” [7, 181]. Невыпадкава і тое, што ў адным з мінскіх выданняў пісьменніка “Стэла Фарнарына” (1859) была рэклама азбукі Ф. Фалька, кошт якой без каляровых малюнкаў склаў 45 капеек, а з каляровымі – 60. І гэта ўсё ў той час, калі нават віленскія выдаўцы замаўлялі каляровыя ілюстрацыі ў Францыі і Германіі.

Вызначылася літаграфія і ўдзелам у афармленні “Гапона” Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча (Мінск, 1855), да якога мінчук Карнелій Бжэскі (яго імя раскрыў Генадзь Кісялёў) зрабіў 4 малюнкі, адпаведныя чатыром песням-часткам паэмы: “...скокі ў карчме, бойка, сцэна прыёму рэкрутаў і, урэшце, – высакародная гуманная пані бласлаўляе шчаслівую пару – Гапона і Кацярыну. <...> У малюнках адчуваецца ўплыў тагачаснага народнага лубка, сведамая арыентацыя на пэўныя ўзоры, а можа, нават і недахоп

У летапісным жніўеньскім нумары нашага часопіса пад рубрыкай “Слова друкаванае” змешчана серыя артыкулаў розных аўтараў пра гісторыю беларускай кнігі ад старажытнасці да сучаснасці.

прафесіяналізму” [7, 181]. Аднак ілюстрацыі да “Гапона”, выкананыя ў тэхніцы медзьярыту, на жаль, невядомым мясцовым гравёрам Э. С., не апраўдалі даверу мясцовай інтэлігенцыі да літаграфіі Ф. Фалька. “Добры малюнак сцэны скрэслены нейкімі штрыхамі, якія зрабілі агіднымі твары постацей; як нядбала выглядаюць рукі, як паламаны ногі! Нейкую карыкатуру ўяўляе сцэна набору! Чаму такая пачварная постаць пані ў апошняй сцэне? Рабіць прыгожыя рэчы, якія разыходзяцца ў межах аднаго горада, і выступаць з няўдалымі ілюстрацыямі ў кніжцы, якая разыдзецца ўсяму краю, – гэта вялікае расчараванне для выдаўцоў, абраза для мастакоў і абьякавасці да грамадскасці. Для карысці будучых выданняў, якія, вядома, з’явіцца ў Мінску, выгаварваем свае заўвагі літаграфіі пана Фалька, тым болей, што ён мог даручаную справу выканаць лепей” [7, 182].

Літаграфічныя працы для кніжных выданняў у Мінску выконваў таксама і вучань Яна Дамеля настаўнік малявання мясцовай гімназіі Эмерык Адамовіч, прадпрыемству якога пад сілу было выкананне высакаякасных цынкаграфічных і хромалітаграфічных прац. На нашу думку, Э. Адамовіч мог выступаць не толькі як тыпограф, але і як мастак-афармляльнік выданняў “Узоры каліграфічныя” (1860) і “Лемантар насценны” (1862), якія выйшлі ў яго друкалітаграфіі. Вядома, што літаграфія Э. Адамовіча найбольш займалася вырабам этыкетак, а друкарня – глобусамі (на польскай і рускай мовах), малюнкамі для дарослых і дзяцей. Вызначылася літаграфія Эмерыка Адамовіча, у першую чаргу, якасцю афармлення нотных выданняў, якія амаль не адрозніваліся ад падобных мінскіх выданняў Аляксандра Валіцкага, выкананых у Варшаве (літаграфія У. Ота) ці Лейпцыгу (гравёрня К. Родэра). Асноўнымі элементамі мастацкага аздаблення ў нотных выданнях былі вокладка і тытул, якія ўпрыгожваліся арнаментаванай рамкай, аўтарства выканання якой, у большасці сваёй, застаецца ананімным. Праўда, вядома, да прыкладу, што віленскія нота-музычныя выданні твораў Станіслава Манюшкі аформіў мастак Эдуард Ян Ромер [12, 308].

Узор з фірменнага бланка літаграфіі Эмерыка Адамовіча.
З фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі. Друкуецца ўпершыню.

І ўсё ж асноўнае месца ілюстрацыя займала ў выданнях мастацкай літаратуры. Так, найбольшай папулярнасцю ў мясцовым, “цэнтральным”, друку 1831 – 1863 гг. карысталіся творы Юзафа Крашэўскага (выйшла 58 назваў) і Уладзіслава Сыракомлі (32 назвы) [15, 203], мастацкім афармленнем якіх займаліся вядомыя віленскія мастакі беларускага паходжання Антоній Залескі, Уладыслаў Маераноўскі, Міхал Эльвіра Андрыёлі, Вінцэнт Дмахоўскі і іншыя. Ступень папулярнасці тых ці іншых твораў мастацкай літаратуры залежала ад мастацтва іх ілюстравання, ад ідэйнага адзінства пісьменніка, мастака і выдаўца. Такім прыкладам можа быць “Віталіяраўдэ” Юзафа Крашэўскага, да мастацкага аздаблення другога выдання якой (1846) віленскі выдавец Адам Завадскі спецыяльна запрасіў Вінцэнта Смакоўскага. У тэхніцы ксілаграфіі мастак выканаў 50 дрэварытаў, а таксама ініцыялы, канцоўкі і віньеткі. Унікальным у афармленні было выкарыстанне ў 9 дрэварытах колеру. Цікава заўважыць, што, як адзначаюць польскія даследчыкі, з ілюстрацый віленчука В. Смакоўскага ў названым выданні пачынаецца “шлях гісторыі польскай ілюстраванай кнігі” (!) [15, 118]. Графік афармляў і іншыя творы Юзафа Крашэўскага, а таксама выданні Рамуальда Падбярэскага. Апошні ў 1843 – 1846 гг. выдаваў у Санкт-Пецярбургу “Рочнік Літэрацкі”, які ілюстравалі студэнты Пецярбургскай Акадэміі мастацтваў з Беларусі – Караль і Рудольф Жукоўскія, Баляслаў Русецкі [15, 194]. Дарэчы, выданнем у Пецярбургу “Шляхціца Завальні” Яна Баршчэўскага займаўся менавіта Рамуальд Падбярэскі, дзякуючы намаганням якога кніга аздаблена гравюрамі Рудольфа Жукоўскага, што перадавалі галоўныя сцэны апавяданняў [9, 82].

Папулярнасць мясцовай мастацкай школы кніжнай графікі вызначалі і асобна друкаваныя літаграфічныя альбомы Казіміра Бахмовіча, Міхаіла Кулешы, Напалеона Орды, што выходзілі не толькі ў Вільні, але і ў Варшаве, Парыжы. Так, у 1848-м – 1860-я гг. у

Ларыса Іосіфаўна Доўнар – кнігазнаўца. Кандыдат педагагічных навук. Закончыла Мінскі інстытут культуры (1982). З 1982 г. працавала ў бібліятэцы гэтай навучальнай установы. З 1995 г. – галоўны бібліятэкар аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, выкладчык факультэта інфармацыйна-дакументных камунікацый. Аўтар больш як 50 публікацый у беларускім, польскім і расійскім друку. Кіраўнік навукова-даследчага праекта БДУКМ па тэме “Кніжная культура Беларусі: Гістарычна-тэарэтычны аспект” (2006 – 2010).

Малюнак да кнігі “Гапон”
Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча.

Парыжы сістэматычна выходзіў “Віленскі альбом”, выдаўцом якога быў Ян Казімір Вільчынскі, знакаміты ў мастацкім свеце тым, што прыцягваў да сваіх выданняў і такіх мясцовых мастакоў, як Іван Хруцкі, Канут Русецкі, Ян Дамель, Міхал Эльвіра Андрыёлі, Артур Бартэльс, Браніслаў Залескі, Канстанцін Ку-

кевіч, Міхал Падалінскі. Адметным было змяшчэнне ў “Віленскім альбоме” каляровых рэпрадукцый, тэхніка выканання якіх была яшчэ не досыць распаўсюджанай. Малюнкi з “Віленскага альбома” ўпрыгожвалі пакоі не аднаго дома тутэйшай шляхты.

Заслугоўваюць увагі ў афармленні кніжных выданняў 1850 – 1860-х гг. сатырычныя ілюстрацыі Артура Бартэльса* (у сярэдзіне XIX ст. аднаго з самых папулярных паэтаў і мастакоў на Беларусі), што з’яўляліся ў віленскім і, магчыма, мінскім друку, а таксама Міхаіла Башылава, нараджэнца Магілёўшчыны, – у маскоўскім. У 1858 г. у Вільні выйшаў альбом А. Бартэльса “Чалавек высокага паходжання”, якім мастак заангажаваў сабе месца сярод *правдвеснікаў новага, надыходнага крытычнага кірунку ў беларускай графіцы* [5, 19 – 23]. Што тычыцца М. Башылава, таксама аднаго з найлепшых мастакоў кніжнай ілюстрацыі 1860-х гг., то, як адзначаюць ужо расійскія даследчыкі, *з яго пачалася ілюстрацыя камедыі* і ўпершыню ў гісторыі рускай кніжнай графікі была дадзена разгорнутая галерэя грыбаедаўскіх тыпаў (у маскоўскім выданні 1862 г. “Тора ад розуму” Аляксандра Грыбаедава змешчаны 24 малюнкi мастака; 13, 175).

У ПОШУКАХ РЕАЛІСТЫЧНЫХ ВОБРАЗАЎ ПАЎНОЧНА-ЗАХОДНЯГА КРАЮ

Фармаванне аблічча кнігі Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст., што выходзіла ўжо, у асноўным, на рускай мове, у значнай ступені заставалася ў залежнасці ад паліграфічных магчымасцяў мясцовых друкалітаграфій, якія, паводле Сцяпана Александровіча, былі не горшыя, чым у іншых губернскіх і павятовых гарадах Расійскай імперыі [1, 128 – 129]. Аднак дзейнасць большасці ўзніклых з сярэдзіны 1860-х гг. тыпаграфска-літаграфічных прадпрыемстваў Беларусі была накіравана не на кнігадрукаванне, а на выкананне заказаў прамысловых, гандлёвых, банкаўскіх і іншых устаноў, бо гэта было больш прыбыткава, чым выданне кніг ці часопісаў, асабліва ілюстраваных, на якія патрабаваліся значныя матэрыяльныя сродкі. У гэты час найбольшая ўвага аддавалася вокладцы, для афармлення якой ужываліся разнастайныя шрыфты і наборныя рамкі (лінейныя, з падкрэсленымі накутнікамі, арнаментаваныя, раслінныя, геаметрычныя, хвалістыя, стылізаваныя пад кнігу і інш.). Тытульны аркуш звычайна выглядаў больш проста, а зрэдку паўтараў вокладку. У тэксце асноўнымі элементамі афармлення былі ініцыялы, застаўкі, канцоўкі, віньетки. Ілюстрацыі ў якасці малюнкаў ці фатаграфій, тым больш каляровых, выкарыстоўваліся рэдка.

Тым не менш, імкненне да пабудовы пэўнай старонкі як адзінага цэлага, што аб’ядноўвала б тэкст і клішэ, атрымлівала ўсё большае распаўсюджанне. Асабліва ўвага ў гэтым кірунку аддавалася афармленню выданняў гістарычна-краязнаўчага характару.

Так, на загад апекуна Віленскай навучальнай акругі Івана Карнілава мясцовыя мастакі і настаўнікі прыступілі да замалёвак помнікаў старажытнасці. І ўжо ў 1868 г. у Вільні выйшла рускамоўныя зборнікі “Адметнасці Паўночна-Заходняга краю” і “Помнікі заходнерускай старыны”, у якіх змешчаны высокапрафесійныя малюнкi мастакоў І. Трутнева, І. Пятрова і настаўніка Кудраўцава. Праўда, ілюстрацыі, выкана-

ныя ў Берліне, а таксама ў Пецярбургскай друкарні А. Траншэля, выконвалі задачу “правоты рускаго дела” ў Заходнім краі [2, 129 – 130].

Значную цікавасць з пункту гледжання мастацкага афармлення ўяўляе і “Паўночна-Заходні каляндар”, два выдання якога ў 1892 і 1893 гг. з’явіліся ў Мінску дзякуючы А. Слупскаму. На вокладцы календара пазначаны аўтар малюнка – нехта А. Харламповіч. Якасць мастацкага аздаблення выдання адзначыў у свой час Рамуальд Зямкевіч: “Каляндар выдадзены вельмі прыгожа: вокладка літаграфаваная з тыпам беларускага селяніна, які, злажыўшы рукі і апёршыся на кіёк, курыць люльку і як бы іранічна пазірае на ворагаў яго мовы...” [9, 34]. Гэтае выданне, якое акрамя ілюстраванай вокладкі ў тэксце змяшчала застаўкі і ініцыялы, выкананыя Ланавым і І. Гіянам, Р. Зямкевіч называў чыста беларускім паводле зместу і мастацкага ўвасаблення.

Багата ілюстраваная была праца “Рака Заходняга Дзвіна: Гісторыка-геаграфічны агляд” (Віцебск, 1893) вядомага беларускага гісторыка і краязнаўцы Віцебшчыны Аляксея Сапунова, якая атрымала шырокі водгук у тагачасным друку і адносна высакаякасных ілюстрацый, што адпаведна павялічыла каштоўнасць кнігі і цікавасць да яе [11, 25 – 26]. У афармленні выдання выкарыстаны чырвоны колер (на тытульным аркушы), шматлікая колькасць ксілаграфій і літаграфій відарысаў Віцебшчыны, што былі выкананыя па фатаграфічных здымках [у асноўным – інжынера Н. (М.?) Шэлюты і самога А. Сапунова]. Усе ксілаграфічныя працы зроблены ў Санкт-Пецярбургу: гравёрам К. Веерманам у друкарні Е. Еўдакімава, а літаграфічныя – у Віцебску: гравёрам Швейцарам у друкарні Г. Малкіна. У выданні змяшчаліся таксама карты і

* Часопіс “Роднае слова” (2003, № 7) змясціў матэрыял “Артур Бартэльс: талент пісьменніка і мастака” Уладзіміра Рынкевіча і Вольгі Рыхловай. – *Заўвага рэд.*

планы мясцовасці Заходняй Дзвіны, некаторыя з якіх аўтар запазычыў са сваіх ранейшых выданняў.

Яскравы і даволі тыповы ўзор афармлення вокладкі – “Памятныя кніжкі” той ці іншай губерні (Мінскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Віцебскай), якія апраўляліся ў каленкаравыя пераплёты з арнаментаваным цісненнем і выкарыстаннем чырвонай, зялёнай, залатой фарбаў. Надаць кнізе ўрачысты і вытанчаны выгляд, а таксама забяспечыць яе захаванасць у канцы XIX – пачатку XX ст. дапамагалі пераплётныя майстэрні (М. Хаськіна, С. Някрасава), цынкаграфіі і фотацынкаграфіі (Л. Розенберга), фотатыпіі (братоў Берманаў), гравёрныя майстэрні (Ю. Фрумкіна, С. Слабодскага, І. Ізакава) – усе ў Мінску.

Ілюстраваліся і некаторыя арыгінальныя мясцовыя рускамоўныя выданні па сельскай гаспадарцы, тэхніцы, ваеннай гісторыі, матэрыялы ўжыткавага характару, якія друкаваліся як у дзяржаўных друкарнях, так і ў прыватных друкарніаграфіях.

Акрамя ілюстравання кніжных выданняў неабходна звярнуць таксама ўвагу на афармленне і перыёдыкі, у якой актыўна ўдзельнічалі не толькі мясцовыя паліграфічныя прадпрыемствы, але і прафесійныя мастакі. У канцы XIX – пачатку XX ст. беларускія мастакі ўдзельнічалі ў выданні і афармленні некаторых польскіх і расійскіх выданняў, у якіх адлюстроўвалі жыццё і побыт мясцовага насельніцтва. Так, Альфрэд Ромер* супрацоўнічаў з віленскімі польскамоўнымі “Тыгоднікам Віленскім”, “Тыгоднікам ілюстраваным”, варшаўскай “Віслай”, М. Мікешын рэдагаваў і выдаваў літаратурна-мастацкі рускі часопіс “Пчала”, а таксама ілюстравалі творы Мікалая Гоголя, Тараса Шаўчэнкі і іншых. У 1898 г. на штогадовым конкурсе часопіса “Тыгоднік ілюстраваны” першую ўзнагароду за працу “Свіцязь” атрымаў Казімір Альхімовіч, які займаўся ілюстраваннем гераічна-рамантычных твораў Юзафа Крашўскага, Адама Міцкевіча, Уладзіслава Сыракомлі, Юльёша Славацкага, Элізы Ажэшкі. Пейзажысту Генрыху Вейсенгофу належаць ілюстрацыі да паліграфічных аповядаванняў свайго брата Юзафа Вейсенгофа, дзе мастак праявіў сябе выдатным анімалістам [4, 370]. Відавочна, што названых мастакоў і пісьменнікаў у значнай ступені ядналі “тутэйшыя” тыпы, сюжэты і вобразы, родныя па духу жыцця і творчасці.

Шматлікую колькасць гравюр, ілюстрацый і малюнкаў для перыядычных выданняў Вільні, Варшавы, Кракава зрабіў Фердынанд Рушчыц. Дзякуючы

СІМВАЛЫ ТУТЭЙШАСЦІ І МАТЫВЫ БЕЛАРУСКАСЦІ

У працэс адраджэння беларускамоўнага кнігадрукавання і фармавання новага вобраза беларускай кнігі ўключыліся выдатныя мастакі Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч, Карусь Каганец, Язэп Драздовіч і іншыя, якія прынялі ўдзел у стварэнні ўзораў кніжнага мастацтва першых беларускіх выданняў пачатку XX ст. Нават загаловак “Нашай Нівы” (пачала выходзіць у 1906 г.) абвясчаў, што гэта – “першая беларуская газета з рысункамі”. Справа беларускамоўнага друку была не такая простая і вымагала значных фінансавых сродкаў, таму не заўсёды выдаўцам удавалася вытрымліваць адзінства матэрыяльнага, духоўнага і мастацкага ў сваіх выданнях. Часцей за ўсё ім даводзілася ахвяраваць менавіта эстэтыкай мастацкага афармлення.

— 421 —
храмъ, построенный преподобно Евфросиніею и драгоценный крестъ ея, сдѣланный, по всей вѣроятности, въ Полоцкѣ²³⁰). Къ тому же времени надо отнести и основание Борисоглѣбскаго, или Вѣльчицкаго монастыря, за р. Двиною, надъ р. Вѣльницею; монастырь этотъ построенъ, быть можетъ, еще Борисомъ Всеславичемъ (†1128 г.), котораго литовскіе лѣтописи называютъ Борисомъ Гинвилевичемъ. Существующая нынѣ въ этомъ

Церковь Бориса и Глѣба.

монастырь Борисоглѣбская церковь построена не позже XIII в. Находящаяся въ томъ-же монастырь церковь Параскевы-Пятницы построена въ 1670 г. настояте-

Аздабленне кнігі “Рака Заходняй Дзвіна: Гісторыка-геаграфічны агляд” Аляксея Сапунова.

таленавітай працы мастака друкі Фелікса Завадскага ў Вільні мелі высокі мастацка-паліграфічны ўзровень. У асобных аўтарскіх графічных творах, якімі з’яўляліся застаўкі, канцоўкі для кніг, мастак шырока выкарыстоўваў матывы беларускага арнаменту, слупчкіх паясоў. Арыгінальнасцю кампазіцыі, на думку беларускіх мастацтвазнаўцаў, вызначаецца аформленая ім вокладка часопіса “Журавы” (“Zurawce”) [12, 234]: “Высока над зямлёй лунае чарада журавоў. Цень іх адбіўся ў лостраной гладзі возера. Мастак падае сюжэт як бы з вышыні птушынага палёту. Таму глядач быццам сам з’яўляецца яго ўдзельнікам. Дасканалы малюнак, тонкая, дакладная штрыхоўка – характэрныя рысы гэтай работы” [4, 370]. Пад кіраўніцтвам Ф. Рушчыца выходзілі “Дзеннік Віленскі” і “Тыгоднік Віленскі”, якія друкаваліся ў друкарні “Зніч”, закладзенай А. Жукоўскім [14, 152]. Ёсць таксама звесткі, што Фердынанд Рушчыц афармляў беларускія календары.

“Першай цаглянай у будынак наладжанага беларускага выдавецкага дзела” стала, як адзначаў Зміцер Жылуновіч [6, 118], “Вязанка” Янкі Лучыны, выдадзеная пецяўбургскімі студэнтамі з Беларусі ў 1902 г. Брашура ў 22 старонкі і ў 16-ю долю аркуша панесла ў свет сімвалічны вобраз беларускай кніжнай культуры: “Шэрая хвароба вокладкі адбівае шэрасць у выдавецкай справе, матэр’яльную ўбогасць сяброў арганізацыі – студэнтаў і невялікі ўзровень беларускай культуры” [6, 118]. Сапраўды, большасць беларускіх выданняў пачатку XX ст. пазбаўлена маста-

* У нашым часопісе (2002, № 3) надрукаваны артыкул “Графіка Альфрэда Ромера: Да 170-годдзя з дня нараджэння мастака” Уладзіміра Рынкевіча. – *Зайвага рэд.*

кага афармлення і мае выгляд брашур з разнароднымі шрыфтамі і даволі невысокай тэхнікай набору друку. Аднак беларускія пісьменнікі ў супрацоўніцтве з мастакамі і выдаўцамі прыкладалі ўсе намаганні, каб выправіць такое складанае становішча.

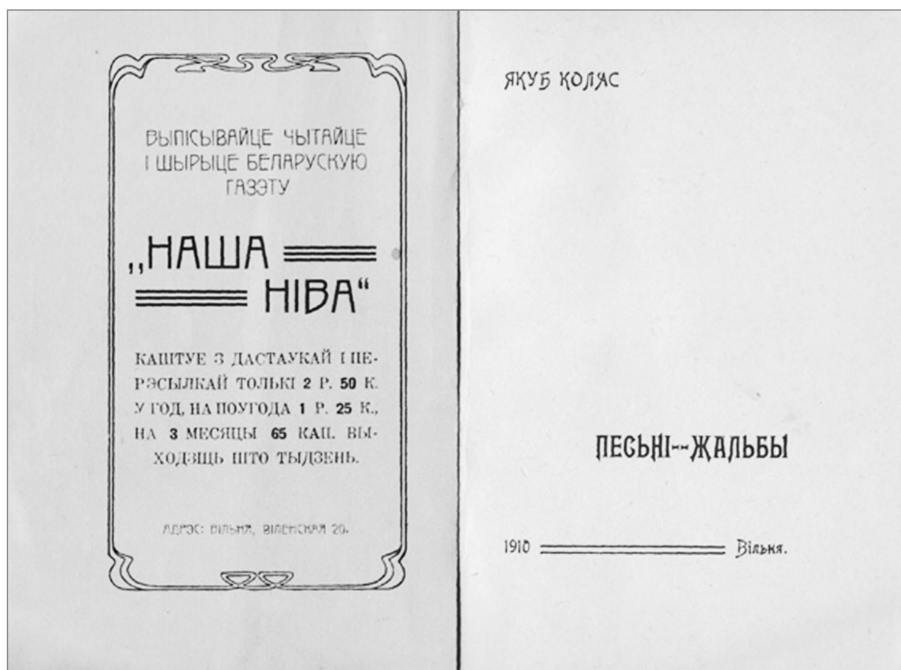
Адным з іх быў Карусь Каганец (Казімір Кастравіцкі), імя якога засталася ў адраджэнні беларускай выдавецкай справы і ў мастацтве афармлення першых беларускамоўных выданняў. Яшчэ ў 1904 г. К. Кастравіцкі, на жаль, безвынікова звяртаўся да царскіх улад з прашэннем, каб наладзіць у Мінску выданне беларускай газеты “Палессе”: «...прибегаю с покорнейшей просьбой к Вашему Сиятельству оказать нам величайшую милость, исходатайствовав право издавать литературно-хозяйственную газету на белорусском языке под названием “Полесье”. Однако ж литвины, поляки, евреи имеют свои книги и газеты, а чем же белорусы хуже их (Ноябрь 28 дня 1904 года)». Яго першыя вопыты ў афармленні беларускіх кніжных выданняў былі звязаны з дзейнасцю пецяўбургскай суполкі “Загляне сонца і ў наша аконца”, на прапанову якой К. Каганец прыняў удзел у падрыхтоўцы школьнай чытанкі, збіраў матэрыялы да слоўніка роднай мовы, пісаў беларускую граматыку, займаўся перакладамі. Так, у 1906 г. з’явіўся “Беларускі лемантар, або Першая навука чытання” – першы вопыт беларускага падручніка. Хоць суполка наладзіла сувязі з друкарняй К. Пянткоўскага, атрымала крэдыт на свае працы і ўзбагаціла набор беларускіх шрыфтоў, “Беларускі лемантар” выйшаў без вокладкі, на газетнай паперы, праўда, на кірыліцы і лацінцы, што адначасова рабіла яго даступным для розных пластоў беларускага грамадства. На тытульным аркушы не было прозвішча аўтара, аднак, паводле Юрыя Туронка, вядома, што гэта была сумесная праца Вацлава Іваноўскага і Каруся Каганца. Што тычыцца ілюстрацыйнага матэрыялу, то ўсяго ў выданні (на кірыліцы – 30 нумараваных і 2 нумараваных старонкі; на лацінцы – 23 і 2 адпаведна)

21 невялікі памерам малюнак. Хоць малюнкi таксама не вызначаюцца высокай якасцю клішэ, аднак задача атрымаць уяўленне пра прадмет, які вывучаецца, была дасягнута. Напрыклад, літару “Н” падтрымлівае намаляваны тын; літару “Ш” – груша; літару “Ў” – воўк; літару “Б” – конь [3, 204]. Праз год выйшла яшчэ адно выданне – навукова-папулярная брашура “Гутаркі аб небе і зямлі” (у 16-ю долю аркуша), – у якім Карусь Каганец ізноў быў у дзвюх іпастасях – перакладчыка і мастака. Даступную форму гутаркі пра астранамічныя з’явы падмацоўвалі адпаведныя малюнкi. Апынуўшыся ў Мінскім астрозе за ўдзел у рэвалюцыйным руху, ён не пераставаў маляваць, ствараў ілюстрацыі да твораў Якуба Коласа. На жаль, 12 зробленых ім у Пiшчалаўскім замку малюнкаў не захаваліся. У 1910 г. К. Каганец распрацаваў вокладку для кнігі “Другое чытанне для дзяцей беларусаў” Я. Коласа, якую замовіла мастаку выдавецтва “Загляне сонца і ў наша аконца” яшчэ ў 1906 г. Пры ўсёй прастасці задумы малюнка, які ўяўляў з сябе зімовы краявід з засыпанымі снегам хатамі і вясковым хлапчуком з кнігай, у працы К. Каганца адчуваюцца пранікненне ў сутнасць з’явы, сімпатыя да маленькага героя, любоў да беларускага пейзажу [4, 375]. Вядома, што Карусь Каганец супрацоўнічаў з “Нашай Нівай”, займаўся таксама афармленнем беларускіх календароў, распрацаваў вокладку да ўласнай кнігі, выкарыстоўваючы матывы народнага ткацтва і разьбы па дрэве.

У 1907 г. пецяўбургскай суполкай, дзе працаваў і К. Каганец (магчыма, не без яго ўдзелу) была распачата серыя “Беларускія песняры”, выданне якой, як абвешчалася, “будзе дваякае: дарагое на пекным паперы, быццам старасьецкім, ці на грубым белым, на выбар, у пекнай, з беларускім узорам, вокладцы, з партрэтамі песняроў, падклеенымі на шурпаты папер” [6, 119 – 120]. Вокладка лепшага выдання, як занатаваў З. Жылуновіч, была аздоблена беларускім паяском у некалькі фарбаў. Кнігі можна было ўжо “ўзяць у рукі і паказаць людзям”. Хоць у афармленні кніг з названай серыі і былі дасягнуты пэўныя вынікі ў следаванні аднаму стылю, што пацвярджаў і фармат выданняў, аднак да дасканаласці выдаўцам было яшчэ далёка: разнароднасць выкарыстання шрыфтоў, перагружанасць вокладкі тэкстам, недасканаласць у структуры зместу зніжалі яе каштоўнасць.

Адным з паспяховых кнігавыдавецкіх праектаў пецяўбуржцаў і мінчукоў стаў выпуск “Жалейкі” Янкі Купалы (1908). Паводле звестак, якія пакінуў нам Браніслаў Эпімах-Шыпіла, вокладку зборніка аформіў мастак Якубоўскі. Кнігу ўдалося надрукаваць дарэгім і звычайным выданнем.

Адной з пачынальніцкіх заслуг выдавецкай суполкі

Авант'юп і тытул кнігі “Песні-жалбы” Якуба Коласа выдавецтва газеты “Наша Ніва”.

“Загляне сонца і ў наша аконца” быў друк (з 1906 г.) беларускіх паштовак, якія выдаваліся “на добрай паперы, адным колерам (у чорным або карычневым адценні), але ўсё ж цана іх без маркі была адносна вялікая – пяць капеек” [1, 132], у той час, калі “Беларускі лемантар” і “Першае чытанне для дзетак беларусаў” каштавалі па 6 капеек.

Падобна да пецябургскай выдавецкай суполкі беларусаў працавала і віленскае выдавецтва “Нашай Нівы”, першыя кніжныя выданні якога выйшлі ў 1907 г. Сярод іх апаваданне Элізы Ажэшкі “Гэдалі”, выпушчанае сумесна з выдавецтвам “Мінчук”. Кніга аздоблена як на вокладцы, так і ў тэксце малюнкамі Станіслава Богуша-Сестранцэвіча. Паводле мастацкага афармлення гэта была найлепшая тагачасная беларуская кніга. Нямногімі скупымі штрыхамі мастак вымалёўвае характары людзей: пана Карэйбу – самазадаволеннага багача; шляхціца Тамкевіча – лакея без уласнага погляду і чалавечага гонару. З вялікай сімпатыяй падаецца бядняк Гэдалі, вобраз якога сустракае ўжо з вокладкі. Як адзначаюць мастацтвазнаўцы, ілюстрацыі С. Богуша-Сестранцэвіча зроблены ў лёгкай, нібы эскізнай манеры натуральнага малюнка ці, больш дакладна, накіду. Смелым, упэўненым контурам мастак здолеў стварыць яскравыя сацыяльныя тыпы [4, 380].

З восені 1908 г. з “Нашай Нівай” пачаў супрацоўнічаць яшчэ адзін беларускі мастак – Язэп Драздовіч, які заклікаў сваіх братоў па цэху: “Рысуй народ, падай чалавека працы. Рысуй яго хату і дзяцей, раскажы пра яго мову і долю. Падымі некранутыя пласты гісторыі” [4, 375]. У 1909 г. Я. Драздовіч выканаў вокладку для «Першага Беларускага календара “Нашай Нівы” на 1910 год». У малюнку адчуваецца імкненне да сімвалікі: араты-селянін, яркае сонца, што ўздымаецца над гарызонтам. Побач сімвал варожых сіл – сава [4, 375]. Для ўнутранага афармлення выдання ён шырока выкарыстаў застаўкі, канцоўкі, віньеткі. У 1914 г. у Беларускай выдавецкім таварыстве ў Вільні ўбачыў свет зборнік вершаў “Курганная кветка” Канстанцыі Буйло, вокладку да якога таксама зрабіў Я. Драздовіч. Вырашана яна па-мастацку проста і лаканічна: буйным планам намалювана загадкавая сімвалічная кветка, сілуэт якой нагадвае галаву жанчыны. Мастацтвазнаўцы характарызуюць малюнак як выкананы смелай энергічнай штрыхоўкай [4, 376].

Трэба адзначыць, што пачынаючы з 1910 г. пецябургскія і віленскія выдавецтвы перайшлі да друку больш дасканалых у мастацкім афармленні выданняў, у якіх таксама назіраецца імкненне да аздаблення вокладкі, прымянення калонтытулаў на старонках, падбору лепшых шрыфтоў, – гэта “Песьні-жалбы” Якуба Коласа (1910), “Адвечная песня” Янкі Купалы (1910). Так, апаваданне “Архіп і Лявонка” Максіма Горкага (1910) у перакладзе Тэрэзы Гардзьялкоўскай, падрыхтаванае “Нашай Нівай” сумесна з выдавецтвам “Наша хата”, змяшчала малюнкi Яніслава Валакіты: мастацкія вобразы размяшчаліся на верхняй і ніжняй вокладцы, змест разнастаілі 7 малюнкаў, а верхні і ніжні калонтытулы ў выглядзе прамой лініі надавалі большую завершанасць выданню. Таксама ў “Нашай хаце” былі праілюстраваны яшчэ кнігі апаваданняў “Дым” Мары Канапніцкай (1909) і “Дзядзька Голад” Станіслава Віткевіча (1911) [1, 146].

Дзякуючы ж “Нашай Ніве” ў 1910 г. з’явілася ў друку “Кароткая гісторыя Беларусі” Власта (Вацлава Ластоўскага) з 40 малюнкамі, стылізаванай вокладкай і арнаментаваным калонтытулам. У газетнай аб’яве даводзілася: “Кніжка вельмі харошая, у прыгожай акладцы з малюнкам, перэрысаваным з старасвецкага акуцця дзвярэй і прэдстаўляючым гэрб даўнейшага беларуска-літоўскага княжэства. І ў сярэдзіне бачым багата пекных рысункаў, між каторымі ёсць і такія, якіх ніхто дагэтуль не знаў” (Наша Ніва, 1910, 23 вер., с. 1, 6).

Вылучаюцца афармленнем і тыя выданні “Нашай Нівы”, што друкаваліся ў Марціна Кухты: «Першы беларускі календар “Нашай Нівы” на 1910 год», у якім змешчаны шэраг канцовак, віньетак і заставак; “Калядная пісанка, 1913 год”, тытул якой упрыгожаны арнаментаванай рамкай з выкарыстаннем сыгнеты Францішка Скарыны; біяграфічныя нарысы Рамуальда Зямкевіча 1911 г., прысвечаныя Яну Баршчэўскаму (уключае застаўкі, канцоўкі і гравюры паводле малюнкаў, сярод аўтараў якіх прачытваецца імя Р. Жукоўскага, літаграфаваныя партрэты Я. Баршчэўскага), а таксама – Адаму Кіркору [у тэксце змешчаны два партрэты, на адным з якіх подпіс: “Павялічыў-перамалюваў (з фота) Гальяш Леўчык”; 8, 230–231]. Так, імя паэта Гальяша Леўчыка (Ілья Ляўковіч) сустракаецца нам яшчэ раз – у мастацкім афармленні вокладкі зборніка вершаў “Чыжык” (1912), да якога ён выканаў малюнак і клішэ [8, 241].

У 1911 г. Марцін Кухта надрукаваў падрыхтаваны да 50-годдзя смерці Тараса Шаўчэнкі віленскім выдавецтвам “Палачанін” і пад рэдакцыяй Янкі Купалы пераклад паэмы ўкраінскага пісьменніка “Кацярына”, вокладка якой упрыгожана малюнкам слускага пояса. Перад тэкстам змешчаны партрэт Кабзара.

Альманах “Маладая Беларусь”, што выдаваўся ў 1912 – 1913 гг. выдавецкай суполкай “Загляне сонца і ў наша аконца”, стаў пэўным крокам наперад у галіне развіцця беларускага кніжнага друку з пункту гледжання як структуры зместу, так і знешняга выгляду. Нягледзячы на тое, што яшчэ не была пераадолена мешаніна двух шрыфтоў, выданне выглядала даволі цэласным у мастацкім аздабленні. На вокладцы – прыгожая рамка ў дзве фарбы, шэра-зялёную і сінюю, скамбінаваная з узораў слускага пояса з калекцыі “Нашай Нівы” і малюнкаў двух каўшоў з-пад Чашнікаў з калекцыі Ю. Валатковіча. У верхніх кутках рамкі размяшчаліся фірмовыя надпісы на двух шрыфтах. Што тычыцца ўнутранага афармлення, то для зборніка Власт (Вацлаў Ластоўскі) спецыяльна намалюваў застаўкі і канцоўкі з узораў слускіх паясоў з уласнай і нашаніўскай калекцыі. Тэкст у зборніку размяшчаўся даволі свабодна, выкарыстоўваліся пропускі нават цэлых старонак, што было абумоўлена друкам асобных адбіткаў твораў з “Маладой Беларусі”. Таму так і атрымлівалася, што выданне сапраўды складалася з асобных сшыткаў. Аўтарам вокладкі быў хтосьці Г. М. (пададзена лацінкай: Н. М.), а цынкаграфічную працу па афармленні вокладкі і заставак выканаў С. Пракудзін-Горскі.

Вызначаўся мастацкім аздабленнем і ілюстраваны часопіс “Лучынка”, які ў 1914 г. выдаваўся ў Мінску (выйшла 6 нумароў). Вядома, што ў афармлен-

Вокладка альманаха “Маладая Беларусь”.

ні некаторых кніжных выданняў рэдакцыі часопіса ўдзельнічаў нехта Л. Навіцкі. У прыватнасці ён упрыгожыў вокладку невялічкага зборніка апавяданняў у перакладзе Т. Гардзьялкоўскай “Што б не здарылася – вытрымаю” (Мінск, 1914).

У 1914 г. была ажыццёўлена і адзіная спроба наладзіць выданне ў Вільні беларускага ілюстраванага часопіса “Сябра”, які меўся выходзіць кірыліцай і лацініцай. Эдуард Будзька атрымаў нават дазвол віленскага губернатара на выданне названага часопіса, збіраўся матэрыял, але невядома па якой прычыне выданне так і не выйшла [1, 238].

Пра арыгінальнае афармленне вокладкі пачало клапаціцца “Беларускае выдавецкае таварыства”, якое займела адметны знак-эмблему – белага лебедзя. Стылізаваны віленскай мастачкай Вацлавай Флеры герб роду Завішаў сведчыў таксама і пра фундацыю кніг Магдалены Радзівіл [1, 156]. Пад знакам лебедзя на тытульным аркушы выйшла і адно з першых выданняў таварыства – “Вянок” Максіма Багдановіча (1913). У мастацкім афармленні вокладкі зборніка, выкананай у тэхніцы двухколернага друку, Вацлаў Ластоўскі выкарыстаў малюнак вучня Шпігаліцкай школы, які нагадваў вянок (Ластоўскі В. Мае ўспаміны аб М. Багдановічу // ЛіМ, 1989, 22 вер.).

Як можна заўважыць, афармленнем кніг, што рыхтаваліся да друку, даводзілася займацца самім выдаўцам, некаторыя з якіх і самі спрабавалі свае сілы ў мастацтве кніжнай графікі. Да іх адносіцца і выдавец з Санкт-Пецярбурга Антон Грыневіч, які займаўся

афармленнем вокладкі для “Гусяра” Янкі Купалы (1910). “Зрабіў два рысункі і абодва забракаваў: каб не страціць больш часу, пусціў так, без рысунка, і агледзеўся, як бачу, будзець дужа добра”, – успамінаў А. Грыневіч [1, 141]. Упрыгожанне вокладкі дасталася наступнаму выданню, складальнікам якога быў сам выдавец – “Беларускія песні з нотамі” (т. 1, 1910; т. 2, 1912).

Не ўсім кніжным выданням пашчасціла застацца ў гісторыі з адзнакамі аўтарства іх стваральнікаў, перакладчыкаў і мастакоў. Яшчэ нераскрытыя і некаторыя біяграфічныя звесткі, ініцыялы тых самаадданных працаўнікоў, дзякуючы якім з’явіўся на свет шэраг выданняў.

Такім чынам, беларуская кніга, выходзячы ў самастойнае жыццё, перажывала сваё сталенне. У сацыяльным працесе яе вытворчасці не было строгай дыферэнцыяцыі, бо не было яшчэ значнай друкаванай прадукцыі, адсюль і такая карпаратыўнасць у яе стварэнні, што вымагала не толькі супрацоўніцтва пісьменнікаў, выдаўцоў і мастакоў. Нярэдкажны з іх выступаў і тым, і другім, і трэцім. Гэта была цэхавая, супольная кніга, і ўсе працаўнікі яе належалі да цэху кніжнікаў у найлепшым значэнні гэтага слова.

Літаратура

1. **Александровіч С.** Пуцявіны роднага слова: Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1971.
2. **Бабук В.** Выдавецкая дзейнасць Віленскай навучальнай акругі па матэрыялах Аддзела рукапісаў Расійскай нацыянальнай бібліятэкі // Белорусский сборник: статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии. Вып. 1. – С.-Пецярбург, 1998.
3. **Батвіннік М.** Азбука на ўсе часы. – Мінск: Бел. навука, 2003.
4. **Гісторыя беларускага мастацтва:** У 6 т. Т. 3. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989.
5. **Дробаў Л.** Графіка Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя. – Мінск: Тэхналогія, 2000.
6. **Жылуновіч З.** Эвалюцыя беларускае кніжкі // Польшыма. 1925. № 1.
7. **Кісялёў Г.** Радаводнае дрэва: Каліноўскі – эпоха – наступнікі. – Мінск: Маст. літ., 1994.
8. **Кніга Беларусі, 1517 – 1917:** Зводны каталог / Склад. Г. Галенчанка. – Мінск: БелСЭ, 1986.
9. **Пачынальнікі:** 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. / Уклад. Г. Кісялёў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977.
10. **Рынкевіч У.** Ад віленскай майстэрні пачатак: Да 200-годдзя беларускай прафесійнай графікі // Мастацтва. 2005. № 2.
11. **Березкина Н.** Роль печати в распространении научных знаний в Белоруссии, 1861 – 1917 гг. / Под ред. М. Бича. – Минск: Навука і тэхніка, 1990.
12. **Дробов Л.** Живопись Белоруссии XIX – начала XX в. – Минск: Выш. шк., 1974.
13. **Мороз Д.** Первый иллюстратор // Свіцязь: Альманах библиофилов Белоруссии. – Мінск: Беларусь, 1989.
14. **Sowiński J.** Polskie drukarstwo. – Wrocław, etc., 1988.
15. **Stolzman M.** Nigdy od ciebie miasto...: Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832 – 1863). – Olsztyn: Pojezierze, 1987.

БАГАТАЯ ГЛЕБА ДЛЯ ФАНТАЗІІ

УЗАЕМАДЗЕЙННЕ АРНАМЕНТЫКІ ВЕТКАЎСКАЙ РУКАПІСНАЙ КНІГІ І СТАРАДРУКАЎ

Інтэрэс да стараабрадніцтва, што ўзнік у сярэдзіне XX ст., у апошнія дзесяцігоддзі значна ўзрос. Гэта можна патлумачыць тым, што стараабрадніцкі асяродак захаваў практычна да цяперашняга часу не толькі архаічны пласт рэлігійнасці з адпаведным светапоглядам, музычнай традыцыяй, развітай кніжнасцю, але і старадаўнія мастацкія тэхналогіі: у іканалісе, рукапіснай кнізе, дэкаратыўна-ўжытковым мастацтве.

У выніку рэлігійнага расколу, што адбыўся ў Расіі ў сярэдзіне XVII ст., на паўднёва-ўсходняй тэрыторыі Рэчы Паспалітай з'явіўся найбуйнейшы стараабрадніцкі духоўны цэнтр — Ветка. Як і ўсе стараабрадніцкія кінавіі, ён стаў магутнай крыніцай своеасаблівага развіцця рускай сярэднявечнай кнігапіснай традыцыі “ўнутры” культуры Новага часу.

Аналіз больш як ста рукапісных кніг XVIII – XIX стст., створаных у Веткаўска-Старадубскім рэгіёне, паказаў, што да канца XVIII ст. у Ветцы склаліся мясцовыя рукапісныя традыцыі. Яны яскрава выявіліся перадусім у арыгінальным дэкаратыўным стылі пеўчых рукапісных кніг, які можна назваць *веткаўскім*. Стараабрадцы, працягваючы старажытна-рускія і старажытнабеларускія традыцыі ў аздабленні рукапісных кніг, адштурхоўваліся шмат у чым непасрэдна ад друкаванай прадукцыі XVI – XVIII стст. У стараабрадніцкіх зборніках даволі часта ўключаліся тэксты не толькі старажытных рукапісных кніг, але і старадрукаў, што, паводле заўвагі І. Паздзеевай, увогуле характэрна для веткаўскай традыцыі¹. Напрыклад, у рукапісных “Святах з перазвонамі і трыёдзю” канца XIX – пачатку XX ст. (ГАКМ, КП № 13725) “Трыёдзь посная” перапісана з “Трыёдзі”, надрукаванай у Маскве ў 1651 г., а “Трыёдзь кветная” – з “Трыёдзі” 1648 г.

Для аздаблення падобных рукапісных кніг найбольш характэрны старадрукаваны стыль, таксама запазычаны з першакрыніц. Цікавы паводле складу рукапісны Зборнік 1-й паловы XIX ст. (ВМНТ, КП № 1102/1), аздаблены васьмю застаўкамі, чатыры з якіх структурна і наборам дэкаратыўных элементаў паўтараюць друкаваныя застаўкі XVII ст. Той самы кампазіцыйны цэнтр з тонкімі спіралепадобнымі галінкамі, што заканчваюцца традыцыйнымі бутонамі, шышкамі. Застаўкі адрозніваюцца адна ад адной толькі розным каларытам фонаў і раслінных дэталей.

Сустрэкаецца і непасрэднае выкарыстанне друкаваных заставак з першакрыніц: іх выразалі і наклеівалі ў рукапісы. Напрыклад, у Евангеллі (ВМНТ, КП № 425/1), перапісаным у 1916 – 1918 гг. Пятром

Тараканавым з веткаўскай слабады Тарасаўкі, перад кожным раздзелам прылеплена застаўка з друкаванай кнігі XVII ст.

Цікава, што часам у рукапісных кнігах канца XIX – пачатку XX ст. у якасці аздобы выкарыстоўваліся пераводныя карцінкі. Напрыклад, ініцыял “С” са “Святаў” канца XIX ст. упрыгожаны пераводнымі птушкамі (ВМНТ, КП № 332/53, л. 117). Застаўкі ў рукапісным “Актоіху” канца XIX ст. (ГАКМ, КП № 16766/43) цалкам складзеныя з пераводных карцінак з заходнімі сюжэтамі пейзажаў з замкамі, млынамі, домікамі, кветкамі і г. д.

Больш глыбокі ўзровень мае ўзаемаўплыў мастацкага стылю друкаваных і рукапісных кніг. Асабліва яскрава гэта вылучаецца ў рукапісах Веткаўска-Старадубскага рэгіёну.

З самага пачатку XVIII і да 2-й паловы XIX ст. кнігадрукарская дзейнасць стараабрадцаў была звязана, галоўным чынам, з друкарнямі, што знаходзіліся на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Першыя кнігі для іх былі выдадзены Магілёўскай друкарняй Богаяўленскага брацтва. Гэта “Часаслоў” (1701) і Псалтыр (1705), якія неаднаразова перавыдаваліся ў Магілёве ў 30 і 60-я гг. XVIII ст. з выхаднымі дадзенымі пачатку стагоддзя. Уніяцкія і нават свецкія друкарні Супрасля, Гародні, Вільні ў вялікай колькасці друкавалі неабходную стараабрадцам літаратуру. Прычым менавіта там многія кнігі ўбачылі свет упершыню². Дарэчы, іх мастацкае аздабленне мае мала агульнага са стылістыкай дэкору маскоўскіх даніканаўскіх выданняў. Для арнаментыкі кніг беларускіх друкарняў характэрныя такія рысы, уласцівыя перадусім свецкай кнізе, як асіметрычнасць, багацце барочных элементаў: трэльяжных сетак, падковак, люстэркаў, вазаў, анельскіх галовак, ракайлевых* картушоў. Травы, кветкі, плады часта вызначаюцца натуралістычнасцю.

Надзвычайнай дэкаратыўнасцю вылучаюцца кнігі супрасльскага уніяцкага Дабравешчанскага манастыра. Галоўнай асаблівасцю іх аздаблення з'яўляецца спалучэнне абсалютна розных стыляў: ад лёгкіх, вытанчаных ліній ракако да амаль манументальных формаў народнага роспісу. Падобная тэндэнцыя прасочваецца і ў пазнейшых спеўных рукапісах.

* **Ракайлевы** – ад *рокайль* (фр. *rocaille* асколкі камянёў, ракавіны) – арнамент у выглядзе стылізаваных ракавін, абломкаў скалы ў архітэктуры і ўжытковым мастацтве стылю ракако. – *Заўвага рэд.*

Адзін з іх – “Святы спеўныя” (канец XIX ст.; ВМНТ, КП № 322/62) – быў набыты Ф. Шкляравым у 1960-я гг. у вёсцы Лявонцьева Добрушкага раёна. Ён належаў унучцы майстра-пераплётніка Трафіма Васілевіча Галафаева (1832 – 1935) Ірыне Сямёнаўне Тарасенкавай (1890 – 1990). Паводле яе расповеду, рукапіс створаны Іванам Рыгоравічам Бяспалікавым, у якога яна ва ўзросце 8-9 гадоў навучалася грамаце. Ірына Сямёнаўна не раз бачыла майстра за працаю, г. зн. за перапіскай і аздабленнем кніг. Яна мяркуе, што “Святы...” былі аддадзены дзядулю для пераплёту, але з нейкіх прычынаў так і засталіся з няшчытымі аркушамі (зап. С. Лявонцьева ад І. Тарасенкавай, 1890 г. н., в. Лявонцьева Добрушкага р-на).

Гэтая рукапісная кніга дастаткова багата аздоблена. Бачна, што аўтар трымаўся стылістыкі старадрукаўскіх арнаментаў, але на яе аснове ствараў усё ж свае ўзоры. У параўнанні са старадрукаўскім дэкорам, для якога характэрны складаны перапляценні разнастайных вінаградных лозаў, аканту, чартапалоху і г. д., яны вельмі спрошчаны, што надае ім выразнасць і стрыманасць. Рукапіс аздабляюць вельмі зграбныя кампазіцыі некалькіх відаў. У адных застаўках арнамент здробнены, выштукаваны, можна нават сказаць, мудрагелісты: галіны ў вычварных выгінах падобныя да тонкіх лозаў, маленькія кветачкі – да матылькоў, вазоны – да каганцоў. У іншых ён гратэскава ўзбуджаны і спараджае адчуванне дзіўных крылатых стварэнняў. Прыгожая застаўка з буйнымі натуралістычна намалёванымі галубамі, якія нароўні з дэкаратыўнымі элементамі ўдзельнічаюць у арганізацыі кампазіцыйнай прасторы (л. 86 адв.). Прыкметна, што выява менавіта голуба як райскай птушкі і сімвала Святога Духа больш характэрна для веткаўскай традыцыі, чым для паморскай і гусліцкай.

У “Святах спеўных” (канец XIX ст.; ВМНТ, КП № 332/56), напісаных іншым майстрам, Данілам Яфімавым Удовіным, застаўкі выразна падзяляюцца на два тыпы. У адных прысутнічае эфект *застылай хвалі*: яны створаны з дапамогаю хвалепадобных завіткаў, што паўтараюцца і прылягаюць шчыльна адзін да аднаго (“гусліцкі” тып). У іншых жа быццам перадаецца працэс вырастання: акантавыя галінкі са жгутамі, стручкамі, кветкамі на канцах свабодна разрастаюцца, пераплятаюцца, квітнеюць.

Вельмі цікавая ў дэкаратыўным плане рукапісная кніга “Стыхіры з перазвонамі”. Яе можна датаваць 1-й чвэрцю XIX ст., паколькі яна напісана на паперы 1808 г. На ніжнім форзацавым аркушы атрамантам зроблены запіс уладальніка, а мажліва, пісца: “Инока Ермогена”.

Рукапіс аздоблены прыгожымі застаўкамі на каляровых фонах у традыцыйным веткаўскім стылі. Яны расфарбаваныя ў цёплых тонах чырвонага цаглянага, аранжавага і зялёнага колераў з нязначным дадаткам золата. На ўсіх застаўках прагляда-

юцца сляды папярэдняга капіявання. Некаторыя з іх амаль у дакладнасці паўтараюць адна адну. У адрозненне ад заставак, у якіх расліннасць набывае яскрава дэкаратыўныя рысы, ініцыялы здзіўляюць сваёй незвычайнай натуралістычнасцю. Буквіцы “О” (л. 5) і “Н” (л. 46 адв.) выкананы ў выглядзе вытанчаных, тонка выпісаных траў і лугавых кветак. Яны літаральна складзеныя з гэтых пучкоў і перавітыя чырвонымі стужкамі. Ініцыял “В” (л. 26) нібыта сплечены з гнуткай лазы, якая вырастае з ракайлевых разетак і парасла ягадамі ажыны і травамі, што пакідае ўражанне лугавага зарасніку.

На стварэнне гэтых буквіц, без сумневу, паўплывала свецкае мастацтва канца XVIII – пачатку XIX ст. з жывым яшчэ стылем ракако, якому ўласцівыя былі вытанчаныя рытмы, асіметрычны разгалінаваны арнамент з упляценнем у яго жыва перададзеных кветак, траў, букетаў з трапяткімі стужкамі і інш. Усё гэта знаходзім і ў арнаменце супрасельскіх старадрукаў.

Як бачым, у мастацкім аздабленні як беларускіх старадрукаў, так і веткаўскіх рукапісных кніг заўважаецца адзін падыход, адна прынцыповая аснова. Але галоўным было не ўзнаўленне найлепшых узораў і адточванне каліграфічных навываў, а нараджэнне новых, непаўторных твораў, якія адлюстроўвалі б індывідуальнае светаадчуванне майстра. Аздабленне як адных, так і другіх кніг не мае пераймальнага характару, адсюль і вялікая разнастайнасць дэкаратыўных элементаў расліннага арнаменту, кампазіцыйных вырашэнняў.

Такім чынам, можна сказаць, што арнаментыка беларускай кніжнай традыцыі адыгрывала далёка не апошнюю ролю ў фармаванні веткаўскага дэкаратыўна-мастацкага стылю.

Больш дэмакратычнае аздабленне кніг друкарняў Супрасля, Магілёва, Гародні, Вільні з рысамі свецкага мастацтва, заходняга барока, якое вылучалася асаблівай пышнасцю, давала мясцовым майстрам багатую глебу для свабоднай фантазіі.

¹ Гл.: **Поздеева И.** Археографические работы Московского университета в районе древней Ветки и Стародуба (1970 – 1972) // Памятники культуры: Новые открытия. – Москва, 1975. С. 63.

² Гл.: **Починская И.** Особенности художественного оформления старообрядческих изданий XVIII – начала XX в. // “Невьянская Икона”: Сборник. Вып. 1. – Екатеринбург, 2002. С. 153.

Пераклад з рускай мовы.

Скарачэнні

ВМНТ – Веткаўскі музей народнай творчасці; **ГАКМ** – Гомельскі абласны краязнаўчы музей; **КП** – кніга паступленняў.

Святлана ЛЯВОНЦЬЕВА,
галоўны захавальнік
Веткаўскага музея народнай творчасці.

Таццяна КАБРЖЫЦКАЯ,
Усевалад РАГОЙША

ГЭТА І НАША АЛМА МАТЕР КІЕВА-МАГІЛЯНСКАЯ АКАДЭМІЯ І УКРАЇНСКА-БЕЛАРУСКІЯ КУЛЬТУРНЫЯ ДАЧЫНЕННІ

Кіева-Магілянская акадэмія – адзін з першых і га-лоўных навуковых цэнтраў ва Усходняй Еўропе, які меў статус вышэйшай навучальнай установы. Яе ўзнікненне было абумоўлена як палітычнымі, так і агульнакультурнымі працэсамі, што вызначалі аблічча тагачаснай Еўропы. Фундамент акадэміі быў закладзены дзейнасцю праваслаўных рэлігійных арганізацый украінскіх гараджан, якія аб’ядноўваліся пры царкоўных парафіях, – *брацтваў*. Брацтвы, кіруючыся ідэямі абароны нацыянальнай рэлігіі і культурна-асветніцкімі мэтамі, адкрывалі на ўласныя грошы школы, друкарні, бібліятэкі. Адно з найбуйнейшых брацтваў было заснавана ў Львове ў 1439 г. Пазней у гэтым старажытным горадзе, пабудаваным князем Данілам Галіцкім у гонар свайго сына Льва, распачалі дзейнасць яшчэ некалькі брацтваў. Так, вядома, што дата заснавання львоўскага Дабравешчанскага брацтва – 1542 г., львоўскае Мікалаеўскае брацтва арганізавана ў 1544 г., Успенскае брацтва распачало сваю дзейнасць у 80-я гг. XVI ст. Пры ім у 1585 г. была адкрыта першая брацкая школа. Статут Львоўскай брацкай школы “Парадак школьны” (поўная назва дакумента – “Про правила і порядок науки виховання молоді в школах, встановленних Ставропігійським братством”), пазначаны 1591 г., з’яўляецца выдатным помнікам тагачаснай педагагічнай думкі, паколькі прадугледжваў дэмакратычныя асновы навучання. Так, у Львоўскую брацкую школу прымалі дзяцей розных сааслоўяў і з гарадоў, і з вёсак навакольных зямель. Малодшых школяроў вучылі грамаце, старэйшыя – *студзі* – вывучалі стараславянскую, грэцкую і лацінскую мовы, граматыку, рыторыку і пітыку, асэнсоўвалі элементы філасофіі. Школа з’яўлялася таксама асяродкам харавога спеву і тэатральнай дзейнасці. Львоўская школа ўплывала на развіццё асветы не толькі ва Украіне, але і на тэрыторыі Беларусі.

На ўзор Львоўскай школы, кіруючыся яе статутам, кіеўскае Богаяўленскае брацтва ў 1615 г. арганізавала Кіеўскую брацкую школу, якая ўзнікла пры манастыры, збудаваным на землях сям’і беларускіх магнатаў. Гальшка Гулевічоўна, жонка мазырскага маршалка Лозкі, “з любові і прязнасці да ўкраінскага народу” падаравала манастыру і школе, з адпаведнымі мэтамі, зямельны надзел, што належаў ёй у Кіеве. Другой магутнай кіеўскай школай з’яўлялася адкрытая ў 1631 г. пры Троіцкім манастыры Кіева-Пячэрскай лаўры так званая Лаўрская школа.

У 1632 г. абедзве ўстановы аб’ядналіся і быў створаны Кіеўскі калегіум, узначалены архімандрытам Кіева-Пячэрскай лаўры і кіраўніком Лаўрскай школы Пятром Магілаю. Адпаведна з прозвішчам арганізатара, кіраўніка і фундатара навучальнай установы атрымала назву Кіева-Магілянскай. Пазнейшы актыўны патранат над установай гетмана Івана Мазепы спрычыніўся да яшчэ адной яе назвы – Магіляна-Мазепінскай. Заслуга П. Магілы як рэфарматара школы – у стварэнні новай

мадэлі навучання. Каб узняць узровень адукацыі сярод праваслаўных, ён аб’ядноўваў старыя славянскія праваслаўныя культурніцкія традыцыі з заходнімі лацінскімі традыцыямі каталіцкай Еўропы. Для дасягнення еўрапейскага ўзроўню школьнай навукі П. Магіла ўвёў лацінскую мову як мову выкладання. Пры гэтым ён дбаў і пра эфектыўнасць навучання, і пра функцыянальнае прызначэнне навучальных устаноў. Сучаснікі лічылі калегіум своеасаблівай акадэміяй, паколькі праграма навучання ўспрымалася як універсітэцкая. У афіцыйных украінскіх дакументах – у Гадзяцкім трактаце – калегіум упершыню названы акадэміяй у 1658 г. Універсал польскага караля Міхала Вішнявецкага 1670 г. пацвярджае высокі статус навучальнай установы. У Расіі такая акцыя адбылася дзякуючы царскім указам 1694 і 1701 гг.

Кіева-магілянцаў у 1700 г. было блізу дзвюх тысяч; увогуле ж, у залежнасці ад гістарычных катаклізмаў, у акадэміі навучалася ад 500 да 1200 чалавек [2, 298]. Сярод спудзэў былі дзеці мяшчан, казакоў, сялян. Побач з украінцамі і беларусамі атрымлівалі адукацыю студэнты з Расіі, Балгарыі, Грэцыі, Малдавіі, Румыніі, Сербіі.

Стварэнне Кіева-Магілянскай акадэміі – факт выключнай гістарычнай значнасці. Падымаючыся з руін пасля мангола-татарскай навалы, Украіна не толькі аднаўляла свае даўнія традыцыі, але і ўзбагачалася рознага кшталту новаўвядзеннямі, звязанымі з арыентацыяй на заходнееўрапейскую сістэму навучання, з уплывам культуры Захаду. XVII стагоддзе ў гэтым плане было пераломным. Дзякуючы дзейнасці акадэміі Кіеў аднавіў свой статус цэнтра палітычнага і культурнага жыцця. Каб зразумець, наколькі важным і своечасовым было з’яўленне такой установы, як Кіева-Магілянская акадэмія, неабходна прыгадаць падзеі, якімі была пазначана гісторыя славян у папярэднія стагоддзі.

Войны з мангола-татарамі моцна аслабілі візантыйскія кантакты, вызначальныя для станаўлення духоўнага жыцця і развіцця культуры Кіеўскай дзяржавы з часу прыняцця хрысціянства. Акрамя таго, у XIV ст. туркі-асманы захапілі землі Балканскага паўвострава. У 1389 г. у выніку паражэння ў бітве на Косаўскім полі трапіла пад уладу туркаў Сербія. У 1393 г. незалежнасць страціла Балгарыя. У 1453 г. туркі заваявалі Царград. Зменшыліся і традыцыйныя сувязі Украіны з Сербіяй і Балгарыяй, хоць адзначым, што і Украіна, і Беларусь працягвалі (праўда, менш) кантактаваць з славянскім Поўднем і пазней, што не магло не садейнічаць іх культурнаму збліжэнню.

Імклівы палітычны, эканамічны і культурны росквіт Кіеўскай дзяржавы быў прыпынены ў сярэдзіне XIII ст. У 1240 г. пад націскам мангола-татараў адбылося падзенне Кіева. Далейшыя спусташальныя напады Залатой Арды на землі Украіны прывялі да зруйнавання Кіева ў 1416 г. Вялікае Княства Літоўскае ў выніку шматлікіх перамог у змаганнях з Ардою, асабліва пры

князю Вітаўту, змагло ўключыць у сферу сваіх уплываў амаль усе ўкраінскія і нават некаторыя расійскія землі. Аднак актывізавалася і пашыралася экспансія Польшчы на ўкраінскі край. Пры каралю Казіміру ў 1340-я гг. Польшча захапіла Украінаскую Галіччыну і некаторыя землі Валыні. Частковае падпарадкаванне прадоўжылася і пры каралю Ягайлу ў 1385 г. У выніку падпісанай у 1569 г. Люблінскай уніі з'явілася новая дзяржава — Рэч Паспалітая, якая злучыла землі Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага. У сярэдзіне XVII ст., калі Рэч Паспалітая была ў апагеі сваёй палітычна-стратэгічнай магутнасці як адна з найбольш моцных дзяржаў Еўропы, яна валодала абшарамі ад Балтыйскага да Чорнага мора, ёй належалі ўся Літва, Беларусь, Украіна, акрамя Закарпацця, і нават землі Смаленшчыны.

Гэты перыяд украінскія даследчыкі, у залежнасці ад палітычнай кан'юнктуры, расцэньвалі па-рознаму. Сёння ж час уваходжання ўкраінскіх зямель у склад Вялікага Княства Літоўскага трактуецца як спрыяльны перыяд існавання ў “Заходнерускай дзяржаве”. Прымальнай стала, у прыватнасці, і пазіцыя вядомага вучонага Мітрафана Доўнара-Запольскага, які пра ўключэнне ўкраінскіх тэрыторый у склад Рэчы Паспалітай пісаў як пра станоўчы акт, паколькі адбылося, на яго думку, аб'яднанне “часткі са сваім цэлым, члена са сваім цэлам і галавой” [3, 57].

Перад украінцамі і беларусамі адкрыліся стымулёўныя ўплывы Захаду. Праз далейшыя кантакты з Польшчай украінская культура ўспрыняла заходнееўрапейскія павевы гуманізму, рэфармацыі і рэнесансу. У выніку ж пазнейшага падзелу ўкраінцаў паміж Расіяй і Польшчай пачалі ўзнікаць тыя акалічнасці, якія фармавалі адрозненні паміж украінцамі польскай і расійскай сфер уплыву. І нельга не адзначыць, што злучэнне як з палякамі, так і з расіянамі заклала асновы шматлікіх спрэчак і канфліктаў, якія час ад часу заяўляюць пра сябе і сёння. Найбольшыя з праблем, якія зарадзіліся ў тыя даўнія гады, павязаны як з паланізацыяй і акалічваннем праваслаўнага насельніцтва Украіны і Беларусі, так і з яго русіфікацыяй.

Як мы ўжо адзначалі, сваім высокім статусам Кіеўская акадэмія абавязана найперш **Пятру Магілу** (25.12.1596 – 31.12.1646) і **Івану Мазепу** (прыблізна 20.03.1639 – 22.09.1709). Менавіта яны напаўнялі новым зместам культурнае жыццё ўсходнеславянскіх зямель на працягу ўсяго XVII ст. Пётр Магіла быў чалавекам высокаадукаваным. Закончыўшы Львоўскую брацкую школу, ён далей паглыбляў веды ў розных інстытуцыях Заходняй Еўропы, у прыватнасці, навукі багаслоўя спасцігаў у Парыжскім універсітэце, “шляхецкім справам і рыцарскаму мастацтву” навучаўся пры каралеўскім двары ў Варшаве, дзе меў шмат знакамітых родзічаў і апекуна – канцлера і гетмана Станіслава Жалкеўскага.

Заслуг у Пятра Магілы нямала ва ўсіх сферах духоўнай дзейнасці. Ён быў праваслаўным царкоўным і культурным дзеячам менавіта ў той гістарычны перыяд, калі ўкраінскія землі разам з беларускімі ўваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай. Змаганне за праваслаўе патрабавала ў гэты час асаблівых высілкаў. Ужо адбылася Брэсцкая унія. Большасць формаў арганізацыі рэлігійнага жыцця, у тым ліку і такая буйная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка царквы, як Кіеўская мітраполія, былі сілай адабраны ад праваслаўных і перададзены грэка-католікам. Кіеў пазбавілі праваслаўнай мітраполіі, не было там і праваслаўных епіскапаў, езуіты адкрылі ў Кіеве свой калегіум, захапілі царкоўныя прыходы, нават Свята Сафія апынулася пад іх кіраўніцтвам. Прынцыповую падтрымку кіеўскае праваслаўнае і царкоўнае кіраўніцтва атрымала ад гетмана войска запарожскага Пятра Канапэвіча-Сагайдачнага, якога даследчыкі лічаць найбуйнейшым ваенным і палітычным дзеячам у перыяд перад праўленнем Багдана Хмяльніцкага. Сагайдачны здабыў сабе славу ў пераможных бітвах за прычарнаморскія землі, у адносінах з Польшчай цвёрда трымаўся палітыкі замірэння. У 1620 г. гетман Сагайдачны разам з усімі сваімі воінамі запісаўся ў кіеўскае брацтва, на базе якога ў хуткім часе і стварылася навуцальная ўстанова. Такі крок гетмана выразна засведчыў, што палітычная вайсковая сіла выступала ў падтрымку рэлігійных і культурных патрэб Украіны.

Менавіта ў гэты час Асманская імперыя актывізавалася ў сваіх захопніцкіх памкненнях. Турцыя распачала ваенныя дзеянні з мэтай шырэйшага заваявання славянскіх зямель, захопу не толькі Балканаў, але і польскіх, украінскіх, беларускіх тэрыторый. Польскі кароль Сігізмунд III звярнуўся па дапамогу да ўкраінскага войска. У вырашальных бітвах 1620 – 1621 гг. (адбыліся каля замка Хацін на Днястры, цяпер горад Хацін Чарнавіцкай вобласці) у падтрымку польскай кароннай арміі, узначаленай гетманам Вялікага Княства Літоўскага Янам Каролем Хадкевічам, выступілі магутныя сілы ўкраінцаў на чале з гетманам Пятром Канапэвічам-Сагайдачным. У гэтых бітвах выявіў мужнасць і П. Магіла. Дарэчы, у вайне ўдзельнічалі бацька і сын Хмяльніцкія. Што датычыць кантактаў Пятра Магілы з Багданам Хмяльніцкім, то яны пачаліся яшчэ ў Львоўскай брацкай школе. Багдан Хмяльніцкі таксама быў яе выпускніком. З павагай і разуменнем яны ставіліся адзін да аднаго і ў наступныя гады. Украінскае казацтва сваю місію бачыла ў абароне не Польшчы, а ўсяго хрысціянскага свету. Хацінская вайна скончылася бліскучай перамогай славян. Быў укладзены мірны дагавор паміж Турцыяй і Рэччу Паспалітай. Ліквідавалася небяспека, якая зыходзіла ад Асманскай імперыі. Перамога пад Хацінам спыніла экспансію Асманскай імперыі ў Еўропу.

Татцяна Вячаславаўна Кабржыцкая — літаратуразнаўца, перакладчыца. Кандыдат філалагічных навук (1971). Закончыла філалагічны факультэт Львоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Івана Франка (1964), аспірантуру пры гэтай установе (1971). У 1971 — 1982 гг. працавала ў Навукова-даследчым інстытуце педагогікі. З 1980 г. — дацэнт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Разам з В. Рагойшам выдала кнігі “Карані дружбы: Беларускі-ўкраінскія літаратурныя ўзаемасувязі пачатку ХХ ст.” (1976), “Слядамі знічкі: Пра Сяргея Палуяна” (1990), уклала зборнік твораў С. Палуяна “Лісты ў будучыню” (1990). Аўтар падручнікаў з філалагічным ухілам, шматлікіх артыкулаў па творчасці ўкраінскіх пісьменнікаў, беларуска-ўкраінскіх літаратурных сувязях і інш. Пераклала на ўкраінскую мову творы беларускіх пісьменнікаў (М. Багдановіча, У. Караткевіча, В. Быкава і інш.).

У падзяку казацкаму войску за выступ разам з паякамі супраць татара-турэцкай кааліцыі кароль Рэчы Паспалітай даў згоду на ўзнаўленне праваслаўнай мітраполіі ў Кіеве. Гэтая лёсавызначальная для праваслаўя акцыя адбылася дзякуючы настойлівасці Пятра Магілы, яго дыпламатычным здольнасцям. Польскі кароль Уладзіслаў IV Ваза вымушаны быў падпісаць дзяржаўна-палітычны дакумент “Артыкулы для заспакаення насельнікаў Кароны і Вялікага Княства Літоўскага народа рускага рэлігіі грэцкай”. За асаблівыя заслугі перад царквой у 1627 г. Пятра Магілу пасвяцілі ў архімандрыты, а ў 1632 – 1647 гг. ён ужо ўзначальваў Кіеўскую мітраполію. Праваслаўная мітраполія на ўкраінскіх землях цяпер атрымала чатыры епархіі, епіскапаў – львоўскага, лудзкага, пярэмышльскага, мсціслаўскага. Праваслаўным вернікам вярталіся многія царквы і манастыры – як па ўсёй тэрыторыі дзяржавы, так і ў самім Кіеве: Сафійская царква, Кіева-Пячэрская архімандрыя, Дзесяцінная царква і інш. Беларускія землі ў кананічных адносінах у X – XVIII стст. таксама падпарадкоўваліся Кіеўскай мітраполіі. Рэзідэнцыя мітрапаліта, зразумела, знаходзілася ў Кіеве, у асобныя (неспрыяльныя для Кіева) перыяды цэнтрам яе былі Львоў, Наваградак, Вільня. Афіцыйны тытул Магілы – мітрапаліт кіеўскі і галіцкі. Аднак паводле сваіх абавязкаў ён кіраваў справамі праваслаўных і на ўкраінскіх землях, і па ўсёй Беларусі. Так, па ініцыятыве Магілы была ўтворана Магілёўская праваслаўная епархія як адзіная праваслаўная епархія на Беларусі – усе астатнія былі пераведзены ў унію [6, 186]. Пасля атрымання кафедры мітрапаліта, скарыстаўшы сітуацыю адноснага замірэння і атрымання свабоды, Пётр Магіла з новай сілай разгарнуў падзвіжніцкую працу.

Выдатны арганізатар і асветнік, П. Магіла не абмежавалася стварэннем Кіеўскай акадэміі, дзякуючы яго намаганням і яго сродкам былі створаны калегіумы ў Вінніцы, Крамянцы, Гошчы, актывізавалася на ўкраінскіх і беларускіх землях выдавецкая дзейнасць. Дыяпазон падзвіжніцтва П. Магілы раскрывае і той факт, што ў 1640 г. пры яго дапамозе (маральнай і матэрыяльнай) былі адкрыты першая румынская школа – Славяна-грэка-лацінская акадэмія ў Ясах – і дзве друкарні – у Ясах і Доўгім Полі (Малдавія), выдадзена першая малдаўская кніга.

Адкрываючы друкарні, Пётр Магіла і тут падтрымліваў абнаўленчыя працэсы. Пры ім мадэрнізаваліся ілюстрацыйныя суправаджэнні да тэкстаў, якія выконваліся на ўзор заходнеўрапейскага малярства, у прыватнасці ўкраінская рытавіна – дрэварыт і гравюра. Пра такое наватарства сведчыць выдадзеная ў 1622 г. кніга “Вършь на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Кошачевича Сагайдачного”, афармленне якой складаецца з коннага партрэта гетмана, герба Войска Запарожскага, замалёўкі горада Кафы, узятых Сагайдачным у цяжкім баі. Расшырэнню тэматыкі ў малярстве (адыход ад абавязковага рэлігійнага зместу) спрыялі выпісаньня П. Магілам з Еўропы спецыялісты. Майстры па яго заказах і на яго грошы абнаўлялі і рэстаўравалі царкоўныя святыні. Дзякуючы мецэнацтву Пятра Магілы былі адноўлены спаленая мангола-татарами, часткова змененая езуітамі Кіеўская Сафія, першы мураваны храм Кіеўскай Русі Дзесяцінная царква, Міхайлаўская царква Выдубіцкага манастыра, драўляная царква Спаса на Бераставе, Успенскі сабор у Пячэрскім манастыры, царкоўныя збудаванні ў Пераяславе, Чарнігаве, іншых мясцінах.

Росквіт Кіеўскай акадэміі, як мы ўжо падкрэслівалі, звязаны з дзейнасцю яшчэ аднаго знакамітага чалавека –

гетмана Івана Мазепы. Ён распачынаў навучанне ў Кіева-Магілянскай акадэміі, працягваў адукацыю ў Варшаве, далей – у Італіі, Францыі, Галандыі. Ведаў многія замежныя мовы, меў, як, дарэчы, і Пётр Магіла, каласальную бібліятэку, быў адным з найбольш адукаваных людзей свайго часу. Да таго ж Іван Мазепа валодаў амаль 20 тысячамі маенткаў. Будучы адным з найбуйнейшых магнатаў Еўропы, ён большую частку сваіх прыбыткаў ахвяраваў на развіццё рэлігійных і культурных устаноў. Падтрымліваючы праваслаўе, І. Мазепа на ўласныя грошы ўзвёў шмат храмаў у Кіеве і па ўсёй Украіне, канчаткова аднавіў Сафійскі сабор. Як колішні вучань Кіева-Магілянскай акадэміі, выдатна разумеючы яе значэнне для развіцця культуры ў краі, пабудаваў новыя карпусы навучальнай устаноў, пасля чаго яна атрымала назву Магіляна-Мазепінскай. І калі пры П. Магілу арыентацыя на заходнія ўзоры толькі пачынала рабіцца стымулёўным фактарам развіцця культуры, то пры І. Мазепу гэтыя з’явы набылі выключна шырокі характар. У літаратуры і асабліва ў архітэктуры праяўляюцца прыкметы стылю барока. І трэба адзначыць, што менавіта барока, якое сінтэзавала мастацкія знаходкі розных культурных эпох, выявілася асабліва прыдатным для ўкраінцаў. Так, у дойлідстве Мазепавай эпохі вызначаюць два кірункі. “Адзін з іх – у рэпрэзентатывных збудаваннях украінізуе заходнеўрапейскую барокавую базіліку, другі – накладвае барокавасць на канструкцыю ўкраінскай драўлянай архітэктуры” [4, 514]. У царкоўным мастацтве на каноны ўсходняй манеры накладваліся ўплывы, скажам, фламандскага партрэта. Мастакі ўсё радзей трымаліся правілаў ранейшага кананісу: тут назіралася тэндэнцыя да інтэнсіўнасці каларыту, свабоды кампазіцыі. Побач з выявай святога або партрэта духоўнай асобы маляваліся прадстаўнікі свецкага кола: тыпажы герояў, іх вопратка, іншы антураж, узяты з навакольнага жыцця, пры гэтым дэкор такога партрэта, у якім паяднаны рэлігійнае і побытавае, выступаў праз нацыянальныя прыкметы, выкарыстанне народнага арнаменту. Падкрэслім, што нецаркоўнае мастацтва яшчэ ў большай ступені выяўляе прыкметы барока. Гербы, партреты шляхты, афармленне панегірычных тэзісаў, рознага роду слоўныя віды мастацтва – ва ўсіх дзялянках духоўнай і матэрыяльнай культуры перамагала Еўропа. І, як адзначаюць даследчыкі, “светопоглядны безупынны рух наперад і самаўдасканаленне перамагаюць усходні дагматызм і традыцыяналізм” [4, 514].

Вельмі паказальным з’яўляецца непасрэдна ўдзел патронаў Кіеўскай акадэміі ў літаратурным працэсе часу. Так, гетман Іван Мазепа хоць і не стаў непасрэдна ні выкладчыкам, ні пісьменнікам, ні навукоўцам, пакінуў пасля сябе “слоўную спадчыну”. Творчымі здольнасцямі гетман быў, безумоўна, адораны ад прыроды. Тое, што І. Мазепа быў выхаванцам Кіева-Магілянскай акадэміі, дзе грунтоўна выкладаліся курсы паэтыкі, спрыяла развіццю яго літаратурных памкненняў. У прыватнасці, І. Мазепа пісаў вершы. Да нашага часу дайшоў твор “Дума гетмана Мазепы”, гіпатэтычна яму належыць верш “Ой паповічу-гетмане”, сцвярджаюць яго аўтарства “Песні пра чайку” і іншых твораў. Захаваліся таксама лісты гетмана да Мотры Качубееўны, напісаных высокім паэтычным стылем.

Пятра Магілу як прадстаўніка палемічнай літаратуры ўкраінцы таксама залічваюць у кола пісьменнікаў. Ён – аўтар многіх кніг богаслужбовага, маралізатарскага і навучальнага характару, у складанні і напісанні некаторых з іх бралі ўдзел і яго аднадумцы. Сярод найбольш важных прац трэба назваць “Літургіаріон, си есть служебник”,

зборнік малітваў і павучэнняў для студэнтаў “Анфалогія, сиреч молитвы и поучения душеполезная”, “Літос, або Kamien z procy prawdy cerkwie Swety prawoslawne ruskiej na skruszenie faleczności Perspektywy...”, “Свхологiон, albo Молитвослов, или Требник”, які ўгадніў царкоўныя абрады і богаслужэнні (“Великий требник Петра Могилы”) і інш. Заўважым, што пад кіраўніцтвам П. Магілы быў падрыхтаваны поўны катэхізіс, апублікаваны (пасля смерці мітрапаліта) спачатку ў Еўропе на грэцкай і лацінскай мовах, потым у Маскве ў 1696 г., калі ўжо атрымаў прызнанне багасловаў свету. Праца “Літос” – адзін з найлепшых твораў палемічнай літаратуры XVII ст. Пад псеўданімам Яўсевія Пімена ён убачыў свет і на польскай мове – як адказ на праца Касіяна Саковіча “Перспектыва”, у якім К. Саковіч пасля свайго пераходу ў рыма-каталіцызм выступіў з рэзкай крытыкай праваслаўя. У трактате “Літос” тлумачыліся праваслаўныя богаслужэнні, абрады, пасты і святы. Вялікае прызнанне сярод вернікаў атрымаў твор, сёння вядомы пад назвай “Праваслаўнае спавяданне веры” (аўтарамі яго лічаць і Пятра Магілу, і Ісаю Казлоўскага, 1640), які ў 1672 г. на сінодзе ў Ерусаліме быў ухвалены як галоўная дактрына ўсіх праваслаўных цэркваў. Як адзначаюць сучасныя даследчыкі [7, 205], Магіла ўсё ж такі «рыхтаваў грунт для “універсальнай уніі”»: яго творы месцяць элементы экуменічнага характару, ён імкнуўся, сінтэзуючы ўсходнюю і заходнюю цэрквы, аб’яднаць і “Русь з Руссю”. Відавочна, пошукі падыходаў да вырашэння праблем супрацьстаяння паміж праваслаўнымі і католікамі абумовлі і тыя кантакты, якія час ад часу звязвалі Пятра Магілу з Мялеціем Смарыцкім. Названыя працы кіеўскага мітрапаліта выкарыстоўваліся як падручнікі ў духоўных навучальных установах да пачатку XX ст.

Спрыяльную ролю ў развіцці літаратурнага працэсу адыграла тая агульная атмасфера, што складвалася ў Кіеўскай акадэміі, – пад кіраўніцтвам Пятра Магілы або ў працяг закладзеных ім традыцый.

Пётр Магіла аб’яднаў вакол сябе выдатных вучоных і культурных дзеячаў часу – Сільвестра Косава, Ісаю Трафімовіча-Казлоўскага, Атанасія Кальнафойскага, Тарасія Земку і іншых, стварыўшы так званы Магілянскі атэнэум. Ён выдатна разумее, што статус навучальнай установы наўпрост залежыць ад выкладчыцкага складу, таму падбору кадрў аддаваў асаблівую ўвагу. Па прапанове П. Магілы ў Кіеў былі запрошаны людзі высокай адукацыі, навуковых і творчых здольнасцяў. Дзякуючы ім акадэмію пачалі ўспрымаць як “вогнішча праваслаўнай навукі ўсяго еўрапейскага ўсходу і Балканаў” [9, 58]. Добрыя знаўцы ў розных галінах навукі, рыторыкі, логікі, філасофіі, выкладчыкі акадэміі шмат увагі аддавалі і даследаванню пытанняў тэорыі літаратуры. Іхнія навучальныя лекцыйныя курсы, прысвечаныя агульным пытанням паэтыкі, распрацоўкі практычных метадаў напісання мастацкага твора мелі велізарнае значэнне для развіцця літаратурнага працэсу. Многія кіева-магілянскія падручнікі і сёння не страцілі каштоўнасці. Сярод іх праца Іянікія Галятоўскага (пэўны час ён быў рэктарам акадэміі) “Навука, або Спосаб зложэння казаня”, якая з’явілася першым грунтоўным курсам гамілетыкі – тэорыі пропаведзі. Разам з тэкстамі пропаведзяў “Навука” ўвайшла ў книгу І. Галятоўскага “Ключ разумения” і стала ўзорам новага тыпу аратарскай прозы. Шырокую вядомасць атрымала і “Паэтыка” Феафана Пракаповіча (таксама быў рэктарам акадэміі), напісаная ім у кіева-магілянскі перыяд жыцця, да пераезду ў Расію. Вялікую каштоў-

насць маюць курсы лекцый Мітрафана Даўгалеўскага, выадзены пад назвай “Сад паэтычны”. У іх раскрываюцца пытанні гісторыі і тэорыі роднай літаратуры, здзісьняецца асэнсаванне яе здабыткаў, на канкрэтных прыкладах вызначаюцца асаблівасці барокавага стылю ў тагачасным мастацтве слова.

Варта адзначыць, што патрон Кіеўскай акадэміі ўважліва ставіўся не толькі да выкладчыкаў, але і да моладзі. Таленавітыя студэнты, якія хораша зарэкамендавалі сябе ў навучанні ў Кіеўскай акадэміі, атрымлівалі ад Пятра Магілы дапамогу і накіраванне для ўдасканалення ведаў за межамі Украіны. Многія з кіева-магілянцаў праходзілі дадатковае навучанне ў Вільні. Так, мітрапаліт не памыліўся, адправіўшы **Лазара Барановіча** (канец XVI ст. ці прыблізна 1620–1693 гг.) на своеасаблівую “стажыроўку” ў Вільню і Каліш. Вярнуўшыся на Украіну, Л. Барановіч распачаў бліскучую кар’еру, стаў адной з найбуйнейшых постацяў украінскага палітычнага, царкоўнага, культурнага і літаратурнага жыцця другой паловы XVII ст. Паказальны ў вялікай ступені і лёс знакамітага філосафа, паэта, царкоўнага і грамадска-палітычнага дзеяча **Стэфана Яворскага** (1658 – 1722). Ён нарадзіўся на Львоўшчыне ў праваслаўнай шляхецкай сям’і. Адукацыю атрымаў у Кіева-Магілянскай акадэміі і езуіцкіх школах Любліна, Познані, Львова, Вільні. Каб атрымаць права навучання ў езуіцкіх установах, вымушаны быў перайсці ў каталіцтва, ад якога пазней адрокся, вярнуўшыся ў Кіеў. Прыняў манаства; атрымаў прафесарскую пасаду ў Кіева-Магілянскай акадэміі, чытаў там курсы паэтыкі, рыторыкі, філасофіі і багасловаў. Па загадзе Пятра I Яворскі пераехаў у Расію, дзе ў 1700 г. стаў мітрапалітам разанскім і мурамскім, захавальнікам патрыяршага прастола, прэзідэнтам маскоўскай Славяна-грэка-лацінскай акадэміі. У 1721 г. ён атрымаў найвышэйшую ў расійскай царкве пасаду – узначаліў Свяшчэнны Сінод.

За першыя 60 гадоў XVIII ст. у Маскву было пераведзена каля 100 вядучых выкладчыкаў акадэміі, што абяскравіла яе і ўрэшце прывяло да закрыцця ў 1817 г. Абумоўлены гэтыя працэсы былі тым, што ў 1685 г. Кіеўская мітраполія, страціўшы сваю самастойнасць, адышла пад кіраўніцтва Маскоўскага патрыярхагу. Некаторыя рэлігійныя і культурныя дзеячы паступова пераходзілі на службу да расійскага цара, пераязджалі ў Расію, дзе ім прызначана было ўзначаліць расійскія навукова-асветныя і літаратурныя працэсы. На Украіне іх называлі “пералётнымі птушкамі”. Сярод тых, хто сфармаваўся ў традыцыях Кіева-Магілянскай акадэміі, а потым аддаў веды, талент расійскай грамадскасці, – Сімяон Полацкі, Дзмітрый Туптал, Стэфан Яворскі, Феафан Пракаповіч і іншыя.

У перыяд росквіту акадэмія аб’ядноўвала прадстаўнікоў розных нацыянальнасцяў, якія адданай працай паспрыялі развіццю ўкраінскай культуры. У гэтым плане паказальная дзейнасць тых людзей, якія вызначалі духоўнае напаўненне ўкраінска-беларускіх кантактаў. Праз гэтыя сувязі выразна праступаюць культуратворчыя чыннікі часу, іх сілавое поле, цэнтраваральныя (і, наадварот, адцэнтрабежныя) працэсы, складанасці і здабыткі. Наколькі разнастайнымі былі вектары такіх дачыненняў, выразна сведчаць наступныя прыклады.

Сільвестр Косаў (? – 1657) быў выхадцам з беларускай праваслаўнай шляхты. Навучаўся ў Віленскай брацкай школе, Люблінскім езуіцкім калегіюме, Замойскай акадэміі. Як выкладчык распачаў дзейнасць у Віленскай і Львоўскай праваслаўных школах. Пётр Магіла заўважыў Сільвестра Косава як перспектыўнага дзеяча і запрасіў яго да сябе, каб разам здзісьняць рэформу школы. Пры

падтрымцы П. Магілы С. Косаў стаў архімандрытам Кіева-Пячэрскай лаўры, епіскапам магілёўскім, аршанскім, мсціслаўскім. Шмат духоўных сіл С. Косаў аддаў Кіева-Магілянскай акадэміі. Найперш заўважым, што менавіта па прапанове С. Косава адбылося тое аб'яднанне навучальных устаноў, якое прывяло да яе стварэння. Праз год С. Косаў – ужо прэфект Кіева-Магілянскай акадэміі, дзе выкладаў курс філасофіі. Пасля смерці П. Магілы С. Косаў атрымаў Кіеўскую мітраполію. Менавіта ў той час, калі ён быў мітрапалітам, адбываліся падзеі нацыянальна-вызваленчай вайны ўкраінскага народа пад кіраўніцтвам Багдана Хмяльніцкага ў 1648 – 1654 гг. Мэта вайны – вызваліцца ад нацыянальнага і сацыяльнага ўціску, скінуць уладу шляхецкай Польшчы. Адзін з галоўных лозунгаў народнага паўстання – “За праваслаўе, супроць каталіцызму і уніі”. У выніку ваенных дзеянняў і рашэння Пераяслаўскай рады 1654 г. Левабярэжная Украіна адышла пад пратэктарат Расіі, Правабярэжная частка Украіны засталася ў складзе Рэчы Паспалітай. Пазіцыя Сільвестра Косава ў дачыненні да гэтых падзей выклікае асаблівую цікавасць. З аднаго боку, ён блаславіў Б. Хмяльніцкага на ваенныя дзеянні супраць Польшчы, з другога – адстойваючы прынцып незалежнасці праваслаўя на беларускіх і ўкраінскіх землях, не падтрымаў рашэнні Пераяслаўскага дагавора 1654 г. пра з'яднанне Украіны і Расіі. Як экзарх Канстанцінопальскага патрыяршага прастола С. Косаў адстойваў права Кіеўскай мітраполіі застацца пад юрысдыкцыяй Канстанцінопаля, адмовіўся скласці прысягу на вернасць маскоўскаму цару, выступіў супраць падпарадкавання Кіеўскай мітраполіі маскоўскаму духавенству.

Як пісьменнік Рэчы Паспалітай Сільвестр Косаў увайшоў у гісторыю літаратуры і Беларусі, і Украіны. Некалькі яго твораў убачылі свет на польскай мове. У знакамітым багаслоўска-палемічным творы “Exegesis” С. Косаў засведчыў этапы стварэння акадэміі, тлумачыў неабходнасць заходнеўрапейскай адукацыі, абгрунтаваў ідэю вывучэння на ўсходнеславянскіх землях польскай і лацінскай моў: “*Вучыся, кажучь, на грэцкай мове, а не на лацінскай. Парада слушная, але больш прыдатная для Грэцыі, чым для Польшчы, дзе менавіта лацінская мова ў нашане*” [7, 160]. Пярэ С. Косава належыць арыгінальная польскамоўная апрацоўка “Кіева-Пячэрскага пацерыка” – “Paterikon”, у якой ён выступіў і як святар, і як пісьменнік. У творы абараняецца Кіева-Пячэрская лаўра – найбольшая святыня праваслаўных вернікаў – ад нападак католікаў і пратэстантаў, якія падвяргалі сумневу чуды і подзвігі лаўрскіх угоднікаў. У выданне ўвайшло шмат дапаўненняў, напісаных самім С. Косавым: прысвячэнне, уступная частка, геральдычныя вершы, эпіграмы, гістарычныя агляды і інш. “Paterikon” карыстаўся вялікай папулярнасцю: у XVII–XVIII стст. з'явілася некалькі рукапісных перакладаў яго тэксту на тагачасную ўкраінскую мову [8, 14]. Як сцвярджаюць даследчыкі, косаўскае выданне “Пацерыка” засведчыла ўзнікненне барокавых тэндэнцый у літаратуры XVII ст., спрыяла сцвярджэнню эстэтычных прынцыпаў гэтага новага кірунку. Стыль новых рэдакцый пазначаны метафарызацыяй мовы, алегарычным пераасэнсаваннем традыцыйных сюжэтаў, кампазіцыйна-структурным абнаўленнем, што ўрэшце спрыяла секулярызацыі мастацкай літаратуры. Зыходзячы таксама і з даўніх традыцый напісання твораў на царкоўнаславянскай мове С. Косаў здзейсніў шэраг іншых багаслоўскіх публікацый – “Дидаскалія...”, “Краткое поучение о седми сакраментех...”. Захаваліся

напісаныя С. Косавым граматы і універсалы, лісты да знакамітых асоб, у прыватнасці да Пятра Магілы, цара Аляксея Міхайлавіча. Пра аўтарытэт С. Косава сведчаць шматлікія панегрычныя вершы, складзеныя ў яго гонар, сярод якіх і вялікі, на 25 частак, тэкст “Гербы и трены при гробѣ и трунѣ того ж яснепревелебного его милости господина, отца и пастыра кир Сильвестра Косова, архіепископа, митрополита кievского, галицкого и всея России, екзархи святейшого апостолского Константинопольского трону, з свѣтом раздѣленного, на подѣленне жалю, през музы коллектиум Кieво-Могилеанского раздѣленные”.

Велічнай і знакавай для гісторыі Украіны асобай стаў **Піліп Орлік** (1672 – 1724). Выхадзец па мацярынскай лініі са старажытнага беларускага роду (паводле сённяшняй картаграфіі, ён нарадзіўся ў Вілейскім раёне на Міншчыне), П. Орлік атрымаў адукацыю ў прэстыжнай Кіева-Магілянскай акадэміі. Як аднаго з найлепшых выпускнікоў акадэміі яго запрасілі на працу ў кансісторыю Кіеўскай мітраполіі, потым у Генеральную вайсковую канцэлярыю. Высокакультурны і працаздольны, П. Орлік у хуткім часе стаў правай рукой гетмана Івана Мазепы. Пасля смерці І. Мазепы, знаходзячыся ў эміграцыі, П. Орлік працягваў аддаваць службу ўкраінскай ідэі, ён – гетман Украіны ў экзыле. Сучасныя даследаванні трактуюць П. Орліка “як апошняга ўкраінскага гетмана перыяду Гетманшчыны, які адкрыта паставіў пытанне пра стварэнне ўкраінскай незалежнай дзяржавы” [2, 539]. Веданне моў дапамагло П. Орліку ў правядзенні шырокахопных дыпламатычных акцый: ён наводзіў масты паміж Украінай і Францыяй, Англіяй, Швецыяй, Турцыяй. Сваю шматмоўнасць Піліп Орлік таксама спаўна выявіў і ў літаратурнай дзейнасці. Яго кнігі “Alcides triumphalum lawrem ukonopowany” (Вільня, 1695) і “Hippomenas Sarmacki” (Кіеў, 1698) (першая прысвечана гетману Мазепе, другая – нежынскаму палкоўніку Абідоўскаму) напісаны па-польску. Бліскучы версіфікацыйны стыль, вобразная мова твораў дазваляюць сённяшнім украінскім даследчыкам разглядаць творчасць П. Орліка як вяршынную з'яву развітага ўкраінскага барока. На польскай мове, з шырокім ужываннем лацінскай і царкоўнаславянскай лексікі, П. Орлік стварыў “Diariusz podrozny”, які складаецца з пяці рукапісных тамоў і з'яўляецца ўнікальным па сваёй значнасці літаратурным помнікам, бо многае дае для разумення тагачаснай Украіны. Тэкст праекта першай украінскай канстытуцыі, выданай сёння ўкраінцам пад назвай “Вывады правоў Украіны” (поўная назва – “Правовы ўклад та канстытуцыі відносно прав і вольностей вiйска Запорозького”), быў створаны П. Орлікам у 1710 г. і шырока распаўсюджаны па краінах Еўропы ў дзвюх версіях – на лацінскай і стараўкраінскай мовах. Прадмова да канстытуцыі, па словах сына Піліпа Орліка французскага генерала Грыгора Орліка, была выканана на “казацкай мове” [4].

Георгій Каніскі (1717 – 1795), атрымаўшы адукацыю ў Кіева-Магілянскай акадэміі, стаў яе прафесарам і нават рэктарам. З 1755 г. Г. Каніскі – епіскап магілёўскі, з 1783 г. – архіепіскап беларускі. Ён абараняў правы Праваслаўнай царквы Беларусі, хадайнічаючы ў гэтай справе перад каралём Рэчы Паспалітай Станіславам Аўгустам Панятоўскім і расійскімі імператрыцамі Елізаветай і Кацярынай II. Ён спрыяў вяртанню уніятаў у праваслаўе. Сярод цікавых даследаванняў Г. Каніскага беларускага перыяду яго жыцця – гістарычная праца “Prawa i wolnosc obywateluw korony Polskej i w kn. Litewskiego...”, “Историческое известие

о Белорусской епархии” і інш. У Магілёве Г. Каніскі адкрыў друкарню і перавыдаў ва ўласным перакладзе на “рускі дыялект” лацінамоўны “Катэхізіс” Феафана Пракаповіча. Яшчэ ў Кіева-Магілянскай акадэміі Г. Каніскі зарэкамендаваў сябе і як пісьменнік. Яго пярэ належаць прамовы, пропаведзі, вершы, драматычныя творы. Паэтычнасць мастацкай спадчыны Георгія Каніскага адзначаў Аляксандр Пушкін.

Сярод дзеячаў, якія працавалі на глебе ўкраінска-беларускіх дачыненняў, нельга не назваць **Сімяона Полацкага** (1629 – 1680). Як вядома, у 40–50-я гг. XVII ст. Сімяон Полацкі навучаўся ў Кіева-Магілянскай акадэміі, Віленскім езуіцкім калегіуме. Падчас пазнейшай працы ў Маскве Сімяон Полацкі імкнуўся заклаці ў фундамент расійскай вышэйшай школы засвоеныя яшчэ ў маладыя гады заходнееўрапейскія прынцыпы адукацыі. Пісьменніцкая дзейнасць Сімяона Полацкага мела вялікае значэнне для развіцця ўкраінскай, беларускай і рускай літаратуры XVII – першай паловы XVIII ст. У рускай літаратуры ён заклаў перадумовы зараджэння класіцызму, спрыў развіццю драматургічнага жанру, паскорыў рэформу верша, здзейсніўшы ва ўласнай творчасці пераход на сілабічную сістэму вершаскладання. І нельга не пагадзіцца з думкай акадэміка М. Возняка: “Ён быў родам беларус і належыць беларускай і маскоўскай літаратуры, аднак і гісторык украінскай літаратуры павінен памятаць пра яго як пра прадстаўніка кіеўскай літаратурнай школы” [7, 248].

Характарызуючы славетных кіева-магілянцаў, мы імкнуліся падкрэсліць шматнацыянальную прыналежнасць прадстаўнікоў тагачаснай эліты. Найлепшыя прадстаўнікі духавенства, дзеячы навукі, культуры, у тым ліку і пісьменнікі, незалежна ад іх нацыянальнага паходжання, выходзілі ў сваёй працы з пазіцыі служэння інтарэсам таго народа, з Богага бласлаўлення духоўнымі і культурнымі пастырамі якога яны сябе бачылі. Таму і ўкраінец, і беларус, як і прадстаўнікі іншых нацыянальнасцяў, – пры адпаведнай грамадзянскай пазіцыі, у адпаведнасці з запатрабаванасцю часам і ў меру сваіх прыродных магчымасцяў – спрыялі агульнакультурнаму ўкраінагаворчому працэсу.

Паўнаважнае асэнсаванне кіева-магілянскага перыяду немагчыма без разгляду творчай дзейнасці студэнтаў, альбо бурсакоў (бурсай называўся інтэрнат для навучэнцаў акадэміі). Студэнты бралі ўдзел у пастаноўках драматычных твораў, што пісалі для іх выкладчыкі, а паміж дзеямі п’ес выступалі з інтэрмедыямі, якія, відавочна, самі і стваралі. Калі ж уявіць, што ў складзе такіх студэнцкіх калектываў абавязкова былі і ўкраінцы, і беларусы, можна выразна ўбачыць вытокі структурнага падабенства паміж інтэрмедыямі, вяртэпам і беларускай батлейкай. Яны спалучаюць рысы народнай смехавай культуры і карнавальна-кірмашовага дзеяння. Дабро і ліха ў іх інтэрпрэтуюцца, як правіла, з пазіцыі народнай звычайнай маралі. Мова такіх твораў знаходзілася пад уплывам фальклору: у тэстах шырока выкарыстоўваліся народныя песні, выслоўі, прымаўкі, сакавітае народнае слова.

З ліку кіева-магілянскіх студэнтаў выходзілі і так званыя вандроўныя паэты. Сярод іх найбольш значная фігура – **Кліменцій Зіноўеў** (сярэдзіна XVII ст. – пасля 1712 г.). Жыццё яго прайшло ў вандроўках па Украіне, Расіі, Польшчы, Беларусі. Ён пакінуў пасля сябе цікавы рукапісны зборнік, які змяшчаў 369 вершаў, 1600 прыказак і прымавак. Зборнік яго “Вершы іераманаха Клімен-

ція, сына Зіновія” (апублікаваны ў 1912 г.) – своеасаблівае энцыклапедыя жыцця XVII – XVIII стст. Паэт стварыў вобраз зямнога прытулку чалавека са шматлікімі сацыяльна-побывавымі праблемамі, у яго вершах падаюцца замалёўкі працы гараджан і вясцоўцаў, крытыкуюцца “вярхі” і абараняюцца “нізы”, побач з украінцамі, прадстаўнікамі іншых народаў дзейнічаюць і беларусы.

Літаратурная спадчына кіева-магілянцаў была моцна звязаная з развіццём іншых відаў мастацтваў, навукі, мовы, культуры. Пад уплывам ідэалагічных і філасофскіх канцэпцый часу, пад уздзеяннем як агульнаграмадскіх, так і ўнутраных чыннікаў развіцця нацыянальнай літаратуры кіева-магілянцы, выкарыстоўваючы ўласныя індывідуальна-творчыя, асобныя магчымасці, зрабілі вялікі ўклад у культуру ўсіх славянскіх народаў, сваімі творчымі дасягненнямі спрыялі дынаміцы літаратурнага працэсу, пашырэнню выяўленчых сродкаў, распрацоўцы мастацкіх стыляў, фарманню літаратурных жанраў.

Што ж датычыць ацэнкі дзейнасці мітрапаліта Пятра Магілы, то яшчэ раз падкрэслім яго велізарны ўнёсак у развіццё асветы і друкарства на Украіне і Беларусі. Як мітрапаліт Пётр Магіла бываў у Вільні, Мінску, іншых гарадах Беларусі, непасрэдна кіраваў віленскім, слуцкім, магілёўскім, аршанскім брацтвамі з манастырамі. Пра тую шырокую павагу, якую карыстаўся Пётр Магіла сярод сучаснікаў, сведчаць шматлікія панегірыкі, складзеныя ў гонар мітрапаліта. Асабліва цікавыя як па змесце, так і па форме верш “Евфонія веселобрячаа”. Панегірык пабудаваны ў форме акраверша – “Петр Могила митрополит киевский” [1, 165 – 166]. Твор вызначаецца арыгінальнай строфікай, яскравай вобразнасцю. Напісаны друкарамі Кіева-Пячэрскай лаўры, верш праслаўляе мітрапаліта за тое, што будаваў школы, утрымліваў бедных студэнтаў і настаўнікаў, аддаваў грошы на друкаванне кніг, аберагаў Праваслаўную царкву. Для падагульнення асабліва сцяў кіева-магілянскага перыяду развіцця культуры на ўкраінскіх і беларускіх землях прывядзём ацэнку дзейнасці П. Магілы, выказаную вядомым рускім і ўкраінскім вучоным-славістам, гісторыкам, этнографам, фалькларыстам Юрыем Венеліным, якую з гонарам для сябе прыгадваюць сёння сучасныя ўкраінзнаўцы. «Яшчэ не вядома, – пісаў Венелін, – які Пятро здзейсніў найбольш важкія рэформы і найбольш мае права называцца “Вялікім”: Пётр І ці Пётр Магіла» [7, 205]. У 1996 г. Пётр Магіла кананізаваны Украінскай праваслаўнай царквою.

Літаратура

1. **Грицай М., Микитась В., Шолом Ф.** Давня українська література. – Київ, 1978.
2. **Довідник з історії України.** – Київ, 2002.
3. **Довнар-Запольский М.** К истории Люблинской унии // Киевская старина. 1896. № 2.
4. **Історія української культури** / За ред. І. Крип’якевича. – Київ, 1994.
5. **Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика.** 1710 рік. – Київ, 1994.
6. **Релігія і царква на Беларусі:** Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: БелЭН, 2001.
7. **Українська література у портретах і довідках:** Довідник. – Київ, 2000.
8. **Українська літературна енциклопедія.** Т. 3. – Київ, 1995.
9. **Харишин М.** Історія підпорядкування української православної церкви московському патріархату. – Київ, 1995.

Рубрыку вядзе

Тацяна ЛАЎРЫК.

Сэрца лірычнай герані Зоі Падліпскай поўніцца шчасцем ад сустрэчы з новым днём, які прыносіць задавальненне ад любімай справы, ад свярджэння ў творчасці і каханні, а яшчэ – ад шчырай любові да нашай сталіцы, горада, дзе жывуць калегі і сябры, дзе праходзіць і яе – такое клопатнае і непаўторнае – жыццё.

Пра Зою Падліпскую хочацца напісаць ярка, з захапленнем – якраз так яна сама распавядае пра геранію уласных літаратурных даследаванняў (працуе над кандыдацкай дысертацыяй на матэрыяле сучаснае жаночае паэзіі – па творах Яўгеніі Янішчыц і Раісы Баравіковай). Спадарыня Зоя (а гэтак імя ў перакладзе з грэцкай мовы азначае “жыццё”) – паспяхова жанчына, галоўны інспектар упраўлення агульнай сярэдняй адукацыі Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь.

І ўсё-ткі яна проста жанчына. Мэтанакіраваная і рамантычная, жаночая і ўсмішлівая. З шпоздзённым жадааннем утульнае вольнае хвіліны, з якой часта пачынаецца новы верш. З імкненнем вярнуцца ў блізкае юнацтва, дзе, здаецца, не ўсе яшчэ ягадныя паляны выспелі, дзе чакаюць яшчэ задуменныя стракозкі над роўнядзю вады і звонкія летнія вечары пад ліпавай засенню.

Зоя ПАДЛІПСКАЯ

“ТАБОЙ ЖЫВУ. І ДЫХАЮ – ТАБОЙ!”

Твой ад'езд лёг на плечы
Цяжкаю ношаю.
Думкі водбліскам позняй зары
Устрывожаны.
Мінск начны, апусцелы
Усміхнецца прыветна мне,
І калегі ўранку
Павітаюцца ветліва.
Толькі я на мяжы
Між сустрэчай і ростанню.
Толькі б мне закрычаць
І тужліва, і распачна.
Ды стракочуць сучешина
Вечаровыя конікі.
Жнівень – тая пара,
Калі лета не скончана.
Чарку хмельнага
Мёду на стол
Аб'ячае мне верасень.
Пацалункам суцішыцца боль:
У сустрэчу мне верыцца!
Спеліць сэрца надзею,
Што зноў зашчабечуць нам
Ластаўкі,
І юначае мроіва сноў
Стане яваю яснаю.

Табой жыву. І дыхаю – табой!
Свет іншым стаў – шматколёрным і чыстым.
Крынічны мой душэўны неспакой
Бруціцца срэбрам, ціха і ўрачыста.
Душу вяртае зноўку з небыцця
Чароўны танец восеньскага лісця,
І даўні верш ільдзінкай пачуцця
Ужо не раніць сэрца, як калісьці.
Закрэсліў усё. Перапішу наноў.
І ні аб чым зусім не пашкадуў.
З усіх зямных і спраўджаных шляхоў
Шлях да сябе – адзіны – уратуе.
.....
Табой жыву. І дыхаю – табой!

Давай зберажом з табою
Наш рай, маленькі і светлы.
Чыстай кропелькай дажджавою
Будзем марыць пра травы ўлетку.
Хай адчуе бязмежнасць душаў
Намагнічаны ішчасцем космас.
Зоркападам п'ялесткі ружаў
Хай спадаюць у росы...
Давай пабудуем разам
Храм пяшчоты і дабрыні.
І запалім у гэтым храме
Залатыя кахання агні.
І, як вернікі, будзем грэцца,
І здзіўляцца самім сабе.
...Цэлы свет у жаночым сэрцы,
Ахвярую яго – табе!

МОЙ МІНСК

Мой горад старажытны і малады.
Мой Мінск у промнях ранішняга сонца.
Табою ганаруся я бясконца,
З'яднаў нас лёс на доўгія гады.
Ты перажыў нямала на вяку.
Нямігі боль у сэрцы аж да скону.
Здавеў самаахвярнасцю вядомы,
Даваў адпор ліхому чужаку.
...Удалеч воды Свіслачы імкнуць,
Трымціць слязой на вях Востраў Слэз.
Тых ліхалеццяў, што адмераў лёс,
Нам не забыць. Ды час не павярнуць.
Ямчэ колкай памяці сувой,
Як абярэг надзеі чалавека.
Так ёсць цяпер. І так было спрадвеку:
У промнях сонца – велічны спакой.
І лёсу ільняное палатно
Нам разам ткаць, любімая сталіца –
Маёй душы празрыстая крыніца.
І адчуваць: мы – цэлае адно.
.....
Мой Мінск – у промнях ранішняга сонца.
Мой горад, старажытны і малады...

ПЕСНЯ ПРА МІНСК

Верш Пімена Панчанкі

Музыка Ігара Лучанка

У дні бяды і ў ранак Перамогі,
У дні, калі ты харашэў і рос,
Усе твае надзеі і трывогі
Я ў сэрцы нёс, я ў сэрцы нёс.

Прыпеў:
Мой родны Мінск,
Пад небаў жураўліным
Жыві, квітней пад зоркай залатой.
Ты для мяне на ўсёй зямлі адзіны,
Цябе люблю я ўсёй душой.

Я да цябе з усіх дарог вярнуся,
Мая тут партызанская сям'я.
Ты мне прабач, калі я зажуруся
Ля Вечнага, ля Вечнага агня.

Прыпеў.
Спакойнае дзяцей тваіх дыханне.
Шумі над іх калыскамі ліствой.
Маё ты ранне і маё каханне
І вечар сіні-сіні мой.

Прыпеў.

1. У дні бя- ды і ў ра- нак Пе- ра- мо- гі, у
дні, ка- лі ты ха- ра- шэў і рос, у- се тва- е на- дзе- і і тры-
Прыпеў:
во- гі я ў сэр- цы нёс, я ў сэр- цы нёс. Мой
род- ны Мінск, пад не- баў жу- раў- лі- ным жы- ві, кві- тней пад
зор- кай за- ла- той. Ты для мя- не на ўсёй зям- лі а- дзі- ны, ця- бе люб-
лю я ўсёй ду- шой. 2. Я // шой, ця- бе люб-
лю я ўсёй ду- шой.

Дарагія чытачы!

Урадлівы жнівень — пярэдадзень новага навучальнага года, прадчуванне сустрэчаў з сябрамі, навучэнцамі і калегамі. Сёй-той ссумаваўся па школьных партах. І вучнёўскія сшыткі, і настаўніцкія журналы — чыстыя. Што прынясе новы навучальны год, якія паставіць адзнакі? Бо кожны з нас — адначасова і вучань, і настаўнік адзінага камбінаванага прадмета Ўжыццё.

Часопіс “Роднае слова” чакае новых сустрэчаў, то бок новых матэрыялаў: урокаў, метадычных распрацовак, літаратуразнаўчых і культурніцкіх адкрыццяў, знаёмстваў з таленавітымі педагогамі Беларусі.

Нагадваем, што часопіс арыентаваны на школьную праграму, на практычнае выкарыстанне ўсіх публікацый у школе. Мы прымаем матэрыялы, што не перавышаюць 5-6 друкаваных камп’ютарных старонак, прадубляваныя на электронным носьбіце. Аспірантам свае публікацыі таксама трэба скіроўваць на школу, суправаджаць тэксты рэкамендацыямі навуковых кіраўнікоў, ганарар за аспіранцкія і іншыя *планавыя* артыкулы не выплачваецца (за выключэннем заказаных рэдакцыяй).

Не забудзьцеся своечасова аформіць падпіску, падаруйце падпіску на “Роднае слова” сябрам і калегам.

Роднаслоўцы.

Установа «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова”». Заснавальнік – Міністэрства адукацыі. Рэгістрацыйны нумар часопіса 346. 220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад’езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на ўваходзе: 43 + званок). Р/р № 3015211190012 у Сталічным аддз. ААТ “Белінвестбанк” г. Мінска, код 112, УНН 190241571, ОКПО 37551965.

Тэлефоны: галоўнага рэдактара **203-35-17**, намесніка галоўнага рэдактара і рэдактараў **203-34-79**, галоўнага бухгалтара і справавода **203-24-69**. Факс **203-24-69**.
E-mail: rodnaje_slova@tut.by

Падп. да друку 01.08.2007. Фармат 60x84 1/8. Папера афсетная. Гарнітура «Times». Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 13,02. Ум.-фарб. адбіт. 14,07. Ул.-выд. арк. 14,9. Тыраж 3577 экз. Зак. 1877.

Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”».